

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА

МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

ГОДИНА V, кн. 4.

REVUE MACÉDONIENNE

ÉDITION

DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN

ANNÉE V, FASC. 4.

ДАРЪ

ОТЪ

МАКЕДОНСКИ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

СОФИЯ — SOFIA

ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — IMPRIMERIE P. GLOUSCHOFF

1929

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕД

СЛУЖБЕН ЗА НАСТАВНИК И НАСТАВНИЦИ НА МАКЕДОНСКИ

МАКЕДОНСКИ ИЛЮСТРАТИВЕН ПРЕГЛЕД

ТОМ V, КН. 4

REVUE MACÉDONIENNE

DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN

ANNÉE V, TOME 4

ДАР

СОФИЈА — 1937

Издавачко-графички завод „Слобода“ — Скопје

1937

СЪДЪРЖАНИЕ

	стр.
Ив. Сиѣгаровъ, Положеннето на Охридската църква отъ падането на Охридъ подъ турцитѣ (1394 г.) до 1557 г.	1
А. Селищев, О переселении болгар въ Россию и греко-болгарский спор въ Битольской и Охридской областях. Из консульских донесений 1861—1874 г.	27
К. Миятевъ, Фрагментъ отъ фреска на Св. Четиридесетъ мъченици въ църквата при село Водоча (Струмишко). .	46
Ст. Романски, Имената на нѣкои македонски градове. — 3. Битоля	63
Л. Милетичъ, Македонскитѣ българи и сърбитѣ.	71
Народни пѣсни отъ Костурско. Съобщава К. Деляковъ . . .	108

Рецензии и книжовни вести

А. М. Селищев, Полог и его болгарское население. Исторические, этнографические и диалектологические очерки северо-западной Македонии. С этнографскою картой Полога. София, 1929. VIII. 439. — Рецензия отъ проф. М. Попруженко.	113
Prof. D-r Karl Strupp, La situation juridique des Macédoniens en Yougoslavie. Paris, 1929, 139. — Рец. отъ Д-ръ Б. Петковъ	116
Д-ръ Конст. Д. Кожухаровъ, Източниятъ въпросъ и България. 1875—1890 г. Дипломатически студии. София. 1929, 446. — Рец. отъ проф. В. Мякотинъ	121
Изопачавания на българската история въ Хелмолт-овата „Свѣтовна история“ — Н. Helmolt, Weltgeschichte, Bd. IV. Balkanhalbinsel. Leipzig, 1924. XVI—534. — Рец. отъ П. Мутафчиевъ	125
Ив. Сиѣгаровъ, Отношенията между българската църква и другитѣ православни църкви следъ провъзгласяването на схизмата. София, 1929, 173. — Рец. отъ Йорд. Трифоновъ.	137
Мария Милетичъ - Букурещлиева. Македония въ българската поезия. София. 1929, 230. — Рец. отъ Б. Йоцовъ. .	144
D-r N. Mikhoff. Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes. II. Werke in deutscher Sprache. Sofia, 1929, 374. — Рец. отъ М. Романска	148
А. Тошевъ, Бѣгли спомени отъ турско време. София, 1929. (Печ. въ „Бѣлг. Мисль“, год. IV, кн. 7—10). — Рец. отъ Владиславъ Алексиевъ	157
Tadeusz Kowalski, Osmanisch-türkische Volkslieder aus Macedonien. Wien, 1926. (S. A. aus. Wiener Zetschrift für die Kunde des Morgenlandes. XXXIII. 166—231). — Рец. отъ Ст. Романски	158
Проф. Г. П. Геновъ, Правното положение на малцинствата. Съ особенъ огледъ на българскитѣ малцинства въ съседнитѣ държави. София, 1929, 272. — Рец. отъ Д-ръ К. Пенаковъ	158
Тридесетгодишнината отъ рождението на проф. Густавъ Вайгандъ. — Отъ Л. Милетичъ	160
Французко резюме на съдържанието на книгата . . .	161—179

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
Prof. Iv. Snégarov, La situation de l'Eglise d'Ohrida depuis la chute d'Ohrida sous les Turcs (1394) jusqu'à 1577	1
Prof. A. Selichtchev, Au sujet de l'émigration des Bulgares de la Macédoine en Russie et du litige gréco-bulgare dans les régions de Monastir et d'Ohrida d'après les rapports des Consuls (1861—1874)	27
K. Miatev, Fragment de la fresque de Quarants Martyrs dans l'église située près du village de Vodotcha dans les environs de Stroumitza	46
St. Romansky, Le noms de quelques villes dans la Macédoine. — 3. Bitolja	63
L. Miletitch, Les Bulgares de la Macédoine et les Serbes . .	71
K. Déliakov, Chants populaires de la région de Kostour . . .	108

Comptes-rendus

A. M. Selichtchev, Polog et sa population bulgare. Etude historique, ethnographique et dialectologique de la Macédoine du nord-ouest (En russe). — Sofia, 1929, 439. — Compte rendu du prof. M. Poproujenko	113
Prof. D-r Karl Strupp, La situation juridique des Macédoniens en Yougoslavie. Paris, 1929, 139. Avec 20 cartes ethnographiques de la Macédoine. — C. r. du D-r V. Petkov	116
D-r K. Kojuharov, La Question d'Orient et la Bulgarie. 1875-1890. Etudes diplomatiques. Sofia 1929, 446. — C. r. du prof. V. Myakotine	121
Denaturalisation de l'histoire bulgares dans l'ouvrage „Weltgeschichte“ de H. Helmolt (t. IV. Balkanhalbinsel). Leipzig, 1924. XVI+534. — C. r. du prof. P. Moutaftchiev	125
Prof. Iv. Snégarov, Les rapports entre l'Eglise bulgare et les autres Eglises orthodoxes après la proclamation du schisme. Sofia, 1929, 230. — C. r. de l'ord. Trifonov . .	144
Marie Miletitch-Boukourechtlieva, La Macédoine dans la poésie bulgare. Sofia, 1929, 230. — C. r. de B. Iotzov . .	144
D-r N. Mikhov, Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes. II. Werke in deutscher Sprache. Sofia, 1929, 374. — C. r. de M. Romanska	148
A. Tochev, Quelques souvenirs de l'époque turque. Sofia, 1929. (Publié dans „La Pensée bulgare“, IV. livre 7—10). — C. r. de Vl. Alexiev	157
Tadeusz Kowalski, Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien. Wien, 1926. . . — C. r. de St. Romansky . . .	158
Prof. G. P. Guenov, La situation des minorités au point de vue du droit des minorités bulgares dans les Etats voisins. Sofia, 1928, 279. — C. r. du D-r K. Penakov	158
Le soixante-dixième anniversaire du professeur Gustav Weigand. — Par le prof. L. Miletitch	178
Resumé des articles de la Revue en français	161—179.

ДАРЪ ОТЪ МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

ПОЛОЖЕНИЕТО НА ОХРИДСКАТА ЦЪРКВА ОТЪ ПАДАНЕТО НА ОХРИДЪ ПОДЪ ТУРЦИТЪ (1394 Г.) ДО 1557 Г.

Отъ Ив. Снѣгровъ.

2. Материални и морални загуби.¹

Запазенитѣ оскъдни извѣстия говорятъ, че завладѣването на Македония и Албания отъ турцитѣ, както и на другитѣ области, се придружавало съ опустошение на градове и села и разграбване на християнскитѣ имоти². Турското нашествие е всѣвало въ християнитѣ ужасъ и тѣ сж мислѣли, че това е знамение за свършека на свѣта³.

Въ Македония били разрушени нѣколко града (Женско, Вардаръ, Просѣкъ, Дѣволъ)⁴. Освенъ това християнското население въ градоветѣ почнало да орѣдява, понеже бѣгало въ планинитѣ или въ Италия, за да се запази отъ турския вилнежъ⁵. Турски маси отъ Мала Азия се заселвали въ завладѣнитѣ градове или пъкъ сж издигали нови градове намѣсто разрушенитѣ и на стра-

¹ Вж. Македонски Прегледъ, год. V, кн. 3, 1929 г.

² Въ бележки отъ 1393-94 г. (6901 г.) въ ржкописния триодъ на Слѣпченския манастиръ четемъ: „въ дни въ неже пошѣненъ Божїимъ прѣдани вѣхомъ грѣхъ ради нашихъ въ рѣцѣ врагъ беззаконныхъ и мръска и царѣ неправди и лѣкавѣиши паче всѣхъ земаи. И тогда бысть запѣтъ и скорѣ велика въ безбожныхъ Измаильтъ, иже не бысть ни кѣдетъ“ (Лѣ. Стојновић, кн. I стр. 57, № 182).

³ *ibid.* стр. 59, № 192: „Акта сѣс (6906=1398) клоуди, клоуди ѿноче — съ ужасъ възкликва единъ съвременикъ — клоуди, клоуди, братѣ и пакѣ рѣкѣ клоуди, что хоцетъ бити на нѣѣи знаменне и на земаи тогѣа езикомъ сечъ кѣѣ (намѣсто христїанъ) ако же нѣстъ била никогда...“ (бележка въ ржкописъ на Слѣпченския манастиръ).

⁴ В. Кънчовъ, Македония, Етнография и статистика 1900 г., стр. 18.

⁵ Днешнитѣ албанци въ Италия сж потомци на бѣжанци отъ Албания презъ XV в., особено следъ смъртта на албанския вождъ Георгий Кастриоти (Скендеръ бей) въ 1463 г. (Иречекъ, История на българитѣ, изд. Стр. Славчевъ, стр. 392). Едно охридско предание казва, че при зрѣвзимането на гр. Охридъ отъ турцитѣ, 3000 християни заедно съ управителя си избѣгали въ Италия (В. Кънчовъ, *ibid.*, стр. 17).

тегични мѣста (Енидже Вардаръ, Йокари Джумая, Неврокопъ, Куманово, Кюпрулу). Презъ XV в. вече е имало турско население въ Охридъ, Битоля, Костуръ, Воденъ, Велесъ, Струмица, Щипъ, Скопие, Кратово, Кратово, Кюстендилъ и др.¹

Отъ друга страна турскитѣ пастири (коняри, юруци), които се преселвали въ Македония (южна и централна) следъ покориенето ѝ до срѣдата на XVIII в. и сж завзѣмали пасбищата, сж угнетявали и разрѣдявали християнскитѣ села². Християнското население намалявало още, защото нѣкои християни се потурчвали по принуда или доброволно. Така помацитѣ въ Бѣласица около прохода Дова-тепе (селата Палмешъ, Горно и Долно Горбисово) се потурчили при конярскитѣ нахлувания, за да запазятъ земята си³. Изобщо началото на XV в. трѣбва да се счита като време, когато славянскитѣ и албански благородници на тѣлпи се потурчвали⁴. Причини за това сж били: 1) гнилата византийска култура, въ която сж били възпитани балканскитѣ народи, 2) слабото имъ политическо съзнание, 3) механичното имъ възприемане на християнството, 4) материалнитѣ облаги, които е осигурявало мухамеданството (частно потурченитѣ боляри си запазвали землевладѣлскитѣ права) и 5) обстоятелството, че султанитѣ сж приемали на държавни длѣжности християни, които, движейки се всрѣдъ висшето турско общество, малко по-малко сж привиквали къмъ мухамеданския духъ и обичаи. Какво силно впечатление е правѣла младата и мощна турска държава на славянскитѣ и албанскитѣ боляри, узнаваме отъ едно писмо и поучение на гребенския епископъ Неофитъ. Въ писмото си Неофитъ Гребенски наставлява единъ султански висшъ сановникъ (хараджаръ) по име Космографъ въ Христовото учение и се старае да го предпази отъ потурчване. Неофитъ му напомва за междуособицитѣ на претендентитѣ за султановия престолъ⁵, които сж изгубили въ борбата всичкитѣ си богатства.⁶ Въ поучението си Неофитъ

¹ В. Кънчовъ, *ibid.*, стр. 64 и 98; К. Иречекъ, Княжество България, ч. II, стр. 551.

² В. Кънчовъ, *ibid.*, стр. 55.

³ *ibid.*, стр. 44—45.

⁴ Gelzer, Der Wiederaufgefund. Kodex des hl. Klemens, S. 99.

⁵ Мухамедъ I, Сулейманъ и Муса Кеседжия.

⁶ Минало, кн. I, 1909 г., стр. 5: *εἰς νόον φέροντα τὰ πρὸ ὀφθαλμοῦ ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις ἡγέμοσι τε καὶ ἐξάρχουσιν... Τὶ ὀνήσιμον ἔλαβον*

се мжчи да прѣдпази отъ мухамеданството още секретаря и племеникъ на гребенския управитель Сараджа бей, юношата Теодоръ, когото сж плѣнявали военнитѣ красиви дрехи и величественитѣ арабски коне на турцитѣ¹.

Вследствие на това вѣроотстъпничество покоренитѣ християни намѣсто да асимилиратъ малобройното и некултурно турско племе сж дали творческитѣ си сили, освежени отъ политическия превратъ, за съзиждане на турската държава. Много видни турски държавни мжже сж били потурчени християни, повечето отъ които отъ албанско, сръбско и гръцко потекло. Отъ петѣтѣ везира при Мухамеда II четирма сж били потурчени християни, отъ които Исакъ паша и Гедикъ Ахмедъ паша били албанци, Румъ Мехмедъ паша — гръкъ²; Махмудъ паша (два пжти везиръ и най-главенъ сътрудникъ на Мухамеда II) по баща — гръкъ, а по майка — сърбинъ³. Зетѣтъ (по сестра) на Мухамеда II Заганъ и бейлеръ-беятъ Даудъ, (участникъ въ обсадата на Шкодра) сж били албанци⁴. Съвременикѣтъ на Гедикъ Ахмедъ паша, Якубъ бей, билъ албанецъ⁵. Чичото на албанския князь Скендербегъ се потурчилъ подъ името Муса. Единъ синъ на Прианита се потурчилъ и въ 1485 г. билъ санджакъ (управитель) на Химара (въ северния Епиръ) и като такъвъ билъ убитъ следъ нѣколко месеца отъ

μεθ' ἑαυτῶν λυσαιτέλως ἐκδημιοῦντες ἐκ τῶν ἐνταῦθα δικαίως καὶ ἀδικῶς ὑπ' αὐτῶν συρρευθέντων χρημάτων, χρυσίων, λίθων, ἀργυρίων, πόλεων, ἀρμάτων ἱππῶν, στρατοπαίδων, σκηπτούχων, ῥαβδοῦχων, οἰκετῶν, ἀρχῶν, ἐξουσιῶν; οὐδὲν γὰρ ὡς ἀληθῶς ἰσχυσάν μεθ' ἑαυτῶν λαβεῖν ἐν τύμβῳ ᾧποτε ἐπίσταται.

¹ Pag. cit. Отзвукъ на тѣзи успѣхи на мухамеданската религия е преданието на кюстендилскитѣ турци, споредъ което християнскитѣ владѣтели на града, следъ падането му подъ турцитѣ, се потурчилъ заедно съ велможитѣ и населението. Християнитѣ, които не сж желаели да се потурчатъ, се изселили въ съседнитѣ села. Едно отъ тѣзи боярски семейства било семейството на крупнишкия епископъ Яковъ, което се преселило въ близкото село Граница (Йор. Ивановъ, Северна Македония, стр. 173).

² *Παλαροηολογίου, Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, II изд., 1887 г., V, стр. 447.

³ Махмудъ паша билъ заловенъ като дете отъ конници на султана Мухамедъ II, когато майка му заедно съ него бѣгала отъ Новобърдо въ Смедерово. Въ султанския дворецъ той станалъ надзиратель на султанскитѣ коне, а после военоначалникъ (Chalcocondylas, ed. venet. стр. 180).

⁴ N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, B. II, стр. 202.

⁵ Ibid., стр. 203.

сънародниците си. Отъ българско потекло е билъ адмиралъ Балтиоглу, комендантъ на турската флота при обсадата на Цариградъ.¹ Навѣрно, имайки предъ видъ християнския произходъ на мнозина съвременни видни турски сановници, Халкокондила посочва редъ християнски лични имена, съответствени на турски: Али—Илия, Есе—Исусъ, Ебраимъ—Авраамъ, Ягубъ—Иосифъ (погрѣшно — намѣсто Яковъ), Скендеръ — Александъръ Елеелъ—Димитръ, Хитиръ—Георги.²

Отъ великитѣ везири на султанъ Баязида II четирма сж били потурчени християни, отъ които Даудъ паша билъ албанецъ, а Ахмедъ Херцегъ Оглу паша или Херцоглу паша — херцеговинецъ (синъ на сръбския херцегъ Косачи и братъ на херцега Владко).³ Следъ Ахмеда Херцеглу първо мѣсто въ султанския съветъ и на бойното поле сж заемали Мустафа паша, родомъ отъ Сърбия, и Ахмедъ Заде или Дукагинъ паша — отъ болярския родъ въ северна Албания Дукагини.⁴ Нѣкой си евнухъ Сулейманъ отъ Босна е достигналъ бейлербейски чинъ.⁵ Славянинъ билъ държавниятъ мжжъ Мустафа, който споредъ венецианеца Марко Мини билъ най-знаменитата личностъ следъ великия везиръ Пири паша и се отличавалъ съ своята учтивостъ и добро сърдце.⁶

При султанитѣ Сулейманъ Великолепни и Селимъ II отъ деветътѣ везира осемъ сж били потурчени християни, отъ които Ая паша, Лютфи паша и Ахметъ паша — албанци; Рустемъ паша — албанецъ или сърбинъ, Али паша — славянинъ, прочутиятъ въ XVI в. великъ везиръ Мехмедъ Соколовичъ — херцеговинецъ.⁷ При Мехмедъ Соколовичъ половината отъ членовѣтъ на везирския съветъ сж били потурчени славяни.⁸

¹ Ibid. стр. 20 и 203.

² Ed. Venet. стр. 181. Срв. N. Iorga, цит. съч., II, стр. 202.

³ Гласник, XXXVI, стр. 166; *Палаорополовоу*, V, 447.

⁴ Това съобщава венецианскиятъ посланикъ Антоний Джустинианъ съ рапортъ отъ 7 февруарий 1514 г. (Гласник, XXXVI, стр. 166).

⁵ N. Iorga, цит. съч., II, стр. 203.

⁶ Гласник, XXXVI, 167. Тоя Мустафа, споредъ Чед. Миятовичъ, билъ самиятъ Максимъ Черноевичъ (Гласник, XXXVI, стр. 168).

⁷ *Палаорополовоу*, V, 447; Иречекъ, Ист. на българитѣ, стр. 340. Майката на Ая паша била монахиня въ Авлона и, споредъ венецианския посланикъ Петъръ Брагадинъ, всѣки месецъ той ѝ пращалъ по 100 дуката.

⁸ Иречекъ, цит. съч., стр. 340.

Отъ християнско потекло сж били сжщо военоначалниците Синанъ паша и Терхатъ паша.¹ На голѣмия брой потурчени държавни мъже се дължело това, че презъ XV и XVI в. султанската канцелария си служела, наредъ съ турскоарабския, още и съ славянския и гръцкия езикъ и че къмъ 1531 г. почти всички еничери сж говорѣли по славянски (български или сръбски), даже султанъ Селимъ II е говорѣлъ по славянски.² Изобщо може да се каже, че османската държава била развивана собствено не отъ турския народъ, а главно отъ потурченитѣ християни,³ които, бидейки повечето славяни (особено съ помощта на еничерската войска, чиято голѣма частъ се състояла отъ славяни), можели да превърнатъ Турция въ славянотурска и⁴ после въ чисто славянска държава,⁴ ако не сж били съ затжпено национално чувство и подъ обаянието на мухамеданството.

Християнското население въ турскитѣ провинции е намалявало още и поради кръвния или дѣтския данѣкъ, който се събиралъ за попълване на еничерския полкъ.⁵ Първоначално тоя данѣкъ се събиралъ следъ всѣки петъ години и не изведнажъ по цѣлата империя, а по редъ по области,

¹ Палаоргополоу, V, стр. 448.

² И р е ч е къ, История на българитѣ, стр. 283 и 340.

³ Срв. Палаоргополоу, цит. съч., стр. 230.

⁴ Срв. Чед. Миятовичъ, Гласникъ, XXXVI, стр. 174.

⁵ Тоя полкъ е водѣлъ началото си отъ султанъ Орхана. Занимавайки се съ преустройството на армията си, Орханъ е възприелъ идеята на военоначалника си Кара Халилъ Джентерли да основе привилегированъ пѣши полкъ само отъ потурчени християнски деца, съ цель да създаде строго дисциплинирана и мощна армия, каквато не можела да се образува изъ срѣдата на турцитѣ, защото тѣ сж били малобройни и невъзприемчиви, и чрезъ привилегированото положение на тоя полкъ да примамва християнитѣ къмъ тоя родъ военна служба, както и къмъ мухамеданството. По всѣка вѣроятностъ Кара Халилъ е ималъ за образецъ полка на вардариотскитѣ турски деца въ византийската армия. Новоосновениятъ полкъ билъ нареченъ иени-чери, сир. нова войска. Приемниците на Орхана сж взимали на сила християнски деца за еничерския полкъ. Въ 1362 г. Мурадъ I е заповѣдалъ да отдѣлятъ плененитѣ млади християни за еничери (Палаоргополоу, V, стр. 231 и 446). По-сетне (точната дата не е извѣстна), но въ всѣки случай следъ затвърдяването на турската власть въ Балканския полуостровъ, попълването на еничерския полкъ съ християнски деца било легализирано като десетѣкъ отъ децата (*decimatio liberorum*, ресуми испенчъ). Отъ тоя данѣкъ сж били свободни Цариградъ, Галата и Родосъ (Папаригопуло, V, 443).

тъй че всѣка година въ Цариградъ сж били докарвани не по-малко отъ 2000 деца.¹ Въ областъта, гдето трѣбвало да стане еничерски наборъ, сж отивали султански комисари, които сж свиквали всичкитѣ момчета отъ седемгодишна възраст и отъ тѣхъ сж избирали красивитѣ, здравитѣ и способнитѣ по едно на десетъ кжщи. Избранитѣ сж ги обрѣзвали и изпращали въ четири сарая (султански, галатски, атмейдански и одрински), гдето сж ги възпитавали въ строгъ мухамедански духъ, до като сж достигали боева способностъ. На тѣхъ било забранено да се женятъ² и да се сношаватъ съ своитѣ родители и роднини. Тѣхна кжща била армията, тѣхенъ баща билъ султанътъ, чиито роби тѣ се считали. Израстнали въ мухамеданска сръда и тѣсно свързани съ турската държава, еничеритѣ сж ставали фанатични мухамедани и врагове на християнското население, отъ което били излѣзли. Съ течение на времето крѣвниятъ данѣкъ е ставалъ все по-тежѣкъ. Тревизани съобщава, че къмъ 1554 г. за еничери сж взимали вече и деца отъ 10—12 години.³ А, понеже турскитѣ власти не сж обичали да разстройватъ браковетѣ, то родителитѣ сж оженвали децата си още до 12 годишната имъ възраст.⁴ За такива деца турцитѣ сж искали харачъ (годишенъ париченъ данѣкъ),⁵ обаче пакъ всичко е зависѣло отъ волята на харачара (бирника). Венедиктъ Курпешичъ съобщава, че отъ нѣкои родители харачаритѣ сж взимали единственото дете, ако то е било красиво и чисто, а отъ други родители, които сж имали повече деца, но некрасиви и неспособни, не сж взимали нито едно.⁶ По нѣкога едно семейство е губѣло изведенъжъ по нѣколко синове.⁷ Харачарътъ е взималъ и сирачета, ако сж били красиви. Такъвъ билъ случаятъ съ софийския мжченикъ Георгий, който имайки чудна красота се боялъ да не попадне въ двореца на Баязида II и поради това избѣгалъ отъ родния си градъ Кратово въ София.⁸ Родителитѣ сж били

¹ Чед. Миятовичъ въ Гласник, XXXVI, стр. 194, 4 заб.

² Phrantzae, 92. Пръвъ Мурадъ I имъ забранилъ брака.

³ Гласник, XXXVI, стр. 191.

⁴ Съобщение на царигражданина Spandugino Cantacusino (Гласник, XXXVI, стр. 192).

⁵ pag. cit.

⁶ Периодическо списание, кн. IV, 80.

⁷ Гласник, XXXVI, 191.

⁸ Гласник, XXI, 133.

готови да предложат на харачара всичко, що сж имали, само да спасятъ децата си.¹ Изобщо еничерскиятъ корпусъ може да се нарече турски минотавръ, който е поглъщалъ най-здравитъ и най-добритъ млади сили на християнскитъ народи въ Турция. Броятъ на еничеритъ за два вѣка билъ около милионъ.² Тоя данъкъ е всѣвалъ у християнитъ такъвъ ужасъ, че и сега за българския и сръбския народъ еничерското време е синонимъ на най-черно тегло.

Другъ бичъ, който презъ това време е разрѣдявалъ паството на Охридската архиепископия и го разслабвалъ икономически, сж били честитъ походи на султанитъ противъ албанцитъ, сърбитъ и западнитъ държави (Унгария, Австрия и Венеция). Настѣпвалитъ и отстѣпвалитъ презъ нейнитъ епархии турски войски отнимали отъ християнскитъ кжщи всичко, що имъ било нужно, а въ самитъ страни, срещу които сж предприемали походи, сж грабили и опожарявали градове и сж плѣнявали християнското население.³ Напр. следъ завладяването на авлонското деспотство⁴ турцитъ разграбили и изгорили гр. Авлона (26 юлий 1417 г.) и плѣнили много народъ.⁵

Благоразуменъ и великодушенъ въ мирно време, въ военно време султанъ Мухамедъ II е прибѣгвалъ до най-сурови мѣрки, може би съ цель не толкова да унищожи християнския елементъ, колкото да го парализира. При превзимането на гр. Гребена той е превърналъ въ роби $\frac{1}{3}$ часть отъ гребенското население.⁶ А отъ Скопье той е преселилъ насила 15 православни семейства безъ никаква вина въ новооснования отъ нето въ Албания гр. Конюхъ (близо до Елбасанъ),⁶

¹ Гласник, XXXVI, 191.

² Παλαρχητοπούλου, V, стр. 446.

³ Минало, кн. I, 1909 г. стр. 17, заб. 4: Многкѣ страни порасипа къ вѣстоку и даже къ Боуд'имѣ кѣ — говори въ една записка Никола Кричко въ ржкописа на Сараевския църковноправославенъ музей № 20 — и тоѣ землѣ плѣне плени, а насѣ съдржахоу кон его и обдржахоу нѣн лютейшее, занѣе вѣхоу чѣда агаранскихъ чедъ. (Лѣ. Стояновић, I, № 462, стр. 148).

⁴ Иречек, Споменик XI, предговор, стр. 15, заб. 2. Съобщение на дубровничани отъ 26 августъ с. г. до краль Сигизмундъ.

⁵ Chalcondylas, ed. Venet., стр. 198: τὴν μὲν οὖν Γρεβενοῦ πόλιν, πέμψας Ἰησοῦ τῶν Σκοπίων ὑπαρχον, παρεστήσατο καὶ τούτων τὴν τρίτην μοῖραν ἀνδροποδισάμενος καὶ ἐπλεξάμενος, εἴτι καλὸν τὴν ἀνδράποδον ἐν τῇ πόλει, ἀφαιρεῖτο.

⁶ Лѣ. Стояновић т. I, стр. 102, № 330: зидѣ прѣгнаше Скопа града и — кукъ оу Конюхъ мѣсеца маа ѿ дник оу сръдоу. Ibid. № 331: Къ акто s.c.o.e.ci

който станалъ центъръ на мухамеданството въ Албания. Презъ есента въ 1466 г., следъ жестоката битка на албанския князь Скендеръ бегъ (Александъръ Кастриоти), султанътъ е заминалъ презъ Охридъ за Цариградъ съ много плѣнници албанци. Тогава Мухамедъ II е преселилъ въ Цариградъ и охридския архиепископъ Доротея съ много охридски клирици и боляри поради нѣкаква крамола (вѣроятно отъ политически характеръ) между боляритѣ и клира въ Охридъ, като на мѣстото на Доротея поставилъ бившия цариградски патриархъ Марксъ Ксилокаравъ.¹

Акто прѣселаниѣ ѿ Скопа града єі кукъ православныхъ христѣан... порока не имѣе ниини никое оу градоу рекомому Кенюхоу ѿ арбанашекыи земли сѣгражденому ѿ цара Мехмеда царкствующи тогда.

¹ Starine, XII, стр. 254: писмо на архиепископъ Доротей отъ м. октомврий 1466 г. до молдавския войвода Стефанъ Велики. За сжщото съобщава жеглиговскиятъ дякъ Димитъръ въ послесловието си къмъ преписания отъ него номоканонъ (Лъ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, № 328, стр. 100). Сжщо така въ една бележка въ ръкопись на Хлудовската библиотека (Лъ. Стојановић, т. I, стр. 102, № 329), се говори изобщо за преселването на охридчани отъ Мухамеда II въ 1466 г. Глухъ отзвукъ за това преселване се запазилъ въ едно охридско предание, споредъ което Охридъ капитулиралъ предъ турцитѣ доброволно съ условие да не правятъ никаква пакостъ на християнитѣ. И наистина, клане е нѣмало, но всичкитѣ първи граждани сж били преселени въ Анадола въ нѣкое село Къзъ-Дервентъ (около Бруса). Отначало сж заточили само мъжете, но после и семействата имъ. Старецътъ Ангелъ Спространовъ отъ Охридъ е разказвалъ на сина си Евтима, че около 1876—77 г. той е ималъ случай да мине презъ това село и да говори съ потомцитѣ на тѣзи охридски заточеници. Тѣ сж говорѣли български и между тѣхъ имало предание, че тѣ сж произхождали отъ Охридъ. Отъ бележитоститѣ въ Охридъ тѣ сж помнили само църквата „св. Климентъ“ (Сборникъ на Мин. на нар. просв. за народни умотворения, X, стр. 675, 1 заб.).

Не може да се допусне, че враждата въ Охридъ била извикана отъ противоположни национални стремежи на мирския и духовенъ елементи въ Охридската църква. Самъ архиепископъ Доротей, като съзнателенъ славянинъ, билъ разпространителъ на славянската образованостъ въ охридския диоцезъ, а не може да се мисли, че охридското боярство било противъ славянския характеръ на архиепископията. Въ XV в. архиепископията се пославянчила не по нѣкакво външно насилие, а поради пробудата на славянско съзнание въ охридското паство и поради влизането на значителна славянска (българска и сръбска) маса въ нейния диоцезъ. Ако е имало раздоръ за националния характеръ на архиепископията, то Мухамедъ II щѣлъ да отстрани само представителитѣ на оная фракция, чиито църковнонационални тенденции не сж армонизирали съ неговата политика, именно представителитѣ на сла-

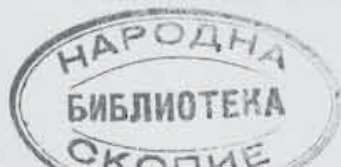
Съ тоя актъ Мухамедъ II е лишилъ Охридъ отъ най-съзнателната му частъ и е отворилъ широко мѣсто за колонизирането му съ турци, които сигурно сж заграбили имотитѣ на заточенитѣ граждани.¹ Действително той не е посегналъ върху самостоятелността на Охридската църква, но поставяйки царигражданина Марка Ксилокаравъ за нейнъ предстоятель, той, изглежда, е желаелъ да приложи политиката на византийскитѣ императори — самъ да избира охридскитѣ архиепископи, а охридскитѣ Синодъ само да ги ржкополага. Обаче този случай не е станалъ правило.

Султанитѣ презъ XV в. сж водили изобщо вѣротърпимата политика на предшественицитѣ си,² обаче не всѣки отъ тѣхъ е билъ строго последователенъ на нея. Мурадъ II се изобразява отъ гръцкия хронистъ Георгий Франци като господарь, който се отнасялъ справедливо къмъ своитѣ поданици. Той строго е заповѣдалъ на административнитѣ си органи и на сждитѣ да не лишаватъ никого отъ правото му. Който престѣпвалъ

вянската партия, защото за приемникъ на Доротея султанътъ е поставилъ, както видѣхме, гърка Маркъ Ксилокаравъ. И архиепископъ Доротей, и дякъ Димитъръ говорятъ неопредѣлено за характера на тоя раздоръ. „Нѣ докру ненавистникъ дѣлакоу — пише архиепископъ Доротей на Стефана молдавски — и неконы запинатель роду христѣанскому въздвиже некоу крамолу между боляри нашего града и кнѣзѣа црковнаго“. Сжщо и дякъ Димитъръ: „Поведѣнемъ нѣже въ тогданнее крѣме соущаго въ Охридѣ кляжѣнаго архіепископа клягарскаго Киѣ Доротеа, нѣже и не възмоу до конца нескѣушенїа закѣи окрѣтателю оукѣжати врага, нѣ нѣкѣторѣи крамолѣ междоусѣбѣи подвигѣши се тоу приращенїеу къ нѣмоу сътворѣшии нѣкѣи... Двамата скриватъ характера на раздора, сѣкашъ считатъ за непозволѣно да го отбележатъ писмено. Това обстоятелство ни кара да подозираме, че въ охридското общество се извършвало нѣкаква конспиративна дейность въ зависимостъ отъ борбата на албанцитѣ (битката въ 1466 г. е станала между Охридъ и Дебъръ при тогавашната крепостъ Светиградъ) и че боляритѣ били въ конфликтъ съ клира поради различното отнасяне къмъ това брожение. Заточването на боляритѣ и клира начело съ архиепископа показва, че султанътъ е подозиралъ и еднитѣ, и другитѣ въ дейность противъ държавнитѣ интереси.

¹ Срав. Иречекъ, Byzantin, Zeitschrift, XIII, 200, архиепископъ Доротей, не желаейки да разкрива на молдавския войвода цѣлия трагизъмъ на своето положение, говори, че му било заповѣдано отъ Мухамеда II да се изсели съ „нѣкои боляри и клирици“, но дякъ Димитъръ ясно изразява тежкия ударъ: прѣдвѣжеть се въ Константиноуль градъ царемъ Мухамедомъ и съ мнѣжаншїи ѣи боляри шхїдскѣи и причѣтѣи црковнѣи такожде...

² Вж. Макед. прегледъ, год. V, кн. 3, стр. 2.

тази заповѣдь билъ наказванъ съ главоотсичане.¹ Тоя султанъ е позволявалъ на жена си Мара, дъщеря на сръбския деспотъ Гюргъ Бранковичъ, свободно да изповѣдва вѣрата си въ неговия дворецъ. Мухамеданитѣ все още сж тѣрпѣли тѣржественитѣ прояви на християнското чувство. Църквитѣ сж имали камбани.²

Политиката на Мухамеда II много историци изобразяватъ като благосклонна, обаче тя е била и дволична. Начетенъ въ астрологията и биографиитѣ „на Александра Велики, Октавия, Константина Велики, Флавия и Теодосия (Велики) и съ желание да надмине всички тия“,³ Мухамедъ II можалъ да владѣе себе си и да проявява нужната вѣротѣрпимостъ. И когато е трѣбвало, той я проявявалъ шумно. Следъ превзimanето на Цариградъ предъ самитѣ цариградски гърци той се погрижилъ да се избере новъ цариградски патриархъ. Новоизбрания патриархъ Генадий Схоларий⁴ той е поканилъ въ своя дворецъ на аудиенция, приелъ го съ голѣми почести, дълго беседвалъ съ него и му далъ безбройни обещания. Когато е дошло време да излѣзне патриархътъ отъ палата, султанътъ му подарилъ скъпоцененъ скиптеръ и го молилъ да приеме подаръка. Той го изпратилъ до двора и го поканилъ да яхне декорирания конь. По негова заповѣдь дворцовитѣ сановници сж придружавали патриарха до църквата „Св. Апостоли“, която султанътъ е опредѣлилъ за патриаршеска.⁵ Той е вржчилъ на патриарха писмени укази, съ които цариградскитѣ патриарси и подведомственитѣ имъ архиереи сж били освободени отъ всѣкакви данъци.⁶ А папа Николая II Мухамедъ II даже е увѣрявалъ, че може да стане християнинъ. „Когато моята задача на миротворецъ—му писалъ той—ще бжде осъществена, нѣма нищо невъзможно, щото, просвѣтенъ отъ тебе и твоитѣ свещеници, отъ чудесата и живота на Иисуса, азъ да приема твоята религия; астролозитѣ ми предсказаха това. Що се отнася до мене, азъ предоставямъ на небето да ме вдѣхнови“. ⁷ За неговата вѣротѣрпимостъ говори и фактътъ,

¹ Phrantzae, стр. 92.

² Вж. Йор. Ивановъ, Северна Македония, стр. 166.

³ Phrantzae, стр. 93.

⁴ ibid., стр. 303.

⁵ ibid., стр. 306—307.

⁶ ibid., стр. 308.

⁷ У Погодина, Исторія Болгаріи, стр. 181.

че въ 1463 година въ похода си за Босна, на излизане отъ Кюстендилъ, той се отбилъ въ Осоговския манастиръ¹ и че въ негово време билъ възстановенъ Рилскиятъ манастиръ и поправенъ Драгалевскиятъ манастиръ,² като църквата му „Св. Богородица“ била презографирана (въ 1476 г. съ сръдства на болярина Радославъ Мавъръ).³

Всичко това Мухамедъ II е вършелъ като изкусенъ държавникъ, съ цель да примири поданниците си християни съ политическото господство на турците, дълбоко съзнавайки културното превъзходство на първите предъ вторите. Внимателното му отнасяне къмъ християнството се дължало до известна степенъ и на влиянието на мащехата му Мара, която следъ смъртта на мъжа си султанъ Мурадъ II е получила свобода и на старостъ се поселила въ селото Ежево (Сърско). Мухамедъ II я почиталъ като сжца майка и не е отхвърлялъ нейните ходатайства, съ които тя често се явявала предъ него за християните и за манастирите, особено атонските и иерусалимските. „Ико много и прѣзлжиха — разказва за нея съвременниятъ писателъ дякъ Владиславъ — дръзновѣние оу него имоуща надежда не погрѣшивъши искомою полоучеть“⁴. По нейно ходатайство Мухамедъ II е

¹ Йор. Ивановъ, Северна Македония, стр. 408. За причините на това посещение нищо не се говори въ паметника. Той посетилъ манастиря при тревожни обстоятелства и сѣкашъ нарочно, понеже манастирътъ не му билъ на пътъ за Босна. Може би, когато дошълъ въ Кюстендилъ, той си спомнилъ нѣкой разказъ на мащеха му Мара за чудесата на св. Иоакимъ Осоговски и въ зависимостъ отъ неговото напрегнато религиозно настроение, свойствено въ военно време, тоя разказъ е породилъ въ султана мимолетна вѣра въ помощта на християнския светия.

² Следъ 1451 г., когато Мухамедъ II се възкачилъ на престола, и преди 1463 г., когато умрѣлъ първиятъ игуменъ на Рилския манастиръ Иоасафъ (срв. Йор. Ивановъ, Св. Иванъ Рилски, София, 1917 г., стр. 41-43).

³ Г. Баласчевъ, Словѣнски надписи отъ югозападна България, въ сп. „Минало“, 1913 г., кн. 7 и 8, стр. 206. Възъ основа на тѣзи факти той даже се решава да твърди, че султанъ Мухамедъ II е позволилъ на християните да си възобновятъ разрушените при турското нашествие църкви (Кремиковскиятъ манастиръ „св. Георгий“ и древните му християнски останки въ сп. „Народенъ стражъ“, София, 1925 г., кн. 14, стр. 6, кол. 2).

⁴ Гласник, XXII, 292—293, Вж. и въ „родословието“ въ Гласник, LIII, стр. 42, гдето за нея се говори: „многимъ кывъши застоѣпница, изрѣдникъ же светилъ горы Итона, яко влизъ сошста и мнихомъ светы горы и инимъ мона-

позволилъ на рилскитѣ монаси да пренесатъ тържественно мощитѣ на св. Ив. Рилски отъ Търново въ Рилския манастиръ¹ и ще да е издалъ и фирмантъ, съ който е освободилъ Рилския манастиръ отъ десетъкъ и всички други държавни данъци.

При все това Мухамедъ II по духъ билъ мухамеданинъ и е живѣлъ съ идеала за победата на мухамеданския свѣтъ надъ християнския². Човѣкъ съ деспотиченъ нравъ³ и съ макиавелистически свѣтогледъ,⁴ той е търпѣлъ християнскитѣ наредби въ държавата си до толкова, до колкото не прѣчили на неговитѣ държавни цели. Въ рапорта си за Турция, представенъ на краля Алфонса на връщане отъ Цариградъ презъ пролѣтътъ на 1454 г., венецианскиятъ посланикъ Николай Сагундино го изобразява даже като християномразецъ⁵. Поради това патри-

стиролъ, ако мати окръжаше се и ходатанца къ царствѣюштомъ, понеже ако приношю свою матеръ царь Моухамедъ любаше и почитоваше ашъ и некрнкъ сын...“ Сжщо и въ Monumenta Serbica, 521, гдето се говори, че дубровнишкитѣ търговци ѝ предавали ежегоденъ данъкъ въ полза на иерусалимския манастиръ „Св. Архангелъ“.

¹ Гласник XXII, стр. 292—293.

² Срв. Иречекъ, Ист. на бѣлг., стр. 281.

³ Една анонимна миланска записка така характеризира Мухамеда II: „Тоя султанъ е твърде смелъ, бързъ въ изпълнението на своитѣ предначертания и не допуска противоречия на своето мнение и, за да прави туй, що иска, той е възпиталъ двама млади паши-свои връстници, които му следватъ въ всичко...“ (Журналъ Минист. Нар. просвѣщенія, 1872 г., октябрь, стр. 300).

⁴ Той е считалъ позволено братоубийството, щомъ се извършвано отъ султанитѣ за запазване на своя престолъ (Hammer, Histoire de l'empire Ottomane, 1836 г., t. III, 302 и 303).

⁵ Въ „Журналъ Министерства нар. просвѣщенія 1872 г., октябрь, 295—296. „Турскиятъ султанъ, о славнейши кралю, писалъ той, е на 23 години. Той е меланхоличенъ по нравъ и видъ, съ доста красиво лице, въ чието очѣртание се изразява човѣколюбие и любезность, действително нему вродени, макаръ да изглежда, че той твърде жестоко постѣпва съ християнитѣ, но азъ бихъ приписалъ това не на характера му (защото скрититѣ подбуди на душата се откриватъ въ чѣртитѣ на лицето), а на омразата къмъ нашия родъ и къмъ името християнско, отъ която той пламти и се мжчи“. Като описва неговитѣ привички и характеръ, Сагундино казва: „Откогато е завладѣлъ Цариградъ, вѣроятно, по волята Божия, съ Негово съгласие, Негово поущение, въпрѣки надеждата, въпрѣки очакването и всеобщото мнение, той е станалъ твърде високомѣренъ и жестокъ къмъ християнитѣ. Той счита за себе си всичко позволено и се надѣва, че лесно е да достигне всичко, що иска, и, накрай, той дързае и бѣлнува да изтрѣби цѣлия свѣтъ“.

архъ Генадии Схоларий, въпрѣки даденитѣ му привилегии, не е можалъ дълго време да пренася новото положение и се отказалъ отъ престола, като се оттегилъ въ манастиръ¹. Че Мухамедъ II не е хранѣлъ искрено чувство на почитъ къмъ християнското духовенство, показва фактътъ, че той е свалилъ отъ престола патриарха Йоасафа I и му обрѣсналъ брадата, а на великия еклесиархъ Максимъ е отсекалъ ноздритѣ², понеже патриаршията не позволила на султанския протовестиаръ-християнинъ да се ожени, при жива законна жена, за плѣнницата-жена на атинския владетель. Военнитѣ походи на Мухамеда II въ непокоренитѣ християнски земи били придружени и съ насилия надъ съвестта на християнитѣ. Въ 1481 г., когато турцитѣ превзели г. Гидрунтъ (въ Италия), плѣненитѣ християни били принуждавани да се потурчатъ, като сж били подлагани на разни изтезания. И понеже християнитѣ не сж искали да се отрекатъ отъ вѣрата си, всичкитѣ сж били избити, а младежитѣ и момитѣ били откарани за харемитѣ³. Несъмнено, отъ омраза къмъ християнството той е превърналъ въ джамии само въ Цариградъ 12 църкви⁴, между които и „Св. София“. Подобни насилия ще да сж ставали и въ другитѣ области, особено въ Албания и въ Охридска Македония, презъ които, борейки се съ непокорнитѣ албанци, тоя султанъ е минавалъ пламналъ отъ гнѣвъ и омраза къмъ християнитѣ.

Въ началото на XVI в. кадитѣ (сждебнитѣ власти) като че ли се въодушевлявали отъ чувство на справедливостъ и се стараели да подържатъ мирно съжителство между мухамедани и християни. Тѣ сж завързвали дружба съ по-първитѣ християни (миряни и духовни лица). Напр. софийскиятъ свещеникъ

И Яковъ де Промонторио де Камписъ го характеризира като „страшенъ (horribile), жестокъ, лудъ, кучешки и зълъ турчинъ, но великодушень“ (Известия на историческото дружество въ София, кн. IX, 1929 г., Исторически материали, стр. 69)

¹ Отъ манастиря той така изразилъ своята душевна тегота въ писмото си до солунския митрополитъ Иосифъ: „Нашето време е неизразимо бедствено и чуждо за всѣко добро. И остава, седейки нѣкъде въ жгѣла, да оплакваме въ мълчание крайното бедствие на народа и да се молимъ за прекратяване на такъвъ животъ“. (Християнское Чтеніе, 1862 г., ч. I, стр. 613, заб. 1.

² Crusii, Turcograeciae, lib. II, стр. 121—122.

³ Crusii, Turcograeciae, II, Annot., стр. 198.

⁴ Παλαεοηροπολίτων, цит. съч., V, стр. 500.

Пѣю, възпитателъ на св. Георгий Софийски, е билъ добре познатъ на софийския кадия, у когото ималъ свободенъ достѣпъ¹. Той могълъ да има такъва близость съ кадията, освенъ поради личнитѣ си качества, още поради възгледа на кадията, че има известно сродство между християнството и мухамеданството, което той е смѣталъ само за трето, по-пълно Божие откровение, следъ Синайското и Христовото². Поради тоя възгледъ кадиитѣ не сж считали за справедливо да се потурчва насилствено единъ християнинъ. На вика на разярената тѣлпа да изгори Георгия кадията е отговарялъ укорително: „Понеже своята вѣра похвалява, и нашата не приема, затова ли да го изгоримъ?“. И макаръ че отначало е убеждавалъ Георгия доброволно да приеме мухамеданството, той не е отстъпвалъ на тѣлпата, до като тя не е обвинила Георгия въ хула противъ Мухамеда, султана, войводитѣ и сждиитѣ и е заплашила кадията, че ще се оплаче на султана, ако отпустне Георгия. Ако тоя разказъ не е сцена, построена отъ автора на житието по евангелски образецъ, то кадията се отнасялъ къмъ Георгия така толерантно, както и Пилатъ къмъ И. Христа.

И въ половината на XVI в., ако се сжди по сждебния процесъ противъ св. Николая Софийски, турскиятъ сждъ е считалъ за свое призвание да раздава всѣкому правото и да не допуска насилие надъ съвестъта. Той старателно изследвалъ свидетелствата и строго е наказвалъ лъжесвидетелитѣ. Затова посоченитѣ отъ народа свидетели противъ св. Николая се скрили. Дватамъ софийски сждии, които сж водили следствието противъ св. Николая Софийски, сж правѣли голѣми усилия да го освободятъ отъ разярената тѣлпа. Частно вториятъ кадия

¹ Житие на св. Георги Софийски, Гласник, XXI, стр. 140.

² Когато софийскиятъ мжченикъ Георгий е заявилъ на сждията, че той нѣма въ себе си нищо по-високо отъ любовъта къмъ Христа, сждията е отговорилъ: „Нима казвамъ да се отречешъ отъ Христа и да не го обичашъ, да не го почиташъ? Да не бжде, понеже и азъ твърде го обичамъ и изповѣдвамъ, че е зачатъ отъ Духа Божи и отъ девица Мария е роденъ безъ мжжъ и е истински пророкъ и живъ се възкачи на небесата, и пакъ той ще бжде сждия въ последния день. Който не вѣрва на това, проклетъ да е, но какво зло ние правимъ, че и Мухамеда почитаме и извършваме закона, който Богъ му даде, и вѣрваме, че райскитѣ ключове сж предадени нему отъ Бога?“. (Ibid., стр. 144).

(премѣстенъ отъ Скопье въ София) много обичалъ да дружи съ християнитѣ¹,

Обаче и въ двата случая турскиягъ сждъ, макаръ и да ималъ правово съзнание и почитъ къмъ християнството, не представлявалъ сила, която да гарантирала пълна религиозна свобода на християнитѣ и безбеденъ животъ на Църквата. Султанитѣ отъ това време явно горѣли отъ ревностъ да разпространятъ мухамеданството. Наистина, тѣ сж давали привилегии на нѣкои църковни учреждения и манастири. Баязидъ II, Селимъ I и Сулейманъ Великолѣпни сж потвърдили привилегиитѣ на Рилския манастиръ, дадени отъ Мухамеда II². При Баязида II била построена (между 1493 и 1497 г.) църквата „Св. Георгий“ на Кремиковския манастиръ.³ Даже султанъ Селимъ специално е предписалъ на кюстендилския санджакъ да наказва всѣки, който вреди на горитѣ и земитѣ на тоя манастиръ⁴. Обаче това е било само привидно примирение съ многобройното християнско население въ държавата имъ. Право забелязва Миятовичъ, „че турцитѣ сж воювали и сключвали миръ съ християнскитѣ държави, обаче съ християнската вѣра никога не прекращавали войнитѣ, никога не сж сключвали миръ до наши дни“⁵. Султанъ Баязидъ II (1481—1512 г.) билъ кротъкъ, миролюбивъ и ученолюбивъ, но спрямо християнскитѣ си подданици той е взималъ стѣснителни мѣрки и е водѣлъ продължителни войни съ християнскитѣ държави, поради което гърцитѣ сж го наричали *μισόχριστος* (христомразецъ) и *χριστιανόμαχος* (християноборецъ)⁶. Той е превърналъ въ джамии 10 църкви⁷. Приемникътъ на Баязида II, Селимъ I (1512—1520), който съ подчинението на свещенитѣ градове Мека и Медина е станалъ халифъ, билъ плашило не само за раята, но и за придворнитѣ. За да си обезпечи престола, той е унищожилъ двамата си братя и петима свои племенници.

¹ Житие на св. Никола Софийски, издание на Сырку, стр. 104: *зѣло кѡ жѣлаше съ хрїтіаны кеседоу ѡмножевати.*

² Сборн. М. просв., IV, стр. 610, 611, 612.

³ Г. Баласчевъ, Кремиковския манастиръ... Сп. „Народенъ стражъ“, 1925 г., кн. 14, стр. 6 и 7.

⁴ Мсб. IV, стр. 611.

⁵ Гласник, XXXVI, стр. 194.

⁶ Христ. чтеніе, 1861 г., м. I юль, стр. 27.

⁷ *Παλαρροπούλου*, V, 500.

Той така е мразѣлъ християнството, че не можелъ да търпи благолепието на християнскитѣ храмове. Минавайки еднажъ по Скутари, той е забелязалъ домъ, покригъ съ красиви керемиди. Жителитѣ сж обяснили, че по разпоредба на патриархатѣ сж покрили тоя домъ, за да бжде храмъ. Султанътъ се разсърдилъ и заповѣдалъ да се опредѣли друго здание за храмъ¹. Малко преди смъртъта си (въ 1518 или 1519 г.) Селимъ I е заповѣдалъ да се превърнатъ въ джамии всички каменни християнски храмове, като е позволилъ на християнитѣ да строятъ само дървени църкви. Вследствие на тая заповѣдъ всичкитѣ гръцки църкви въ Цариградъ, освенъ патриаршеската *ἡ Πατρια τοῦ Μοχλίου*, сж били превърнати въ джамии². Тогава ще да сж били превърнати въ джамии и охридскитѣ църкви „св. София“, „св. Климентъ“ (на Имаретъ), „св. Димитъръ“ (на житния пазаръ) и др. Тоя султанъ даже е искалъ да потурчи цѣлата рая, но великиятъ му везиръ Пири паша и мюфтията Джемали сж го отклонили отъ това намѣрение³. Тогава сж били разграбени Жеглигово и Овче

¹ Crusii, Turcograeciae, I, стр. 39.

² У Дриновъ, Съчинения, I, 530.

³ Дриновъ, *pag. cit.*; Папаригопуло, V, 500. Отзвучи за лошото положение на българитѣ въ това време намираме въ една ржкописна българска повѣстъ подъ заглавие „О времени втораго разоренія Болгаріи, каковымъ образомъ бысть“ отъ 1831 г. (у М. Дриновъ, Съчинения, I, стр. 529). Тамъ се говори, че въ 1522 г., по внушение на цариградския патриархъ, султанъ Селимъ съ голѣмъ гнѣвъ е възстаналъ противъ България и самъ разорилъ Тракия отъ Одринъ до Срѣдецъ, а каймакаминътъ Мурза татарски съ 46,000 войска татари е опустошилъ всичко отъ Черно море до Видинъ, и въ Македония султанскиятъ везиръ съ 33,000 войска е потурчилъ всичко отъ Драма до Босна (Доспатъ планина, Чепино, Крупникъ, Кочани). Въ сжщото време Търновската патриаршия била изгорена и патриархътъ закланъ съ мечъ. Тукъ, несъмнено, известията сж обѣркани и преувеличени. Нито Селимъ I, нито Селимъ II не сж могли да опустошатъ България въ 1522 г., защото Селимъ I е умрѣлъ въ 1520 г., а Селимъ II е почналъ да царува отъ 1566 г. При все това въ тѣхъ е отразена враждебната политика на тѣзи султани къмъ българитѣ. Не било по-добро положението на християнитѣ и въ сръбскитѣ епархии на Охридския диоцезъ. За това ясно свидетелствува единъ ненаименованъ сараевски жител отъ 1516 г. 18 септемврий въ единъ ржкописъ на Троицкия манастиръ около Плевле: „Тогда ко въ тые дни въ тоя земанъ кѣше въ кликоу оумноженіе агарѣньскыхъ чедъ, а православнѣ въри христѣанскыи въ тожде земанъ великоу оумаленіе, шко не шверѣсти

поле¹.

Съ името на Сулеймана Великолепни (1520—1566) се свързва златната епоха на османската държава. Турската империя се разширила до крайните си предели и културно е напреднала. Обаче всичко, що е направилъ Сулейманъ, е спомагало главно за благополучието на турцитъ. Той, наистина, е ревизиралъ старитъ закони и е създалъ нови, проникнати съ известна хуманностъ и толерантностъ², ала въ законодателството му рѣзко се прокарва неравенството на християнитъ съ мухамеданитъ, християнитъ той нарича гяури, на баняджиитъ предписва да употребяватъ за християнитъ отдѣлни, отбелязани съ особени знакове пещемали, а на бръснаритъ — да не употребяватъ една и съща кърпа и единъ и същъ бръсначъ за „гяуритъ“ и мухамеданитъ³. Главна цель на неговата вътрешна политика е било увеличението на мухамеданитъ за смѣтка на християнитъ. Той е наложилъ на християнитъ новъ тежъкъ данѣкъ, като е освобождавалъ отъ него само ония, които сж потурчвали единъ отъ своитъ синове. Въ сръбското село Плевле (Новопазарско) въ дома, гдето се установилъ италианецътъ Бенедето Рамберти е видѣлъ, какъ по-стариятъ отъ седемътъ синове се потурчилъ, за да избави семейството си отъ непосилния данѣкъ⁴. Запазенитъ сръбски записи наричатъ царува-

се ничтоже. Тогда ко царствоуѣише нечестивѣишемоу цароу Белѣиоу* (Лъ. Стояновић, I, стр. 130, № 427). Може би, Синанъ паша, който, споредъ народното предание, е потурчилъ населението около Шаръ планина, и разрушилъ манастиритъ положки „св. Георгий“, „св. Архангелъ“ въ Рѣка, дебърски „св. Ив. Бигоръ“ и кичевски „Пречиста“, е тъждественъ съ едноимения великъ везиръ на султанъ Селимъ I, (срв. В. Кънчовъ, Македония, Етнография и статистика, стр. 41 и 47). Едно предание въ дебърското село Луково приписва на султанъ Селимъ (неизвестно първиятъ или вториятъ) потурчването на Дебъръ (В. Кънчовъ, цит. съч., стр. 41), заедно съ което ще да е билъ разрушенъ манастирътъ „св. Илия“ при Бродъ и почнало потурчването на помациитъ въ Кичево и селата отъ Долно Кичево (ibid., стр. 48).

¹ Пакнише тѣрци Жеглигово, Окче полк, многа скърба кметъ. (Rad, V, стр. 179. Бележка на иеромонахъ Михаилъ отъ Раваничкия манастиръ въ ръкописната повесть за пренасянето на мощитъ на св. Лука въ Смедерово).

² Hammer, цит. съч., т. VI, стр. 278.

³ ibid, 277.

⁴ Периодическото списание, кн. IV, стр. 97. Бенедето Рамберто билъ спътникъ на венецианския посланикъ Даниилъ де Лудовичи при двора на султана Сулеймана I въ 1534 г.

нето на Сулеймана Великолепни „лѣта люта и напразна“¹, „люта и прискрѣвна времена“², а самия него „лютъ и немилостивъ царь“³. А въ една бележка отъ 1550 г. чуваме викъ на ужасъ отъ неговитѣ изстѣпления: „тогда же царьствующъ царь Сулейманъ на христїаныхъ ѣвѣи не просто вьющїи, но сѣкающїи“⁴. Сжщиятъ султанъ, следъ като превзелъ Бѣлградъ (28 августъ 1521 г.), е преселилъ жителитѣ му въ Цариградъ и обърналъ града въ голѣма турска крепостъ. Следъ превзимането на Срѣмъ (1526 г.) турцитѣ сж разрушили столицата му Купиникъ, както и градоветѣ Митровица (на р. Сава), Сланкаменъ, Беркосово⁵.

Вѣрни съратници на султанитѣ въ стремежа имъ да ослабятъ християнската църква сж били административнитѣ власти. Представа за тѣхния фанатизъмъ ни дава сждебниятъ процесъ противъ св. Николай Софийски. Софийскиятъ управитель е позволявалъ на турцитѣ да се събиратъ на тѣлпи и да правятъ насилия предъ неговитѣ очи, а на християнитѣ съвсемъ е запрещавалъ да присѣтствуватъ на процеса и не ги допускалъ да се виждатъ съ мъченика.⁶ Следъ като лъжливитѣ свидетели се записали въ сждебната „кондика“, управительтъ е застаналъ на чело на тѣлпата, която е грабнала Николая отъ затвора и го откарала на мѣстонаказанието. А на християнитѣ, които сж придружавали Николая, той е запретилъ да ходятъ предъ или задъ мъченика.⁷ Около мѣстонаказанието е имало само мухамедани. Само авторътъ на житието Матей се криелъ срѣдъ тѣхъ, но никакъ не смѣлъ да се приближи, за да вземе частица отъ мощитѣ на Николая „множество радѣ ѡбѣиць“ и понеже билъ познатъ на управителя.⁸ Последниятъ е подбуждалъ тѣлпата да хвърля камъни върху тѣлото на Николая, като е заплашвалъ съ наказание всѣки, който не хвърля камъни.⁹

¹ Лб. Стояновић, I, стр. 150, № 471.

² *ibid.*, стр. 153, № 439.

³ *loc. cit.*

⁴ *ibid.*, кн. III, стр. 157, № 5604.

⁵ у К. Лиречек, Историја Срба, II, 1923 г., стр. 208.

⁶ Житие на св. Николай софийски, стр. 104: „ни единого хрїтїанъ сподобляху нечестивы веседе етго ѡли единого зренїа.

⁷ стр. 133.

⁸ стр. 136.

⁹ *pag. cit.*

При подобни султани и граждански власти, естествено, и мухамеданското население все повече се и изпълвало съ омраза къмъ християнството. Разграбвани били църковни и частни християнски имоти.¹ Турцитѣ отнимали църковнитѣ камбани и ги разтопявали за топове. Обичайно било, щото всѣки еничеринѣ, връщайки се отъ война, да донесе отъ християнскитѣ земи най-малко по едно парче отъ камбана, като материалъ за арсенала.² Християнскитѣ църкви били разрушавани³ или превръщани въ звѣрилници, въ които сж държели слонове, лъвовe и други звѣрове.⁴ Изобщо турцитѣ не сж позволявали да се строятъ нови църкви, а да се ремонтиратъ позволявали само въ рѣдки случаи. „Отъ църквитѣ—съобщава генуезецътъ Мернавини (въ написаната си около това време „*Vita lege turchesca di gio*“) отниматъ камбанитѣ и всичкитѣ останали украшения и църковната утварь. Сетне превръщатъ църквитѣ въ джамии. На християнитѣ оставатъ само нѣколко църкви и то бедни и низки, въ които имъ позволяватъ да извършватъ богослужението, но не публично и съ низъкъ гласъ. Когато тѣзи църкви вследствие земетърси или вѣтъръ, или вследствие на ветхостъ се разрушатъ, християнитѣ не смѣятъ да ги поправятъ, ако само за голѣми подкупи не получатъ право за това. Да се държатъ проповѣди и да се обявява евангелието съвсемъ е запретено въ тѣхъ“.⁵ А частно въ Босна турцитѣ сж запрещавали даже да се поправятъ християнскитѣ храмове.⁶ Турското население не

¹ При царуването на Сулейманъ Великолепни отъ сръбскитѣ манастири се чува вопълъ на отчаяние Въ една бележка на ръкописъ на Троицкия манастиръ № 25 се казва: въ та акта цареткоующе немана, теному цароу султанъ Сулейману, и все царство нхъ кеше. и велика намъ ноужда ѿ нхъ беше, еже имехмо именѣа, все намъ възвимаху, едни ни приходеше, а друзи ходеше, и все еже сктецахом, все възвимаху тачно велицемъ трудомъ еже трудомъ, и сквернѣмо съ мине... тѣшка рѣка, а ѣмъ мѣтан ѿ мысли ивгаренскѣхъ.“ (Ль. Стояновић, кн. I, стр. 158, № 492).

² Гласник, XXXVI, стр. 195. Това съобщава рицарътъ фонъ Харфъ който е посетилъ Турция къмъ 1499 г. Той е видѣлъ много части отъ камбани въ Одринъ.

³ Въ една бележка на Нерѣзкия манастиръ открито се казва: „Въ акто $\neq$ в.в.м.в. (7043—1535 г.) распахне (турцитѣ) цркве оу Скопѣ. (Ль. Стояновић, кн. I, стр. 158)

⁴ У Погодина, цит. съч., стр. 150.

⁵ Гласник, XXXVI, 194.

⁶ Съобщение на Венедиктъ Курипешичъ отъ 1530 г.. Вж. Периодическо списание“, кн. IV, стр. 80.

можело да търпи религиозни манифестации на християнитѣ.¹

Турцитѣ сж имали голѣма слабостъ къмъ хубавия кавказки типъ. Затова тѣ сж грабѣли красиви християнки и се женили за тѣхъ. Сжщо и султанитѣ се женѣли за християнски принцеси и сж събирали за еничери все красиви християнчета. Подбуждани отъ тоя инстинктъ на подборъ, турцитѣ въ XVI в. се стремили да потурчатъ ония християни, които ги пленявали съ своята красота и доброта. Така е било съ софийскитѣ мжченици — красивия и благоденственъ юноша Георгий и кроткия, беззлюбния мжжъ Николай. Последниятъ билъ опияненъ отъ приятелитѣ му турци до безсъзнание въ едно кафене и билъ обрѣзанъ. Когато се събудилъ, той почналъ да ридае за своето падение, обаче турцитѣ сж обявили потурчването му за свършенъ фактъ и неудържимо се радвали за своя успѣхъ, като танцували, за да го развеселятъ.² Ако подобенъ християнинъ е откажелъ да се потурчи, фанатизмътъ на турското население взималъ крайни размѣри.³ Въ половината на XVI в. въ София е пострадалъ още св. Георгий Нови, а на 1 октомврий 1520 г. въ Македония Яковъ отъ Костуръ съ двамата си ученици Яковъ и монахъ Дионисий.⁴

¹ Дякъ Владиславъ разказва, че въ 1469 г., по случай пренасянето на мощитѣ на св. Иванъ Рилски отъ София въ Рилския манастиръ (въ София мощитѣ току що били пренесени отъ Търново), се събралъ много народъ, който е предлагалъ свещеницитѣ да се облѣкатъ въ свещенитѣ дрехи и съ свещи и кадилници да съпроводятъ мощитѣ до манастиря св. Ив. Рилски. Обаче това предложение било отхвърлено, понеже „иѣкни же отъ народа не даахоу, глаголахоу ко: коньмъ се чедъ агаренскыхъ зависти, да не иѣкнѣто ненадеждно съдѣють намъ; и оугоднѣхъ бысть въсѣмъ съвѣтъ съ“ (Гласник, XXII, 297). Очевидно, мухамеданското население не можело да понася безъ раздразнение религиозни манифестации на християнитѣ. Фактътъ, че народътъ се подчинилъ на съвѣта на малцинството, показва, че по-рано е имало мухамедански изстѣпления. Народътъ си спомнилъ за тѣхъ и се отказалъ отъ увлѣчението си. За страхъ отъ мухамедански изстѣпления се говори и въ заключителната молитва на дякъ Владиславъ къмъ св. Иванъ Рилски, комуто се моли: „отъ нападаннѣхъ иноплемениныхъ съхранѣ ны“ (ibid. стр. 301). Подъ иноплемениници той разбира, несъмнено, мухамеданитѣ.

² Житие на св. Николай, стр. 68 и 72.

³ Ясна представа за това ни даватъ житията на софийскитѣ мжченици. Когато следъ първото изследване кадията е заповѣдалъ да отведатъ Георгия въ затвора, тѣлпата, разсвирепѣла, е вързала ржцетѣ

⁴ Σάδα, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, III, 605.

Макаръ че, повидимому, насилственитѣ обръщения на християнитѣ въ мухамеданство сж били рѣдки и ставали съ

му назадъ и едни сж го биели, други сж го блъскали, трети сж го плюели (Гласник, XXI, стр. 139). При второто изследване, когато Георгий безъ страхъ е изповѣдалъ Христа и нарекълъ Мухамеда лъжепророкъ, тълпата е извикала грѣмко и се устремила къмъ Георгия „зѣкъи свонми скръжещѣице и растрѣгноути него хѣтеце“ (ibid., 145). На въпроса на кадията, що трѣбва да стане съ Георгия, тълпата извикала: „да огнемъ съжеженъ коудетъ и пепель него на въздухъ да развѣиетъ“ (ibid., стр. 146). Когато кадията е отстѣпилъ, турцитѣ се нахвърлили върху Георгия „іакѣ вакци и растрѣгноути агньца“ и едни сж го биели по бузитѣ, други сж го плюели, трети сж го тласкали насамъ-нататѣкъ, при това сж вързали ржцетѣ му отзадъ съ желѣзни вериги и го водили презъ чаршията. А глашатаятъ е викалъ силно: „Елате всички вие, които пазите нашата вѣра, и носете дърва да изгоримъ тоя, който похули нашия законъ и който не искаше да се отрече отъ Христа“ (ibid., стр. 147). Мухамеданитѣ сж запалили клада, съблѣкли Георгия по риза, и съ вързани ржце отзадъ дълго време сж го пѣхали въ огъня и пакъ сж го извличали, като го питали не ще ли се откаже отъ Христа. докле най-после единъ го ударилъ съ дърво по главата (ibid., стр. 148—150). Около кладата било устроено диво тържество. За по-скорошното изгаряне на Георгиевото тѣло турцитѣ сж хвърлили въ огъня части на мъртви животни. Но понеже, споредъ житието, тѣлото на мжченика не горѣло бързо, тѣ сж решили да го горятъ до другия день и въ случай, че не изгори, да го хвърлятъ въ трапъ (ibid., стр. 152). Обаче тѣхното намѣрение не се осъществило, понеже презъ нощта християнитѣ сж успѣли да откраднатъ тѣлото на Георгия. Тази постѣпка на християнитѣ не е възбудила турцитѣ: тѣзи сж помислили, че Георгий невидимо е изчезналъ, и сж повѣрвали на разказа на презвитера Пѣю, възпитателъ на Георгия, че сутринъ, отивайки въ църква по обичая, той е намѣрилъ Георгия легналъ срѣдъ църквата. Поради това тѣ сж позволили на християнитѣ да погребатъ Георгия съ честь (ibid., стр. 153—154.)

Съ сжщата неубуздана яростъ и дива радостъ билъ изтезаванъ и умъртвенъ мжченикъ Николай. Били сж го съ юмруци, плѣсници, желѣзни тояги, хвърляли му камъни, тѣпчели го съ крака по всичкитѣ части на тѣлото му и единъ му извадилъ окото и челюститѣ (Житие на св. Николая, стр. 103, 134—135), най-после му раздробили главата на части. Останкитѣ му били изгорени. Когато Николай билъ въ затвора, никой отъ християнитѣ не е могълъ да се вижда съ него отъ страхъ предъ турцитѣ, освенъ тайно, чрезъ подкупи и въ моменти, когато турцитѣ сж били въ джамиитѣ (ibid., стр., 135). И тогава, както въ по-нови времена, е имало срѣдъ турцитѣ нѣкои, които сж хранѣли особена омраза къмъ християнитѣ и сж подбуждали турската маса противъ християнитѣ. Въ процеса на св. Николая единъ старъ турчинъ, отъ когото, споредъ житиеписеца, много била пострадала християнската църква и който като лютъ вълкъ тѣпчелъ Христовото стадо и разрушавалъ храмоветѣ, е

голѣма прѣдпазливостъ,¹ обаче ако само въ София, столицата на румелийския бейлеръ бей, презъ първата половина на XVI в. сж били наказани съ смъртъ трима християни (Георгий, Николай и Георгий Нови), защото отказали да се потурчатъ, то не ще съмнение, че християнитѣ въ провинциялнитѣ градове, особено въ селата сж били повече изложени на турския фанатизъмъ. Самъ Курипешичъ е видѣлъ въ сръбскитѣ земи, предъ очитѣ на пратеницитѣ на австрийския императоръ Фердинандъ I, че турцитѣ сж биели християнитѣ стари, млади, даже жени, и християнитѣ не сж смѣли да разговарятъ съ делегацията, а само Курипешичъ е можелъ тайно да се срѣща съ тѣхъ, които сж изказвали желание да се преселятъ въ Австрия.² И Мернавини съобщава: „На никого отъ християнитѣ не е позволено да служи въ държавната управа, нито да носи оржие, нито да се облича като турчинъ, нито е свободенъ да се весели. Ако той извърши неправда на тебе или на Христа съ най-оскърбителна дума, ти трѣбва да мълчишъ и да пренасяшъ. Ако продумашъ само една неприятна речъ противъ тѣхната вѣра, той иска съ сила да те потурчи; отворишъ ли и после уста противъ Мухамеда, ще те изгори живъ“.³ Известията на тѣзи чужденци се потвърждаватъ отъ много жалостни сръбски лѣтописни бележки отъ това врѣме.⁴

Съ усиляването на турския фанатизъмъ, положението на християнското духовенство се влошавало. Наистина, на архиепископитѣ се позволявало да обхождатъ своитѣ епархии, да поучаватъ паството си, да свикватъ църковни събрания и изобщо да ръководятъ всички духовни дѣла на християнитѣ.⁵ Самото мухамеданско общество по традиция се отнасяло къмъ владичитѣ съ известна почитъ като къмъ лица, назначени съ сул-

подбуждалъ тълпата да иска смъртното наказание на Николая, съ надежда, че ще получи голѣма награда на небето за убиването на християни (*ibid.*, стр. 129). По негово обвинение билъ обѣсенъ другиятъ софийски мъченикъ Георгий Нови.

¹ Срв. Сырку, цит. съч., стр. CCCV.

² Периодич. спис., IV, 80.

³ Гласник, XXXVI, стр. 194—195.

⁴ Въ ръкописното четвроевангелие на Троицкия манастиръ (около Плевнѣ) отъ 10 октомврий 1537 г. се казва: „... Устрашилъ се вѣху тогда неманатени немнаестивно на стадо Христово, также лъви скрепи и от техъ страха смутихсе умомъ“, (Лѣ. Стояновић, кн. I, стр. 158, № 489).

⁵ Вж. Житие на св. Николай Софийски, стр. 142.

тански братъ. Обаче при все това владицитѣ не били въ състояние да защитятъ пасомитѣ си отъ турскитѣ изстѣпления. Въ процеса на мъченика Георгий софийскитѣ митрополитѣ съвсемъ не се явилѣ. Сѣщо и за смъртното наказание на Николая софийскитѣ митрополитѣ не е протестирали предъ турскитѣ власти. Свещеницитѣ и монаситѣ, особено въ провинциялнитѣ градове, сѣ били изложени на всѣкакви унижения. „Турцитѣ не могатъ да не набиятъ монаситѣ и свещеницитѣ — съобщава Мернавини“ —, а тѣзи всѣки може и да оплюе и да ги направи бедни и неволни.¹

Може би въ голѣмитѣ центрове на охридския диоцезъ духовенството е било по-запазено отъ мизерия и унижения.² Ала изобщо материалното положение на свещеницитѣ и монаситѣ е било твърде лошо. „Живѣятъ тѣ — пише сѣщиятъ Мернавини — като че ли сѣ светотатци, като че за срамъ ѣ на Бога, и на хората. Отъ църквитѣ нѣматъ никакви приходи; живѣятъ отъ туй, що ще имъ предложи нѣкой по своята добра воля. Обикновено отиватъ въ гората, сѣкатъ дърва и ги носятъ на пазаря и тѣй се поминуватъ.“³

Това е било въ връзка съ общия икономически упадѣкъ на Охридската архиепископия презъ XV и XVI в., понеже паството ѣ, както цѣлата рая, била икономически съсипвано отъ постояннитѣ войни на турцитѣ и отъ многото данѣци и тегоби. Първоначално въ Турция данѣцитѣ не били голѣми. Мурадъ I, както видѣхме,⁴ завещалъ на своя синъ Баязида I, да взима умѣрени данѣци отъ раята. При все това той е нанесълъ икономически ударъ на християнското

¹ Гласник, XXXVI, 194.

² Малко сведения имаме само за София. Свещеникъ Пѣю, възпитателтъ на св. Георгий Софийски, билъ състоятеленъ и уважаванъ отъ турцитѣ. Пѣю похарчилъ много пари, за да спаси мъченика Георгия и къмъ него турската тѣлпа, що влѣкла Георгия въ затвора, се отнесла сдържано, когато той я молилъ да пусне Георгия подъ негова лична гаранция и даже му било позволено да беседва съ мъченика (Гласник, XXI, 139, 140 и 142). Изглежда състоятеленъ билъ и великиятъ лампадарий на софийската митрополия Матей (въ 1550 г.), който е правѣлъ порѣчки у кратовни книжовници да му пишатъ църковни книги и жития. Благосъстоянието на Софийската църква ще да е подбуждало нѣкой синайски монаси да идватъ въ София за събиране на милостиня.

³ Гласник, XXXVI, стр. 195.

⁴ Вж. Макед. прегледъ, год. V, кн. 3. стр. 2, заб. 1.

население, като е въвелъ спахилъка.¹ Той завелъ обичая, отъ превзетата християнска областъ да се дава по $\frac{1}{3}$ на вакъфитѣ и на султана, а останалата $\frac{1}{3}$ да се раздѣли между отличилитѣ се войници въ Косовската битка.² По такъвъ начинъ въ турско време обезземленото християнско население станало повече, отколкото при християнскитѣ владетели. При това съ осложнението на държавния механизъмъ и съ увеличението на дворцовия разкошъ сж растѣли и данъцитѣ на християнското население. При Мухамеда II християнитѣ въ Европейска Турция сж давали годишно 900,000 алтъни данъкъ, освенъ налозитѣ за движимитѣ и недвижимитѣ имоти.³ Следъ него султанитѣ още повече увеличавали данъцитѣ и измислювали нови данъци (напр. Селимъ I) за поскорошното потурчване на християнитѣ. Вен. Курипешичъ съобщава, че въ Босна по-преди турцитѣ сж взимали отъ всѣка кжща годишенъ данъкъ по единъ маджарски флоринъ или 50 аспри, но въ негово време, поради войната съ Унгария и Хърватско тѣ

¹ Ленно владѣне на земи отъ турскитѣ военни лица.

² Гласник, XXXVI, стр. 164.

³ Chalcocondylas ed. Venet. стр. 181. Всички данъци, които плащала „безправната“ рая, споредъ изследването на Д. Ихчиевъ, били четири категории: тежки, военни, извънредни и обикновени. Къмъ първата категория се отнасяли харачътъ, кръвенъ данъкъ, ангария и конакъ-ери. Харачътъ се събиралъ като воененъ откупъ. Първоначално сж плащали харачъ само ония, които сж откупвали своитѣ деца отъ служене въ еничерския корпусъ, а по-сетне той билъ налаганъ на всѣки немухамеданинъ. Ангарията била трудовъ данъкъ. Всѣки „безправенъ“ християнинъ билъ длъженъ да работи безплатно на държавата и чифликчиитѣ. Конакъ-ери билъ квартиренъ данъкъ. Раята е давала безплатно на войската квартира, отопление, храна. Военнитѣ налози се събирали само въ време на война и се състоели въ това, че раята била длъжна да дава на държавата пари на заемъ или въ помощъ, да прави укрепления, окопи, да открива огънь на неприятелскитѣ орждия. Извънреднитѣ данъци били налагани на „безправната“ рая въ време на гладъ, опустошение на страната отъ неприятель, епидемия и др. бедствия. Обикновенитѣ данъци се дѣлили на държавни и обществени. Първитѣ сж били продавани на разни държавни лица (спахии, бейлербегове), които отъ своя страна произволно сж увеличавали размѣра имъ за своя полза. Вторитѣ сж били разхвърляни отъ мѣстнитѣ управители за подържане на беднитѣ въ мѣстността. Освенъ тѣзи данъци, „безправната“ рая е плащала и много други случайни налози, които сж били по тежки отъ закинитѣ (Подробно вж. въ Минало кн. I, 1909 г., стр. 16—17 и Период. Списание кн. IV, стр. 72; срв. Погодинъ, История Болгарии, стр. 139).

сж почнали повече да пригъснят християнитѣ. Освенъ това въ негово време турцитѣ сж взели да събиратъ отъ всѣки християнинъ, старъ и младъ, свърхзаконенъ данѣкъ по 30—40 аспри и отъ всѣка нива, градина, ливада, гумно и кжщнитѣ врата по нѣколко аспри.¹

Икономическото положение на Охридската архиепископия особено се влошило, когато била обложена съ данъци. Кога е станало това, точно не се знае². Трѣбва да се приеме, че следъ като къмъ нея била присъединена Ипекската патриаршия (къмъ 1460 г.)³ тя е почнала да плаща данѣка, що турцитѣ взимали до тогава отъ ипекскитѣ патриарси, а данѣкъ и за себе си охридскитѣ архиепископи взели да даватъ, по всѣка вѣроятностъ, не много късно, следъ като цариградскитѣ патриарси почнали да правятъ това⁴. Вече бившиятъ цариградски патриархъ Маркъ

¹ Периодич. спис., кн. IV, 80.

² Фактътъ, че на Ипекската патриаршия билъ наложенъ голѣмъ данѣкъ следъ падането на гр. Ипекъ подъ турцитѣ, не дава още основание да се мисли, че Охридската архиепископия до тогава или въ този моментъ била обложена съ данѣкъ, защото тогава, поради по-рано изгннатитѣ причини, турската властъ се отнасяла благосклонно къмъ нея, а на Ипекската църква е гледала враждебно, понеже я подозирала въ връзки съ сръбското деспотство.

³ Вж. Макед. прегледъ, год. V, кн. 3, стр. 16.

⁴ Основание за такъво предположение дава и известието на великия логотетъ на Царигр. патриаршия Иераксъ отъ 1572 г., че, следъ падането на Цариградъ, Охридската и Ипекската архиепископии сж запазили независимостта си чрезъ плащане данѣкъ. Обичаятъ да се взима данѣкъ отъ Цариградската патриаршия билъ въведенъ отъ самата нея при следнитѣ обстоятелства. Когато Мухамедъ II е превзелъ Трапезундъ въ 1461 година, мнозина отъ тоя градъ се преселили въ Цариградъ и нѣкои сж получили държавни длѣжности. Желаете да облагодетелствуватъ своя съгражданинъ и приятелъ иеромонаха Симеона, тѣ сж почнали да действуватъ, за да го поставятъ на патриаршеския престолъ, като сж наклеветили патриарха Марка Ксилокаравъ, че е далъ пешкешъ на В. Порта. Около 1467 г. тѣ сж събрали 1000 флорини и ги предложили на султана, за да качи на патриаршеския престолъ съгражданина имъ Симеонъ. На султана се сторило странно предложението на царигр. патриархъ да дава данѣкъ, обаче той не се отказалъ да го санкционира, понеже доходитѣ му се увеличавали и му се давала възможностъ лесно да смѣнява неприятнитѣ патриарси, като поставя свои хора на тѣхно мѣсто. Султанътъ е взелъ паритѣ усмихнато и казалъ на гърцитѣ: „Направете патриархъ, когото искате“. А, споредъ Мануила Малакса, султанътъ даже е отговорилъ, че патриархъ Маркъ, наистина, е обещалъ 1000 флорини, и трапезундцитѣ сж свалили Марка и качили Симеона. (Crusii, Turcograeciae, I, 22 и 124—26). Отъ тогава се почнало състезание между цариградскитѣ иерарси за владѣне на патриаршеския престолъ. Пловдивскиятъ митрополитъ и синоденъ членъ Дионисий билъ въ приятелски отношения съ султанката Мара. Тя е поднесла на султана 2000 флорини въ сребърна паница. Като видѣлъ това, султанътъ я попиталъ: „Що е това, майко?“ Тя отговорила: „Моля те, утвърди моя монахъ за патриархъ, за да стане пръвъ третиятъ отъ двамата спо-

Ксилокаравъ ще да е получилъ отъ султана охридския престолъ съ пари. А охридскиятъ архиеп. Прохоръ, опитвайки се да отнеме отъ Цариградската патриаршия верийската (или сервийската) епархия съ предложение да плаща за нея 100 жълтици данъкъ (харачъ)¹, е научилъ турцитѣ да искатъ данъкъ и за отдѣлни епархии, както показва фактътъ, че царигр. патриархъ е задържалъ оспорваната отъ архиеп. Прохора епархия, следъ като и той обещалъ да плаща за нея 100 жълтици данъкъ¹.

реши“. (Crusii, loc. cit.). Султанътъ съ благодарностъ е взелъ паритѣ и позволилъ на майка си да прави, що иска. Симеонъ билъ сваленъ и каченъ Дионисий. Поради недоволството на цариградскитѣ жители отъ Дионисия, този билъ сваленъ и Симеонъ пакъ заелъ патриаршеския престолъ, като далъ пешкешъ 2000 флорини. Отначало той давалъ само 1000 флорини, но султанскиятъ хазнатаръ не се съгласилъ на тази сума, понеже е считалъ вече за нормаленъ пешкешъ дадената отъ Дионисия сума. Отъ това време въ султанския дворецъ се утвърдилъ обичаятъ да искатъ отъ новитѣ патриарси не по-малко, отколкото сж дали тѣхнитѣ предшественици, а даже и повече (ibid., 23-23). Обаче турцитѣ не се спрѣли и на тоя данъкъ. Следъ тригодишно патриаршествуване на Симеона, се явилъ отъ Сърбия нѣкой си иеромонахъ Рафаилъ, който е ималъ много приятели срѣдъ турскитѣ сановници. Той е предложилъ на хазната да внася ежегодно 2000 флорини и да дава отдѣлно подарѣкъ 500 флорини. Симеонъ билъ сваленъ и Рафаилъ взелъ престола (ibid., 24). Великиятъ везиръ на султана Сулейманъ I, Рустемъ паша, е повишилъ пешкеша на царигр. патриархъ отъ 500 на 3000 флорини (Hammer, цит. съч., VI, стр. 260).

¹ Crusii, II, стр. 163-164: καὶ τῆς ὁδοῦ ἔβαλεν (архиеп. Прохоръ) ἑκατὸν φλωρία χαράτῃ εἰς αὐταῖς. Ἰδὲν ὁ πατριάρχης, ὅτι ἔβαλε χαράτῃ: ἤλθεν εἰς ἀδημονίαν, τί νὰ κάμῃ: νὰ μὴδὲν τοῦ ἐπάσῃ αὐτοῦ τοὺς τόπους. Καὶ ἔτσι ἐρμηνεύσαν καὶ ὑπῆγε καὶ εὗραλε φεῖτιφᾶν... καὶ ἔδειξε τὸν φεῖτιφᾶν, καὶ ἀπέδειξε, ὅτι νὰ ἔχει πλεονεξία περὶ τριακοσίους χρόνους ἢ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἀκούσαντες τοῦτο οἱ πασιᾶδες, ἐδικαίωσαν αὐτὸν, νὰ τὸ ἔχει: μετὰ τοῦτο, ὅτι νὰ στέροξαι τὰ ἑκατὸν φλωρία, τὴν ἐπαναύασιν τοῦ Προχώρου. Μὴ ἔχων δὲ τί νὰ κάμῃ ὁ πατριάρχης, ἔστεροξεν αὐτὰ...

¹ Вж. Македонски прегледъ, год. V, кн. 3, стр. 9, забележка I. Че до предложението на Прохора Цариградската патриаршия не е плащала данъкъ за отдѣлнитѣ епархии, се вижда отъ това, че, ако бѣше иначе, Мануилъ Малаксъ, който разправя за тая случка, щѣлъ да каже не, че Прохоръ е предлагалъ да плаща данъкъ за верийската епархия, но че Прохоръ е предлагалъ да дава за нея по-голямъ данъкъ, отколкото патриархътъ. Това се вижда и отъ факта, че въ тоя моментъ цариградскиятъ патриархъ е плащалъ данъкъ за своя престолъ всичко 4000 лв., а следъ откупа на верийската епархия — 4100 (Crusii, цит. съч., стр. 164).

О ПЕРЕСЕЛЕНИИ МАКЕДОНСКИХ БОЛГАР ВЪ РОССИЮ И ГРЕКО-БОЛГАРСКИЙ СПОР В БИТОЛЬСКОЙ И ОХРИДСКОЙ ОБЛАСТЯХ.

(Из консульских донесений 1861—1874 г.)¹⁾

Съобщавъ А. С е л и щ е в ъ.

Первое из сообщаемых ниже донесений адресовано Е. П. Ковалевскому²⁾, а второе — гр. Н. П. Игнатьеву³⁾. Оба документа касаются вопроса о переселении македонских болгар на юг России.

После крымской войны происходило значительное переселение болгар на юг России. Эмиграция шла из областей, отошедших к Молдавии, и из областей турецких — из Видинского и Адрианопольского районов. В особенности велико количество переселенцев было в 1861 году⁴⁾. Примеру этих болгар хотели последовать и многие болгары из Македонии. Слухи о переселенцах шли сюда с севера, из придунайского края. Гнетъ турецкого правительства и произвол вызывали у населения мысль о переселении в Россию, где оно рассчитывало найти лучшие условия жизни. Донесения консула М. Хитрово важны для представления условий жизни болгар в Македонии в 60-х годах минувшего века. Не лишены интереса и соображения консула, говорящие за и противъ переселения. Из соображений против переселения отметим следующее: переселение поведет к ослаблению болгарского населения в Македонии и к усилению турецкого, мусульманского; это усиление тяжело отразится на оставшихся болгарях. Были соображения и политического характера, говорившие против ослабления

¹⁾ См. „Македонски прегледъ“, V, кн. 2 и 3.

²⁾ Е. П. Ковалевский с 1856 г. управлял азиатским департаментом. В 1861 г. он был назначен членом совета министра иностранных дел.

³⁾ Гр. Н. П. Игнатьев в августе 1861 г. был назначен директором азиатского департамента.

⁴⁾ А. К л а у с ъ, Наши колоніи. СПб. 1869, стр. 350.

Македонски прегледъ. Год. V, кн. 4, 1929.

болгарского элемента в Македонии: важность этого элемента в случае войны России с Турцией (см. в донесении Е. П. Ковалевскому). И с другой стороны раздавались голоса против переселения, — со стороны болгарских деятелей, как отмечено в донесении, а также в книге А. Клауса: „Наши колонии“ (1869). С 1863 г. переселение болгар в Россию происходило в „более нормальных размерах“ (по словам Клауса) вследствие того, что с одной стороны неурожай 1862—1863 гг., с другой — восстановление правительством Молдавии тех прав и преимуществ для болгарского населения, которыми оно располагало раньше в бессарабских местностях, отчисленных к Молдавии, значительно уменьшили число переселенцев. Этому уменьшению содействовала „отчасти и партия в Болгарии, находившая излишнее ослабление там болгарского элемента не соответствующим народным интересам“ (стр. 350—351).

Важное документальное указание представляет донесение М. Хитрово и относительно татар и кавказских горцев, переселившихся в Македонию после крымской войны и об их враждебном отношении к местному, болгарскому населению.

Никаких следов осуществления переселения болгар из Битольского края в Крым не имеется. Неурожай на юге России, повергшие в бедственное положение переселенцев, соображения этнического характера воспрепятствовали этому переселению.

Другие два документа относятся к греко-болгарскому церковно-национальному спору. Донесение консула В. Максимова от 13 октября 1873 г. представляет важное указание на состояние болгарского дела в Битольском крае. „Чувство справедливости громко требует дать болгарам гарантии в пользу беспристрастного исхода этого дела“. По статистическим данным в Монастыре (Битоле) „на 3000 живущих здесь христианских семей болгарских приходится 2200, а остальные 800 падают на долю огреченных валахов, албанцев и греков“. Но забитые, бедные, болгары уступают бойким торговцам-влахам, сторонникам грецизма. Турецкая власть — на стороне греческого элемента и его представителей и проводниковъ — греческих епископов. Донесение указывает, в каких ненормальных условиях, неблагоприятных для болгар, происходил опрос населения по церковно-национальному делу.

Другое донесение того же консула (от 5 апр. 1874 г.) представляет деятельность греческих владык в Охриде и Лерине, их конвульсии перед прибытием в Охрид болгарского митроп. Нафанаила, о котором митроп. Мелетий писал, что это не Нафанаил, а Сатанаил: *»ἔρχετε ἕνας δεσλότης Βούλγαρος, ὀνομαζόμενος Ναθαναὴλ ἀλλὰ ἐκεῖνος δεν εἶναι Ναθαναὴλ, ἀλλὰ σαδαναὶλ τῇ τὸν δέχεσθε»¹⁾*. Турецкая власть, как показано и в этом документе, поддерживает греческого митрополита, оказывая ему содействие даже в таком деле, как насильственный захват церкви.

Не лишена значения и статистическая таблица, приложенная к последнему документу и представляющая перечень болгарских домов в Леринском крае и в соседних местностях на востоке и юге (в Воденском, Гевгелийском, Енидже-Вардарском, Кайлярском, Костурском районах). Сведения эти не вполне точны. Так, в Караджове, — в селах Лугунци, Бериславци, Койнско, Серменина, Хума, Купа, Ошин, Люмница (Лубница) показаны только болгары, а не отмечено влашское население: по сведениям 1890-х гг., в этих селах находилось только влашское население. Повидимому, в рубрику „болгары“ зачислены сторонники болгарской церкви, независимо от национальности их. Но в селе Нетія (Нжте) показаны „валахи“, 23 семьи. 450 домов этого села внесены в рубрику: „турецкие дома“. В 1890-х гг. там находилось 3500 человек влахов-мусульман и 160 цыган²⁾. Не отмечено в ряде сел и турецкое население.

№ 73.

Битоля 24 Августа. 1861

Милостивый Государь
Егоръ Петровичъ,

Дошедшія сюда извѣстія о переселеніи придунайскихъ Болгаръ породили и въ здѣшнихъ христіанахъ мысль ходатайствовать о дарованіи имъ пріюта въ предѣлахъ нашего отечества. Нѣсколько Болгарскихъ семействъ обратилось ко мнѣ, спрашивая: — могутъ-ли и они подобно придунайскимъ Болгарамъ, воспользоваться дарованнымъ правомъ переселиться въ Россію и объявили, что если просьба ихъ будетъ уважена, то

¹⁾ Жезнеописание митроп. Охридо-Пловдивскаго Натанаила. Сборн. за народ. умотв. XXV, стр. 61.

²⁾ В. К ж н ч о в ъ, Македония, стр. 152.

примѣру ихъ послѣдуютъ многіе другіе. Вслѣдъ за тѣмъ четыре Болгарскіе священника обратились ко мнѣ съ просьбою ходатайствовать о разрѣшеніи и имъ переселиться въ предѣлы Россіи, говоря, что они долѣе не въ силахъ выносить поруганій надъ ихъ духовнымъ саномъ и зрѣлища тѣхъ гоненій, которымъ ежедневно подвергаются здѣшніе христіане. Священники объявили, что они обращаются съ просьбою о переселеніи не только для себя, — но и для нѣкоторыхъ уполномочившихъ ихъ христіанъ, которые, по примѣру Дунайскихъ Болгаръ, рѣшились оставить отечество и бѣжать отъ преслѣдованій Турокъ и Турецкаго Правительства. По словамъ священниковъ, въ одномъ Битольскомъ каза число желающихъ переселиться до сихъ поръ уже простирается до 200 семействъ, — а с началомъ переселенія можетъ дойти до 2-х и 3-хъ тысячъ душъ. Большая часть изъ нихъ принадлежитъ къ сельскому сословію, прочіе-же къ городскимъ ремесленнымъ цехамъ. Не одни Болгаре рѣшились искать крова въ предѣлахъ нашего отечества, — въ числѣ изъясвившихъ желаніе переселиться въ Россію есть нѣсколько семействъ Куцо-Влаховъ (Цинцаръ). Всѣ эти люди съ надеждою ожидаютъ пріюта и заступничества отъ Русскаго Правительства, не предлагаютъ никакихъ условій къ своему переселенію и говорятъ, что они готовы оставить здѣсь все, — лишь-бы состоялось скорѣе это замышляемое ими переселеніе. Священниковъ-же беспокоитъ только вопросъ: могутъ-ли они въ Россіи сохранить свой духовный санъ и сопряженные съ нимъ обязанности.

На всѣ эти просьбы я отвѣчалъ, — что не могу дать рѣшительнаго отвѣта, пока не снесусь съ Императорской миссіей въ Константинополь и писалъ по сему предмету Князю Лобанову въ донесеніяхъ отъ 10 и 16-го сего Августа за №№ 61 и 66. Обращавшимся ко мнѣ христіанамъ я совѣтывалъ до полученія отвѣта хранить въ тайнѣ ихъ намѣреніе, для избѣжанія непріятностей со стороны Турецкихъ властей и Митрополита. Но какъ ни старался я о сохраненіи тайны, — слухи о томъ, что нѣкоторыя лица обращались въ Консульство съ просьбою о переселеніи, — значительно преувеличенные, быстро распространились по городу и теперь сдѣлались предметомъ общихъ разговоровъ. Въ городѣ говорятъ, — что, будто-бы, въ Консульствѣ получено предписаніе приглашать христіанъ къ переселенію и что въ то-же время Паша получилъ

отъ Порты приказаніе никакъ этому переселенію не препятствовать. Турки объясняютъ это тѣмъ, что Пады-шахъ не хочетъ имѣть въ своихъ владѣніяхъ невѣрныхъ и безпокойныхъ людей и приказываетъ имъ перебираться въ Россію; христіане же потеряли всѣ надежды на улучшеніе ихъ состоянія подѣ властію Турокъ и всѣ упованія свои возлагаютъ на великодушіе Русскаго Правительства. Теперь еще нѣкоторые изъ нихъ боятся себя компрометировать, пока не увидятъ на дѣлѣ, — что Турецкое Правительство дѣйствительно не можетъ препятствовать переселенію. Но если переселеніе начнется, то безъ сомнѣнія, за первыми переселенцами явятся многочисленныя послѣдователи и трудно опредѣлить до какой цифры можетъ достигнуть эта эмиграція христіанъ изъ здѣшней мѣстности, до сихъ поръ болѣе другихъ терпѣвшей отъ фанатическаго преслѣдованія Турецкой черни, отъ корыстолюбія греческо-турецкаго высшаго духовенства и злоупотребленій турецкихъ чиновниковъ.

Описывая Князю Лобанову положеніе дѣлъ, я дополнилъ мои донесенія нѣкоторыми соображеніями, — которыя считаю долгомъ представить на благоусмотрѣніе Вашего Превосходительства.

Сколько я могъ убѣдиться изъ разговоровъ, — мѣра переселенія Болгаръ въ предѣлы Россіи произвела не на всѣхъ христіанъ одинакое выгодное впечатлѣніе и не всѣми была встрѣчена съ сочувствіемъ. Нѣкоторые говорятъ, что чрезъ это мѣру и въ то-же время дарованное Крымскимъ Татарамъ право переселяться въ Турцію, — съ одной стороны здѣсь ослабляется христіанскій элементъ, — а съ другой въ Турецкое, безъ того уже фанатическое народонаселеніе, вносятся новыя, свѣжія силы. Дѣйствительно со всѣхъ сторонъ слышны жалобы на прибывшихъ изъ Россіи татаръ и кавказскихъ горцевъ. Разорившіеся, обнищавшіе эти переселенцы въ странѣ для нихъ новой не спѣшатъ предаться трудолюбивой осѣдлости и средства жизни изыскиваютъ въ грабежахъ и насиліяхъ. Между тѣмъ Турки встрѣтили ихъ съ какимъ-то религіознымъ гостепріимствомъ, — а Правительство, какъ кажется, опасается навлечь себѣ мѣрами справедливой строгости нерасположеніе этого новаго населенія и оставляетъ безнаказанными всѣ его буйства и насилія. Въ окрестностяхъ Водены поселено около 10 тысячъ Татаръ, — около 8 тысячъ близъ Вереи (Карафе-

рія) и столько же близъ Іенидже; изо всѣхъ этихъ мѣстностей слышны жалобы на этихъ новыхъ пришельцевъ. Что-же касается до тѣхъ Румелійскихъ Болгаръ, которые обратились ко мнѣ съ просьбою о переселеніи въ Россію, то нѣкоторые изъ нихъ принадлежатъ не къ сельскому сословію, — а къ городскимъ ремесленнымъ цехамъ, незнакомы съ полевыми работами и врядъ-ли способны замѣнить въ Южной Россіи переселившихся Татаръ. Люди эти, переселяясь въ Россію, не только не принесутъ съ собою свѣжихъ работающихъ силъ, — а напротивъ того могутъ сдѣлаться лишнимъ бременемъ на рукахъ Правительства. Вообще-же ослабленіе христіанскаго элемента въ Румеліи и Македоніи, — гдѣ онъ безъ того слабѣ Мусульманскаго (здѣсь число Мусульманъ къ числу христіанъ относится какъ 8:5) не можетъ-ли сдѣлаться опаснымъ и вреднымъ для остающихся здѣсь христіанъ въ виду предстоящихъ, быть-можетъ, — событій.

Но опять таки съ другой стороны невозможно не оказать участія просьбамъ этихъ людей, которые такъ довѣрчиво поручаютъ намъ судьбу свою. Если уже разъ было разрѣшено переселеніе Болгарамъ изъ другихъ мѣстностей, — то Правительство наше врядъ-ли можетъ отказать въ томъ-же здѣшнимъ Болгарамъ безъ опасенія утратить чрезъ это ихъ сочувствіе и преданность. Наконецъ, хотя переселеніе это и ослабитъ нѣсколько числительную силу здѣшняго христіанскаго населенія, — оно въ то-же время усилитъ въ этомъ населеніи вѣру въ то покровительство, которое не переставало оказывать ему Русское Правительство и чрезъ это усилитъ и самое наше здѣсь вліяніе.

Я осмѣлюсь выразить мнѣніе, что переселеніе можно было-бы разрѣшить съ нѣкоторою разборчивостью тѣмъ изъ здѣшнихъ Болгаръ о нравственности и поведеніи коихъ, по наведеннымъ справкамъ получатся удовлетворительныя свѣдѣнія и которые при томъ, принадлежа къ сельскому сословію, — способны доставить хорошихъ работниковъ для упраздненныхъ Татарами земель.

Донося о всемъ вышеписанномъ на благоусмотрѣніе Императорскаго Министерства, — имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство, если будетъ разрѣшено переселеніе христіанъ изъ Румелійскаго эялета, — снабдить меня подробными инструкціями для руководства въ этомъ дѣлѣ.

Съ истиннымъ почтеніемъ и совершенною преданностью
имѣю честь быть

Вашего Превосходительства
покорнѣйшимъ слугою
М. Хитрово.

№ 143.

Битоля. 16-го Ноября 1861.

Милостивый Государь
Николай Павловичъ,

Получивъ предписаніе Вашего Превосходительства отъ 29-го Сентября № 2880 и при ономъ копію съ циркуляровъ Азіатскаго Департамента отъ 10-го Ноября 1860 г. и 9 января 1861 г. и копію съ журнала Комитета 4-хъ Министровъ 18 января 1861 г., — я вошелъ, по дѣлу о переселеніи здѣшнихъ Болгаръ въ Россію, въ сношеніе съ Статскимъ Совѣтникомъ Стремоуховымъ¹⁾.

Въ настоящее време невозможно еще положительно опредѣлить числа переселенцевъ изъ здѣшней мѣстности, — но все заставляетъ думать, что число это можетъ сдѣлаться весьма значительнымъ. Но такъ какъ переселеніе изъ здѣшней мѣстности представляетъ особенности, которыя не могутъ относиться къ переселенію изъ Придунайской Болгаріи, то считаю долгомъ представить Вашему Превосходительству еще нѣкоторыя соображенія по сему предмету.

Здѣшнее народонаселеніе привыкло къ совершенно инымъ климатическимъ и мѣстнымъ условіямъ, нежели народонаселеніе придунайской Болгаріи; — условія эти естественно должны были породить и иныя занятія. Рѣдкій изъ здѣшнихъ крестьянъ привыкъ къ большимъ ровнымъ пространствамъ; поля здѣсь большею частью расположены по небольшимъ горнымъ террасамъ и потому только незначительная часть воздѣлываемой земли находится собственно подъ хлѣбомъ — остальная же занята виноградниками, плантаціями тутовыхъ деревьевъ, фруктовыми садами и нѣкоторыми огородными растеніями. Горная природа обусловила жизнь здѣшняго поселянина (естественно изъ этого числа нужно исключить крестьянъ, живущихъ въ нѣкоторыхъ равнинахъ). Онъ привыкъ добывать способы су-

¹⁾ Стремоухов заведовалъ деломъ переселения в 1861—1862 гг.

ществованія изъ множества разнообразныхъ мелкихъ доходовъ, извлекаемыхъ изъ хлѣбопашества, винодѣлія, шелководства, овцеводства и разныхъ домашнихъ промысловъ. Безъ этихъ мелкихъ доходовъ здѣшній крестьянинъ не можетъ составить себѣ понятія о хозяйствѣ, основанномъ исключительно на хлѣбопашествѣ въ большихъ размѣрахъ. Вслѣдствіе сего я полагаю изъ всѣхъ мѣстностей, предоставленныхъ для заселенія переселяющимися Болгарами, для водворенія здѣшнихъ переселенцевъ наиболѣе удобствъ представляетъ Крымъ. Тамъ найдутъ они природу нѣсколько схожую съ здѣшнею, тѣ-же условія воздѣлыванія земли и тѣ-же источники доходовъ и наконецъ тотъ-же южный климатъ, къ которому они привыкли.

Низшіе слои городского общества въ здѣшней мѣстности неменѣе сельскаго сословія подвержены всякаго рода притѣсненіямъ и неменѣе его заслуживаютъ состраданія. Въ числѣ лицъ, до сихъ поръ обращавшихся ко мнѣ съ просьбою о переселеніи, являлось весьма много городскихъ обывателей, принадлежащихъ къ разнымъ ремесленнымъ цехамъ. Людямъ этимъ я старался объяснить, что они никакъ не должны думать, чтобы, по переселеніи въ Россію, имъ позволено было водвориться въ городахъ, что для переселенцевъ будутъ отведены участки земли преимущественно въ одномъ округѣ и что источникомъ ихъ дохода будетъ земледѣліе, къ которому они, городскіе жители, не привыкли. Но это нисколько не поколебало охоты ихъ къ переселенію; они отвѣчали мнѣ, что надѣются найти въ себѣ нужныя способности къ воздѣлыванію земли и привыкнуть къ условіямъ новой жизни. Они спрашивали меня: будетъ-ли имъ разрѣшено независимо отъ сельскихъ занятій заниматься въ новыхъ поселеніяхъ прежними ихъ ремеслами, которыя, какъ мнѣ извѣстно, не исключаютъ и различной, самой мелочной торговли. Такъ какъ съ другой стороны мнѣ извѣстно, что въ настоящее время въ Россіи предполагаютъ учредить новыя правила о торговыхъ правахъ сельскаго сословія, то, мнѣ кажется, вопросъ этотъ требуетъ разрѣшенія. Вообще я опасаюсь, чтобы, въ числѣ переселенцевъ изъ здѣшняго края, не явилось весьма много лицъ, принадлежащихъ къ городскимъ, ремесленнымъ сословіямъ; могутъ-ли они быть наравнѣ съ поселянами допускаемы до переселенія.

Вопросъ о переселеніи возбудилъ множество споровъ въ

нашу пользу и противъ насъ. Въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ и нѣкоторыхъ слояхъ общества, вопросъ этотъ породилъ рѣшительное противъ насъ неудовольствіе. Такимъ образомъ въ Сербскихъ журналахъ (Дунавскій Лебедь)¹⁾ безпрестанно появляются письма изъ Одессы, быть можетъ, подложныя, гдѣ описывается бѣдственное, будто-бы, положеніе прибывшихъ въ Россію поселенцевъ. Журналы эти обвиняютъ Россію, что она, будто-бы, изъ своекорыстныхъ только видовъ, чрезъ посредство множества агентовъ склоняла Болгаръ къ переселенію всякими ложными обѣщаніями. — Вслѣдствіе этого и во избѣжаніе подобнаго рода обвиненій, — объясняя условія переселенія тѣмъ изъ здѣшнихъ Болгаръ, которые обращаются ко мнѣ съ просьбою имъ воспользоваться, — я стараюсь внушить, что Россія не ищетъ этого переселенія и никакъ не намѣрена извлекать изъ него какія-либо выгоды, — что Государь Императоръ хочетъ только дать пристанище тѣмъ изъ единовѣрцевъ нашихъ, которые, вслѣдствіе крайняго бѣдственнаго ихъ положенія, вынуждены покинуть родину²⁾. Я стараюсь имъ растолковать, что, рѣшаясь на такое дѣло, они должны обдумать всѣ его обстоятельства, что при всемъ желаніи Правительства облегчить участь и при всѣхъ средствахъ, какими оно на это жертвуетъ, переселеніе большими массами не можетъ обойтись безъ нѣкоторыхъ временныхъ неудобствъ для самихъ переселенцевъ; что преселяются они въ страну, имъ незнакомую, гдѣ они, по причинѣ ихъ численности, не могутъ найти всего готовымъ и гдѣ придется имъ снова обзаводиться всѣмъ необходимымъ хозяйствомъ; наконецъ, что ихъ ожидаетъ тамъ и климатъ, къ которому имъ надо будетъ привыкать и совсѣмъ иныя условія жизни. Я совѣтывалъ имъ во всякомъ случаѣ прежде, чѣмъ что либо предпримутъ, избрать изъ себя довѣренныхъ людей для осмотра отводимыхъ имъ участковъ. Несмотря на такого рода съ моей стороны образъ дѣйствій, переселеніе въ Россію сдѣлалось любимымъ и общимъ предметомъ разговора между здѣшними христіанами и число желающихъ имъ воспользоваться съ каждымъ днемъ возрастаетъ. Во всякомъ случаѣ я полагаю, было-бы полезно, если до принятія окончательнаго рѣшенія они отправятъ въ

¹⁾ „Дунавскій Лебедь“ — болгарскій журнал, издаваемый въ Белградѣ.

²⁾ Примеч. на полях карандашомъ: „Совершено только такъ и слѣдовало“.

Россію избраннаго человѣка для осмотра земель и переговоровъ на мѣстѣ съ Г. Стремоуховымъ¹⁾ во избѣжаніе, въ послѣдствіи, съ ихъ стороны жалобъ на то, что они обманулись въ своихъ ожиданіяхъ и надеждахъ.

Съ истиннымъ почтеніемъ и совершенною преданностью имѣю честь быть

Вашего Превосходительства

покорнѣйшимъ слугою

М. Хитрово.

Р. И.

Консульство

въ

Битоліи

14 Октября 1873.

№ 84.

№ 84.

Копія съ донесенія надворнаго совѣтника В. Максимова отъ 14 Октября 1873 года, № 83, о состояніи греко-болгарскаго вопроса въ пелагонійской епархіи Е. П. Господину Чрезвычайному и Полномочному Послу при Е. В. Султанѣ Генераль-Адъютанту Генераль-Лейтенанту Н. П. Игнатьеву.

Здѣшній австро-венгерскій консулъ г. Окули считаетъ Битолію вмѣстѣ съ ея санджакомъ „Болгаріею“ и утверждаетъ, что, по пріѣздѣ сюда болгарскаго митрополита, греческій іерархъ долженъ будетъ оставить страну за неимѣніемъ прихожанъ, за недостаткомъ сбора для поддержанія своей митрополіи.

Не раздѣляя такого крайняго взгляда моего коллеги, я долженъ однако сказать, что, такъ какъ уже стало необходимымъ, существованіе въ Православной церкви въ Турціи двухъ церковныхъ администрацій, болгарская іерархія имѣетъ неоспоримое право быть въ Монастырѣ, по меньшей мѣрѣ, рядомъ съ греческимъ митрополитомъ. Ибо на 3000 живущихъ здѣсь христіанскихъ семей болгарскихъ приходится 2200, а остальные 800 падаютъ на долю огреченныхъ Валаховъ, Албанцевъ и Грековъ.

Такимъ образомъ хотя въ количественномъ отношеніи страна безпорно и остается за Болгарами, не въ такомъ видѣ представляется вопросъ, взятый съ нравственной стороны:

¹⁾ Примеч. на полях карандашомъ: „необходимо“.

Забитые турками, бѣдные и, за немногими исключеніями, крайне неразвитые Болгаре уступали доселѣ нравственное въ странѣ преобладаніе, руководство и весь починъ своей общественной дѣятельности не многимъ числомъ, но зажиточнымъ, по большей части торговцамъ по мелочамъ въ небольшихъ турецкихъ городахъ огреченнымъ Валахамъ (Куцо-Влахамъ), вполнѣ забывшимъ свою первоначальную народность. Эти Куцо-Влахи приобрѣли и отчасти еще сохраняютъ такое сильное вліяніе надъ болгарскимъ большинствомъ, что послѣднее и теперь находится подъ его обаяніемъ. Вотъ отчего еще цѣлая половина битолійскихъ Болгаръ не рѣшается приступить къ своей народной церкви. Отсюда медленность и крайняя нерѣшительность въ дѣйствіяхъ болгарскихъ патріотовъ по поводу голосованія, предоставленнаго имъ 10-ю ст. фирмана.

Не смотря на эти неблагопріятныя обстоятельства, они все же исподволь дѣлаютъ свое дѣло; заставляютъ участвовать матеріальными средствами въ народномъ предпріятіи тѣхъ изъ своихъ соотечественниковъ, которые, официально принадлежа греческой партіи, на дѣлѣ — ея дѣятельные противники. Такова, наприм., семья братьевъ Ромби, однихъ наиболѣе зажиточныхъ жителей Монастыря. Благодаря ревности этихъ людей и особенно благодаря горячему патріотизму и благочестивому рвенію здѣшняго городского врача Мещейкова (Патели),¹ брата филиппопольскаго митрополита Панарета, въ самомъ центрѣ города выстроена въ послѣдніе 1½ мѣсяца небольшая церковь въ честь Рождества Пресвятой Богородицы. Церковь эту называютъ здѣсь параклисомъ (временною церковью).

Усердно посѣщаемая сторонниками болгарской іерархіи, она имѣетъ сильное вліяніе на образъ мыслей всего народонаселенія, городского въ особенности. Доказательствомъ этого можетъ служить переходъ на сторону Болгаръ одного священника, извѣстнаго здѣсь подъ именемъ „попа Атанаса“, 90-лѣтняго старца, правда Албанца по происхожденію, но все же съ ранняго дѣтства служившаго подъ эгидою греческаго духовенства. Переходъ этотъ случился уже во время моего нахожденія въ Битоліи, гдѣ онъ произвелъ большой говоръ.

При всемъ этомъ Болгаре все още не рѣшаются просить турецкое правительство о голосованіи, на что ихъ побуж-

¹ Мишайковъ.

даетъ Высокопреосвященный Евстафій, проживающій въ Константинополѣ.

Въ слѣдствіе вышеупомянутыхъ причинъ не довѣряя своимъ силамъ особенно въ соплеменныхъ имъ деревняхъ битолійскаго уѣзда, гдѣ изъ 118 селеній только пока 45 держатся экзархата, и опасаясь греческаго вліянія, реализованнаго здѣсь, какъ я уже имѣлъ честь говорить, въ Куцо-Влахахъ, они ожидаютъ исхода опросовъ (истиліама) въ Охридѣ и Скопії (Ускюбѣ).

Въ перой изъ этихъ мѣстностей, судя по частнымъ извѣстіямъ, опросъ идетъ вполне благопріятно для Болгаръ: есть надежда, что болѣе $\frac{3}{4}$ жителей охридской епархіи пожелаютъ находиться въ лонѣ болгарской Церкви.

[Жители намерены ходатайствовать перед правительствомъ об отправлении в Битоль митр. Евстафія для участія в проведеніи опроса. Если ему будетъ отказано, то просить о недопущеніи находящагося в Битоле греческаго митрополита в производствѣ опроса].

Таковы предположенія здѣшнихъ болгарскихъ дѣятелей, въ исполненіи которыхъ они видятъ ручательство за свой успѣхъ.

Они объясняются самою процедурою опроса, какъ онъ доселѣ былъ производимъ турецкою властью:

призываютъ въ городской меджлисъ гдѣ митрополитъ — членъ, священника, старосту (мухтара) квартала (если опросъ идетъ въ городѣ), деревни (если хотятъ узнать мнѣніе ея жителей) и двухъ най-болѣе почетныхъ гражданъ.

Староста и священникъ, какъ должностныя лица, имѣющія общій интересъ, дѣйствуютъ за-одно. Не видя въ меджлисѣ легальныхъ членовъ новой церковной іерархіи, они, изъ страха потерять доходъ, не осмѣлятся въ присутствіи греческаго митрополита высказаться противъ него. Въ слѣдствіе этого при наиболѣе счастливыхъ обстоятельствахъ голоса опрашиваемыхъ лицъ раздѣлятся по-ровну. А за тѣмъ меджлисъ вынесетъ свое рѣшеніе, которое, нѣтъ сомнѣнія, будетъ дано подъ вліяніемъ греческаго іерарха.

Основываясь на всемъ сказанномъ, осмѣливаюсь выразить надежду, что Ваше Превосходительство благоволите раздѣлить мое мнѣніе о томъ, что чувство справедливости громко требуетъ дать Болгарамъ гарантіи въ пользу безпристрастнаго исхода этого дѣла.

Министерство
Иностранных Дѣлъ
Россійско-Императорское
Консульство
въ

Битоліи

5 апрѣля 1874 года

№ 61.

Къ № 61.

Копія съ донесенія Надворнаго Совѣтника В. Максимова отъ 5 Апрѣля сего 1874 г., № 60, Господину Россійско-Императорскому Чрезвычайному и Полномочному Послу въ Константинополѣ.

Полученіе въ Охридѣ телеграммы о выдачѣ Преосвященному Наѡанаилу берата на охридо-преспанскую епархію внушило и битолійскимъ Болгарамъ надежды на близкое и благопріятное для нихъ окончаніе церковнаго вопроса.

Однакожъ, дня черезъ два по приходѣ помянутаго извѣстія, событія, случившіяся около 25 Марта въ городахъ Охридѣ, Реснѣ и Флоринѣ, значительно парализовали восторгъ болгарскихъ патріотовъ.

Въ первой изъ этихъ мѣстностей редифная команда въ числѣ 15 человекъ заняла, по приказанію каимъ-макама, Довера-эфенди, митрополичью церковь Св. Климента, бывшую въ теченіе послѣднихъ трехъ лѣтъ въ распоряженіи болгарской общины.

Солдаты вошли въ храмъ черезъ окна, подпиливъ желѣзные рѣшетки. Это сдѣлано, чтобы передать его греческому Митрополиту Милетію, подъ внушеніемъ котораго и принята эта мѣра.

Нѣтъ сомнѣнія, что въ виду скорого прибытія новаго, утвержденнаго Высокою Портою Преосвященнаго, она не можетъ имѣть серьезныхъ послѣдствій, и Охридяне, хорошо сознавая это, терпеливо переносятъ заносчивость, если можно такъ выразиться, своего бывшего Архипастыря, вся многолѣтняя дѣятельность котораго въ этой епархіи, какъ будто, преднамѣренно была направлена къ отчужденію отъ себя своей паствы. Наиболѣе нагляднымъ доказательствомъ въ пользу сказаннаго служить присоединеніе къ болгарскому экзархату 350 валахскихъ семей, живущихъ въ Охридѣ, хотя Валахи во всѣхъ

другихъ мѣстахъ раіона Императорскаго консульства и составляютъ единственный надежный контингентъ греческому вліянію. Но въ городѣ Охридѣ прижимки и вымогательства Милетія сдѣлали изъ нихъ сторонниковъ Болгаръ; почему изъ довольно численнаго его населенія на сторонѣ Патріархата насчитывается не болѣе 25 семей. Не смотря на это вполнѣ компрометированное положеніе греческаго духовенства, Преосвященій Милетій продолжаетъ занимать вышепомянутую церковь, принятую имъ изъ рукъ турецкихъ солдатъ, дѣлая это вопреки двухъ приказаній, полученныхъ уже имъ изъ Константинополя по телеграфу.

Имѣя въ виду, что изъ 12,000 христіанскихъ семей, составляющихъ охридо-преспанскую епархію, на сторонѣ Патріархата осталось только 1900, разбросанныхъ, кромѣ валахской деревни Крушево, считающей 800 домовъ, по разнымъ мѣстамъ этого широко раскинувшагося діоцеза, хорошо зная, что эти 1900 семей — не въ силахъ содержать отдѣльнаго Митрополита, еслибы греческое высшее духовенство и рѣшилось, вопреки церковныхъ каноновъ, оставить на прежнемъ постѣ Преосвященнаго Милетія, — осмѣливаюсь думать, что, въ виду помянутыхъ обстоятельствъ, дѣятельное упорство этого іерарха безъ пользы вносить раздоръ между населеніемъ, тревожа раны, которыя безъ него могли бы скоро, быть можетъ, закрыться.

Этимъ же характеромъ отмѣчено и административное распоряженіе относительно церкви въ Реснѣ, городѣ также охридо-преспанской епархіи.

Въ этомъ городѣ находится 300 христіанскихъ семействъ, изъ нихъ 60 — валахскія, остальные болгарскія. Между ними до 100 семей, къ которымъ принадлежатъ и всѣ 60 валахскихъ, признають надъ собою власть Патріархата; всѣ же остальные давно вотировали за Экзархатъ.

Такъ какъ въ ихъ городѣ находится только одинъ храмъ, то обѣ стороны служили въ немъ по очереди и, такимъ образомъ, въ теченіе болѣе года наглядно доказывали несостоятельность декрета, провозгласившаго схизму.

Нынѣ мѣстный каимъ-макамъ, руководствуясь, безъ сомнѣнія, также внушеніями Преосвященнаго Милетія, объявилъ обѣимъ партіямъ, что помянутое явленіе не должно болѣе про-

должаться и что городская церковь должна быть откуплена кѣмъ либо изъ нихъ въ отдѣльное пользованіе.

Не болѣе утѣшительны въ примирительномъ смыслѣ и извѣстія, полученныя Императорскимъ консульствомъ также въ началѣ Страстной недѣли изъ города Флорины, гдѣ 23 Марта была драка въ самой церкви; при чемъ у нѣсколькихъ сторонниковъ Экзархата, занимавшихся церковнымъ сборомъ, при отправленіи греческой службы, были расшиблены въ кровь головы. Въ слѣдствіе этого происшествія солунскій генераль-губернаторъ прислалъ по телеграфу приказаніе, которымъ городской храмъ былъ переданъ въ полное распоряженіе преосвященнаго Прокопія.

Эта мѣра не только не поколебала рѣшимости Болгаръ оставаться вѣрными своему заявленію, но еще болѣе усилила ее. Видя въ помянутомъ распоряженіи ни на чемъ не обоснованное, вполне пристрастное покровительство греческому элементу, — они увеличили свои жертвы въ пользу народного дѣла. Такимъ образомъ, потерявъ право пользоваться митрополичьею церковью, находящеюся за городомъ, Флоринцы рѣшились выстроить внутри его новый храмъ на пожертвованной для сего пустопорежней землѣ; а между тѣмъ въ теченіе страстной недѣли вся церковная служба, не исключая и пасхальной литургіи, шла въ частномъ домѣ, который владѣлецъ отдалъ подъ параклисъ.

Такимъ образомъ, хотя одновременно съ извѣстіемъ о выдачѣ берата Преосвященному Наѳанаилу грецизмъ и проявилъ судорожными, такъ сказать, движеніями свою жизнь; но въ силу своего послѣдняго характера помянутыя событія не могли вполне уничтожить обаянія, какое произвелъ на Болгаръ Битоліи ожидаемый въ первой половинѣ Апрѣля пріѣздъ сюда ихъ народнаго Архипастыря сосѣдней епархіи, съ которою они находятся въ непрерывныхъ и учащенныхъ сношеніяхъ. На этомъ основаніи они думаютъ, что близокъ конецъ колебаній ихъ единоплеменниковъ пелаганійской епархіи, — колебанію, о которомъ я имѣлъ честь говорить въ предшествовавшихъ донесеніяхъ. Этою увѣренностью обусловливается и блестящая встрѣча, какую готовятъ Преосвященному Наѳанаилу Битолійскіе Болгаре и въ которой, по слухамъ, примутъ уча-

стіе до ста священниковъ битоліскаго и прилѣпскаго уѣздовъ.¹

Прилагая при семъ на благоусмотрѣніе Вашего Превосходительства списокъ отдѣльныхъ частей входящихъ въ составъ Флоринской епархіи, не могу умолчать, что онъ, вполне убѣдительно доказывая полное сходство въ племенномъ отношеніи этого діоцеза съ любою изъ чисто болгарскихъ епархій, даетъ Флоринцамъ право на присоединеніе къ Экзархату, не производя опроса (истиляма), обусловленнаго для епархій съ смѣшаннымъ населеніемъ.

Къ № 60.

Списокъ отдѣльныхъ частей флоринской епархіи съ обозначеніемъ количества домовъ въ городѣ Флоринѣ и селеніяхъ; число христіанскихъ семей; указаніе племени, коему онѣ принадлежатъ, разстояніе селеній въ часахъ отъ Флорины и ихъ направленіе отъ этого города:²

¹ Эта встреча, в которой принимало участие 8,000 человекъ, описана в донесении В. Максимова отъ 21 апреля 1874 г., № 69. См. также в „Жизнеописании митроп. Охридско-Пловдивскаго Натанаила“. Сборн. за народ. умотв. кн. XXV, стр. 62.

² Указания на расстояние и направление мы не воспроизводим

Название мѣстности	Количество домовъ		Количество христіанскихъ семей и ихъ племенное происхождение
	турецк.	христ.	
Городъ Флорина или Леринъ	900	300	364 болгаре
Деревни Флоринскаго уѣзда.			
Неволскъ ¹	—	130	171 болгаре
Арменско	—	100	130 "
Кладаница ²	—	50	62 "
Сакулево	40	30	36 "
Хасаново	—	60	68 "
Бачъ	—	60	70 "
Добровень	—	30	36 "
Живойня.	—	40	51 "
Софицъ ³	—	20	25 "
Сетина	—	109	127 "
Арменохоръ	—	80	97 "
Мижаны ⁴	—	20	26 "
Песошница	—	60	69 "
Горничево	—	120	140 "
Пателе	—	200	268 "
Петерско	—	50	61 "
Экши-су.	—	250	290 "
Гуленци.	—	30	32 "
Сотиръ	—	15	17 "
Рудникъ.	—	40	47 "
Ракита	—	60	66 "
Мокрени	—	120	150 "
Полихоръ	—	60	65 "
Конувъ ⁵	—	40	44 "
Трепишта	—	40	46 "
Бирилцы ⁶	—	25	30 "
Дурутово	—	30	37 "
Налбанъ-кѣй.	55	50	60 "
Ленга ⁷	—	15	15 "
Ембори	—	200	279 "
Дебрецъ	—	60	69 "
Црковень	—	25	28 "
Слпово	—	25	26 "
Хасанъ-кей	55	50	61 "

¹ Неволяни. ² Кладошница. ³ Совичъ. ⁴ Лажени. ⁵ Конуй.
⁶ Биралци. ⁷ Лжка (К ж н ч о в ъ, Македония, стр. 269).

Названіе мѣстности	Количество домовъ		Количество христіанскихъ семей и ихъ племенное происхождение
	турецк.	христ.	
Кара-бунаръ.	40	33	33 болгаре
Келманъ ¹	—	40	52 "
Франгошъ.	—	80	84 "
Катраница.	180	200	244 "
Граматиново.	—	60	60 "
Кадрово ²	—	40	45 "
Чеганъ	—	100	126 "
Жерви	—	25	26 "
Росилово	—	60	70 "
Пагетина ³	—	5	7 "
Суревичево	—	60	66 "
Деревни Водянского уѣзда Караджовскаго раздѣла.			
Куранцалево ⁴	30	50	60 "
Ослово	80	4	5 "
Саракыново	—	100	115 "
Луковецъ	—	50	57 "
Горно-Родово ⁵	—	20	24 "
Долно-Родово ⁵	—	30	36 "
Почепъ	—	30	34 "
Драгоманцы	150	30	37 "
Тресино.	30	35	40 "
Бизово	60	30	33 "
Поляны.	70	20	22 "
Пожарско	—	100	116 "
Струнино	25	30	39 "
Бахово	—	80	91 "
Черешница	25	30	34 "
Зборско.	—	100	111 "
Костурени.	80	50	52 "
Тудурци ⁶	—	40	41 "
Дреново	—	25	28 "
Цакони	—	50	51 "
Габревци	70	40	49 "
Пребедища ⁷	200	100	120 "
Слатина.	90	50	57 "
Велчишта ⁸	—	30	34 "

¹ Команъ. ² Къдрево. ³ Патирино. ⁴ Кронцелово. ⁵ Родиво. Тодорци. ⁷ Прѣбждище. ⁸ Вълчишта.

Название мѣстности	Количество домовъ		Количество христіанскихъ семей и ихъ племенное происхождение
	турецк.	христ.	
Капинени	40	15	17 болгаре
Продромъ	10	10	11 "
Изворъ	20	25	26 "
Козушани ¹	80	50	56 "
Страйшта	60	60	67 "
Тушень ²	—	80	90 "
Нетія ³	450	20	23 "
Лугунци.	—	60	64 "
Периславци ⁴	—	40	49 "
Койнско.	—	30	36 "
Серменикъ ⁵	—	50	54 "
Хума	—	40	44 "
Купа	—	40	42 "
Осони ⁶	—	150	162 "
Лубница ⁷	—	300	360 "
Попово-село.	—	25	30 "
Лѣсково.	—	60	69 "
Деревни Битольскаго уѣзда.			
Кладеропъ ⁸	—	40	44 "
Клещина	70	60	72 "
Горно-Каленикъ	—	30	35 "
Долно-Каленикъ.	—	10	10 "
Рахманли	60	20	23 "
И того:	2970	5636	6646 болгаръ

¹ Козишоми, Кожушани. ² Тушимъ. ³ Нжете. ⁴ Бериславци. Серменина. ⁶ Ошинъ. ⁷ Люмница. ⁸ Кладороби.

ФРАГМЕНТЪ ОТЪ ФРЕСКАТА СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТЪ МЖЧЕНИЦИ ВЪ ЦЪРКВАТА ПРИ С. ВОДОЧА ДО СТРУМИЦА.

Отъ Кр. Миятевъ

На с.-з. отъ Струмица по шосето за Щипъ лежи селото Водоча, въ околноститѣ на което все още личатъ развалинитѣ на нѣкогашната манастирска църква св. Леонтий. Презъ 1914 год., когато църквата била въ много по-добро състояние отколкото днесъ, били направени по инициативата на проф. Л. Милетичъ нѣколко общи и детайлни снимки, а Народниятъ музей въ София поръчалъ и едно маслено копие въ оригинална величина отъ запазения тогава фрагментъ отъ фреската св. Четиридесетъ мжченици. Благодарение на тѣзи похвални грижи ние можемъ днесъ да си съставимъ една приблизителна представа за архитектурната форма и стенописната украса на тази църква. Обнародвайки въ Македонски Прегледъ II, 2 своитѣ бележки, съставени възъ основа на фотографическитѣ снимки, азъ опредѣлихъ XI—XII вѣкъ като най-вѣроятнo време когато е построена църквата, тъй като последната ни открива много архаични елементи, които я сближаватъ съ църквитѣ въ Гърция отъ сжщото време (Скрипу и Св. Тодоръ въ Атина).¹ Срещу това за произхода на живописъта бѣхъ принуденъ да приема поради нѣкои стилови особености, които ще се изтъкнатъ и по-долу, най-ранна дата XIII в.²

Църквата при Водоча е привлѣкла напоследѣкъ и вниманието на нѣкои сръбски учени. Д-ръ Влад. Р. Петковић, рецензирайки моята статия въ „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“ кн. VI, св. 2 (1926), стр. 324—326, говори повече за нейната живопись и история, като освѣтлява послед-

¹ J. Strzygowski, Byzantinische Zeitschrift, III, 1—6; G. Mille L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916, fig. 42.

² Кр. Миятевъ, Църквата при с. Водоча, Македонски прегледъ год. II, кн. 2, стр. 49—57.

ната съ единъ хиландарски документъ, който споменава въ 1376 г. единъ Водочки епископъ Даниилъ. Повече се спира върху църквата архитектъ Жарко Татић.¹ Той посвещава на нейната архитектура една малка статийка, като е използвалъ отчасти снимкитъ къмъ моя трудъ. Къмъ последнитъ сж прибавени още единъ планъ на църквата и четири рисунки на детайли (начинъ на градежъ и стенописни орнаменти). Съ това Татић е увеличилъ значително материала, който може да послужи за проучване на тази интересна постройка, но за съжаление той не само не допринася нѣщо съществено къмъ нейната архитектурно-историческа проблема, а отклонява и правилното ѝ проучване, като ни отправя въ погрѣшна посока. Въпрѣки яснотата на неговия планъ и описание, той смѣта именно църквата за трикорабна базилика съ напрѣченъ корабъ по срѣдата, когато въ сжщностъ тя си остава една кръстополна постройка, каквато бѣхъ я опредѣлилъ азъ въ споменатата си статия. Като такава именно тя заключава въ себе си интересна архитектурно-историческа проблема, тъй като нейната схема се отдѣля съвсемъ на страна отъ обикновенитъ кръстополни църкви и намира известни аналогии, както посочихъ вече по-рано, съ нѣкои църкви въ Гърция и България.

Западното отдѣление на църквата представя само за себе си интересъ. Споредъ Жарко Татић то е притворъ, строенъ едновременно съ „базиликата“, но перспективно зле поставенъ къмъ нея, вследствие на което наскоро следъ това станало нужда отъ преправка. Проф. Н. Окуневъ отъ Прага (споредъ едно устно съобщение) смѣта напротивъ тази частъ за отдѣлна църква, слѣта съ източната сграда. Сега мнението на Окунева се потвърждава отъ плана на Татића, гдето ние ясно виждаме схемата на една по-малка кръстополна църква.

За насъ обаче е много по-важна източната половина на църквата при Водоча, въ която вмѣсто колони или пиластри като подпори на купола, се явяватъ четири дълги стени, прорѣзани въ източнитъ и западнитъ имъ краища отъ тѣсни и низки врати. Тѣзи стени наистина раздѣлятъ църквата на три кораба, като оставятъ открита странична перспектива само въ

¹ Жарко Татић. Два остатка византиске архитектуре у Струмичком крају. Гласник Скопског научног друштва, III (1928), стр. 83—88. Срв. сжщо и неговата рецензия на моята статия въ сжщия Гласник стр. 317—319.

срѣдата на църквата подъ арките на купола. Иначе въ покривната конструкция църквата не се различава ни най-малко отъ всички останали кръстокуполни църкви: кръстътъ е силно маркиранъ отъ четири еднакво дълги полуцилиндрични свода, които включватъ въ жглитъ по-низки помѣщения, покрити също съ полуцилиндрични сводове. Характерното прочее на тази църква е нейната подпорна система, която, както се каза вече, се състои отъ четири удължени като стени пиластри. Чрезъ това опростяване на подпорната система Водочката църква се явява новъ и цененъ материалъ къмъ въпроса за развитието на кръстокуполния типъ въ югозападната частъ на Балканския полуостровъ изобщо и частно за така наречения „гръцки вариантъ“ на този типъ, който, както посочи вече проф. Г. Миле,¹ се отличава отъ „цариградския вариантъ“ главно по това, че включва олтара въ източното рамо на кръста.

Трѣбва ли прочее да смѣтаме църквата при Водоча за единъ отъ най-раннитъ представители на „гръцкия вариантъ“? Нейнитъ удължени като стени пиластри не сж ли зародишътъ на пиластровитъ подпори на този вариантъ или въ случая имаме само едно несржчно произведение на нѣкой несмѣлъ майсторъ-архитектъ, слабо запознатъ съ архитектуричнитъ принципи на изящнитъ кръстокуполни църкви?

За съжаление материалътъ, който ни поднася Ж. Татиѣ, остава далечъ недостатъченъ, за да можемъ само възъ основа на него да се впуснемъ въ разглеждане на горнитъ важни въпроси. Нека се надѣваме, че сръбскитъ учени, които [иматъ всичката възможность основно да проучатъ Водочката църква, ще ни поднесатъ въ недалечно бждеще по-подробенъ планъ заедно съ съответнитъ разрѣзи, та по такъвъ начинъ да се замѣни поне отчасти онова, което е забранено да бжде видено отъ българско око на самото мѣсто.

И ако при все това азъ отново се връщамъ къмъ преинтересната църква на св. Леонтия, то това се дължи на особения интересъ, който възбужда една отъ нейнитъ фрески, а именно фрагментътъ отъ композицията „св. Четиридесетъ мъченици“.

Въ цитираната вече по-рано своя статия азъ изтъкнахъ, че по-значителни следи отъ тази забележителна живопись сж

¹ G. Millet, L'école grecque, p. 59 sq.

запазени въ олтарнитѣ части и то предимно въ долнитѣ регистри на стенитѣ, дето обикновено се изписватъ отдѣлнитѣ фигури на стоящи св. архиереи и църковни отци. На западната страна на дѣсния предапсиденъ пиластъръ е изписанъ иконенъ образъ на Богородица-Одигитрия. Обикновено този образъ се представя надъ входнитѣ двери и затова тукъ, на това видно мѣсто, непосредствено подъ фигурата на Богородица отъ Благовѣщение, той прави впечатление съ чисто иконния си характеръ. Това ни кара да предполагаме, че въ Водоча култътъ на Божата майка ще да е билъ особено развитъ и свързанъ може би съ нѣкоя чудотворна икона, копие отъ която ще да е и въпросната фреска. Това предположение намира извѣстно основание и въ факта, че Богородица е представена въ иконна концепция и на единъ отъ западнитѣ пиластри въ църквата. Тукъ обаче тя е дадена въ пълненъ рѣстъ, пакъ като Одигитрия, но детето седи на дѣсната рѣжка. Разликата между двата образа обаче не е толкова въ външната имъ форма, колкото въ тѣхната идейна концепция: Богородица и Христосъ на предапсидния пиластъръ сж третираны въ строго иконно-иератична композиция, докато молебниятъ образъ на западния пиластъръ е проникнатъ отъ интимно и реалистично чувство, изразено чрезъ лекия наклонъ на Мариината глава и преди всичко въ лицето на Христа, обърнато къмъ майчиното.

Отъ останалитѣ единични образи особено внимание заслужава единъ ангелъ, представенъ на северната страна на ю.-з. пиластъръ. Това е една монументална фигура въ чисто фронтално положение, напояща твърде много гордия портретъ на Василий II въ неговия Венециански псалтирь. Едната рѣжка е подпрѣна на високъ скиптеръ, другата държи сфера. Воинско облѣкло: доколѣненъ хитонъ, броня и лека хламида, закопчана на дѣсното рамо. Малки, широко отворени задъ гърба криле придаватъ още по-голѣма величие и представителностъ на фигурата.

Отъ този духъ на театрална тържественостъ не сж свободни и архиерейскитѣ фигури въ апсидата и олтара. Изобщо всички отдѣлни светци сж представени въ правилни и изящни пропорции, въ спокойни и пълни съ достоинство пози, въ пълно фронтално положение и, най-после, съ драпировка, третирана малко схематично въ детайлнитѣ гънки, но отъ друга страна съ контуръ въ спокоенъ и едъръ масщабъ. Лицата сж правилни

и благообразни, съ елинистичен контуръ и известна индивидуализация, съ мистиченъ и съзерцателенъ изразъ, анатомична моделировка и пластичностъ.

Подобна монументалностъ и представителностъ, такова кристално спокойствие въ израза и позата намираме въ разцвѣта на византийското изкуство при Комненитѣ. Въ Водоча обаче този стилъ е запазенъ само като частично явление, което се ограничава предимно въ общата композиция на отдѣлнитѣ светителски фигури. Познавайки консерватизма въ стила на единичнитѣ светителски фигури, наложенъ отъ самата имъ художествена концепция като абстрактни молебни символи, ние можемъ да сждимъ по тѣзи фигури само отчасти за характера на общата декорация, но въ никакъвъ случай не и за стила на историческитѣ сюжети. По отношение на последнитѣ византийскитѣ художници всѣкога сж били по-свободни да вложатъ въ разработката на сюжета и отдѣлнитѣ форми свои индивидуални разбирания, които въ много случаи отразяватъ въ себе си по-широкия художественъ мирогледъ на епохата и на дадено общество.

Тъкмо такива нови стилови елементи, контрастни и чужди на наследенитѣ форми у изолиранитѣ фигури, ние трѣбва да предполагаме и въ Водоча възъ основа на достигналитѣ до насъ откъси отъ исторически композиции.

Тѣзи откъси сж твърде малко. Тѣ сж достатъчни обаче да покажатъ, че редомъ съ важнитѣ сцени отъ Евангелието, които образуватъ редицата отъ Господскитѣ и Богородични праздници, въ Водоча сж били изписани и Христови чудеса, наравно съ сцени отъ живота на мжченицитѣ. Подобни композиции сж изобилствували въ Водочката църква, но въпрѣки това тѣ сж били ограничени въ нартекса и помѣщенията между кръстнитѣ рамена. По такъвъ начинъ стенописната украса на тази църква се опредѣля не толкова съ чисто декоративенъ, колкото съ дидактично-литургиченъ характеръ, който е свойственъ преди всичко на украсата въ манастирскитѣ църкви отъ XIII—XIV в.

Най-характерниятъ между всички стенописни откъси отъ историческитѣ композиции въ Водоча е единъ малъкъ късъ отъ фреската Св. Четиридесетъ мжченици (фиг. 1). Това е единъ рѣдъкъ сега сюжетъ, който е твърде малко застъпенъ въ паметницитѣ на византийското изкуство, въпрѣки че култътъ

Обр. 1. — Кжсь отъ композицията Св. Четиредесетъ мъченици въ Водоча.

на четиридесетътъ мъченици е билъ разпространенъ въ Цариградъ още въ V в.¹ Ние не знаемъ, доколко този сюжетъ е билъ изписванъ въ цариградскитъ църкви, но за неговото съществуване и за разпространението на култа въ столицата свидетелствуватъ издѣлия на слонова костъ като плочката въ Берлинския Kaiser Friedrich-Museum № 574 отъ X в. (обр. 2)² и единъ триптихъ въ Петроградската сбирка на Шуваловъ отъ XI в.³ Въ по-старитъ стенописи извънъ Цариградъ ние намираме сюжета само единъ пжтъ въ Кападокия (пещерна църква въ Сувехъ)⁴, два пжти въ Русия (баптистерий на Св. София въ Киевъ отъ XI в.⁵ и църквата Св. Теодоръ Стратилатъ въ Новгородъ отъ XIV в.)⁶, нѣколко пжти въ Сърбия (Студеница — XII в.,⁷ обр. 3, Жича — 1222—1228 г.,⁸ обр. 4. Сапочани — 1260-1270 г.; Градаць — 1290 г.; Дечани — XIV в., обр. 5). Въ Македония той се явява въ църквата Св. София въ Охридъ⁹ и въ Лѣсновския манастиръ (обр. 6) отъ XIV в.¹⁰, а може

¹ Н. П. Кондаковъ, Византійскія церкви Константинополя. Труды VI арх. съѣзда, т. III, стр. 45.

² O. Wulff und W. F. Volbach, Die altchristl. und mittelalterlichen byzantinischen und italienischen Bildwerke, 36, Taf. XIV. — G. Schlumberger, L'épopée byzantine, I, 589. — O. Wulff, Die altchristl. und byzant. Kunst, II, 613 смѣта, че групата на мъченицитъ предава композицията на нѣкоя миниатюра или икона.

³ Я. И. Смирновъ, Визант. складень И. П. Шувалова, Художественія сокровища Россіи, 1902, № 11, табл. 121, стр. 285—293 (недостъпна за мене).

⁴ G. de Jerphanion, Les églises de Cappadoce. Comptes rendus de l'Académie, 1912, p. 322.

⁵ Н. Л. Окуневъ, Крещальня Софійскаго собора въ Киевѣ. Сборникъ въ честь Д. В. Айналова, СПб. 1915, 127 сл. (снимката, която е дадена къмъ статията, е свършено неясна).

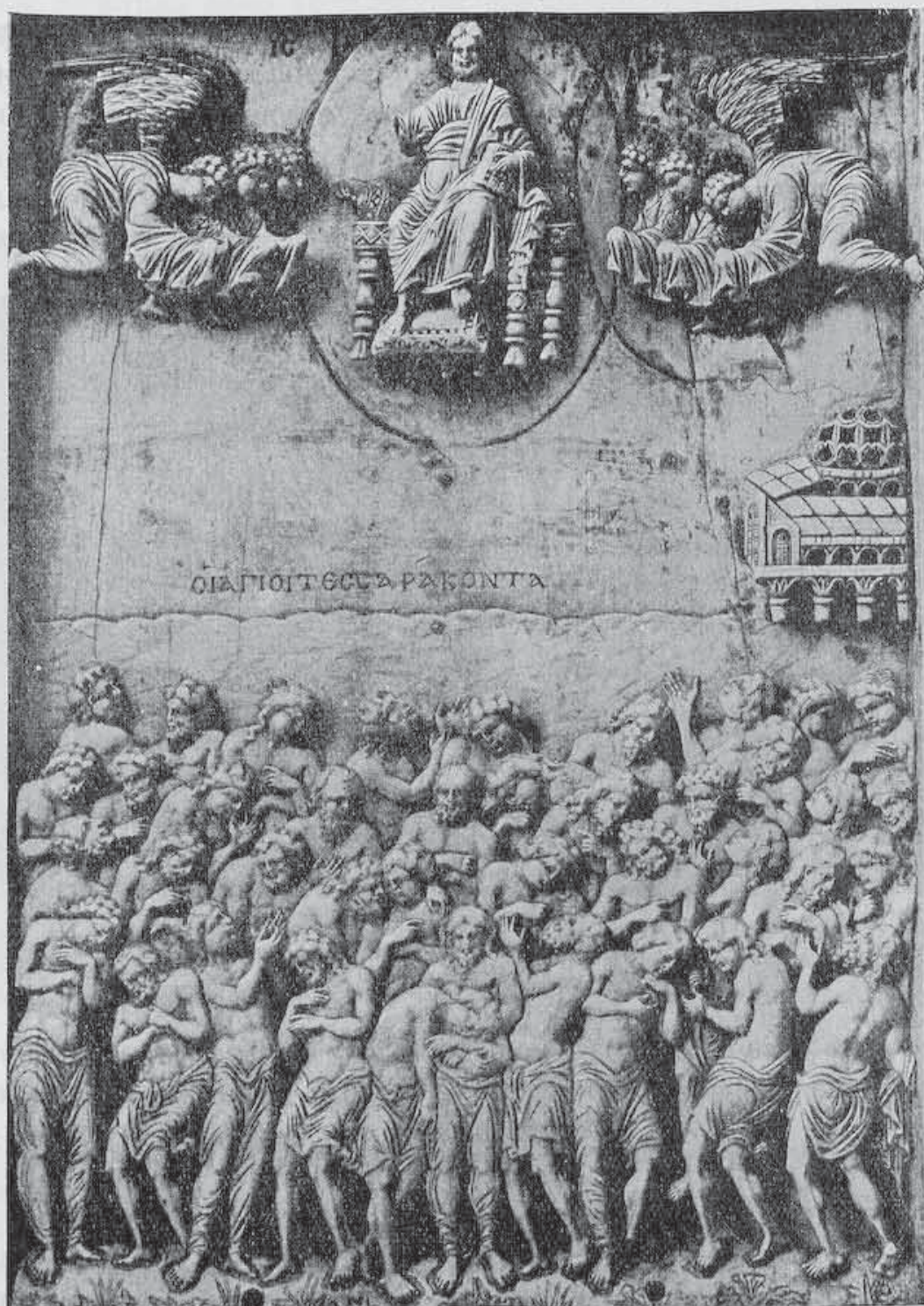
⁶ Н. Л. Окуневъ, Вновь открытая роспись церкви Св. Ѳедора Стратилата въ Новгородѣ. Изв. Имп. арх. ком. XXIX, (1911), табл. IV и V.

⁷ П. Покрышкинъ, Православная церковная архитектура, СПб, 1912, 26. — Вл. Р. Петковић, Манастир Студеница, Београд, 1924. стр. 52, сл. 59.

⁸ П. Покрышкинъ, цит. съч., 32, табл. XXIX. Н. П. Кондаковъ, Македонія, 65 сл. — Вл. Р. Петковић, Спасова црква у Жичи, 84.

⁹ П. Н. Милюковъ, Христ. древности западной Македоніи, И. Р. Арх. Инст. въ К-лѣ, IV, 87.

¹⁰ Дълга благодарностъ на г. Н. Л. Окуневъ, който ми съобщи за композицията въ Сапочани и Градаць и ми изпрати снимка отъ фреската въ Лѣсново. Въ Сапочани композицията е само въ фраг-

Обр. 2. — Св. Четиридесетъ мъченици на плочка отъ слонова костъ въ Берлинъ.

би той е красълъ и свода на притвора въ търновската църква Св. Четиридесетъ мжченици отъ 1230 г.

Значението на Водочкия откъсъ обаче не се заключава въ рѣдкостта на сюжета, а въ иконографията и стилистичното третиране на последния. Въ това отношение фреската въ Водоча заслужава особено внимание, защото въ много точки тя се отдѣля настрана отъ споменатитѣ по-горе паметници, като хвърля една съвсемъ особена свѣтлина не само върху

Обр. 3. — Часть отъ композицията Св. Четиридесетъ мжченици въ Студеница.

стила на останалитѣ изгубени стенописи въ Водоча, но и върху нѣкои малко известни и слабо засегнати до сега проблеми въ историята на византийското изкуство, а именно: 1) Композиция на група и тѣлпа, 2) душевно движение и неговитѣ изразни сръдства и 3) голо тѣло.

Подобно на фрескитѣ въ Сувехъ, Киевъ, Жича, Студеница и Лѣсново композицията Св. Четиридесетъ мжченици въ Водоча ще да е заемала доста обширно пространство въ нѣкой отъ страничнитѣ или нартексни сводове. Това се потвърждава

ментъ: 6 фигури съ превръзка около бедрата, прави, въ разговоръ единъ съ другъ, но въ спокойни пози. Въ Дечани (обр. 5) имаме гжста група, разположена въ височина и дълбочина. Позитѣ сж еднообразни и се повтарятъ.

и отъ самитѣ размѣри на нашия откъсъ (1.70×1.06), на който сж оцѣлѣли само 16 голи до поясъ (?) фигури. Подобно на Студеница, Жича, Лѣсново и берлинската плочка, мжченицитѣ сж представени въ най-разнообразни възрасти, а единъ старецъ въ долния дѣсенъ жгълъ е съ по-тъмна кожа, вѣроятно за да се означи неговото национално или расово отличие.

Обр. 4. — Св. Четиридесетъ мжченици въ Жича.

Сравнена съ Студеница, Жича и Лѣсново, нашата група още на пръвъ погледъ прави впечатление съ своето свободно и разнообразно третиране на фигуритѣ. Подобно разрешение на проблемата за групата въ сжщностъ не е нѣщо съвсемъ ново въ източно-християнското изкуство. Последното, както е известно, схваща човѣшкото множество въ известни случаи като безгласна и бездейна тълпа зрители, а въ други — като сборъ отъ еквивалентни фигури и съобразно съ това то го предава по два напълно оригинални и независими единъ отъ другъ начини. Тълпата е винаги само единъ кубически блокъ, компактна маса отъ фигури, която не цели нито про-

странствена илюзия, нито индивидуално психическо и физическо разработване на отдѣлнитѣ компоненти. Срещу това група като сборъ отъ равноценни и самостоятелни елементи е нѣщо много по-рѣдко (апостолитѣ въ Умиване нозетѣ, Възнесение Христово, Успение Богородици) и мжно изпълнимо съ даденитѣ сръдства на византийското изкуство. Разликата въ двоякото предаване на тълпата и групата съвсемъ не е случайна или само външна. Това се вижда най-добре отъ берлинската плочка. Нейниятъ изпълнител, единъ сравнително добъръ художникъ, различно схваща тълпата отъ 18 ангела и групата отъ 40 мъченици и съобразно съ това той ги третира и по два съвсемъ различни начина.

Естествено е, че композицията на св. 40 м., макаръ и многолюдна, не може да бжде третирана като бездейната тълпа на другитѣ иконографски сюжети. Четиридесетѣ мъченици се схващатъ като свързани съ едно общо физично и психично действие, но все пакъ тѣ сж важни индивиди и членове на една група. Студеница, Жича и Лѣсново въ това отношение не сж се издигнали много надъ „тълпата“, надъ гжстата кубическа маса. Въ Водоча и Берлинската плочка художникитѣ напротивъ схващатъ отлично значението на фигурата въ групата като облѣченъ въ смисълъ обектъ и художествена триразмѣрна величина, но тѣ не притежаватъ сръдствата на италианския ренесансъ, за да съчетаятъ тѣзи елементи въ една истинска пространствена група. Отъ тукъ произхожда и конфликтътъ между наследената натуралистична форма и чисто византийския стремежъ къмъ реализъмъ и противохудожествена (въ съвремененъ смисълъ) яснота на тази форма.

Въ Студеница и Жича групата се развива въ ширина. По такъвъ начинъ тамъ се даватъ на преденъ планъ повече фигури, повече открити форми. Съ това обаче се изчерпва и всичкиятъ успѣхъ на художника. Задачата му остава наполовина разрешена, защото заднитѣ фигури представятъ все още второстепенни елементи и незначителни запълнения на кубическия блокъ на тълпата. Като такива тѣ сж лишени отъ безусловната за времето „цѣлостностъ“ и яснота на действующитѣ лица.

Проблемата за групата съ еквивалентни индивиди е разрешена въ берлинската плочка и Водоча по другъ начинъ. Фигуритѣ сж въ хоризонтални редове една надъ друга (въ Берлинъ — 4 реда, Водоча — 3 реда), при което заднитѣ

Обр. 5. — Св. Четиридесетъ мъченици въ Дечани.

редове не сж само подсказани съ глави или части отъ глави, а сж поставени въ хоризонтално степенуване като цѣли торсове. Въ това отношение Водоча отива по-далечъ отъ Берлинъ: въ Берлинъ групата е гжста и заднитѣ фигури се виждатъ само до горната половина на грждитѣ, въ Водоча редоветѣ сж много по-рѣдки, така че заднитѣ фигури, разположени повече между две предни, се виждатъ почти до поясъ, а нѣкои дори цѣли (въдѣ сния горенъ жгълъ — свитиятъ мжченикъ). Пресичането не е могло да се избѣгне, и най-много, което е направено за яснотата на фигуритѣ, е това, че последнитѣ сж подредени „шахматно“. Стремезътъ къмъ яснота на формитѣ е наложилъ и едно съвсемъ изкуствено отношение на фигуритѣ къмъ хоризонталното ниво на водата. Докато за преднитѣ е все още възможна илюзията, че стжпватъ на земята, фигуритѣ отъ третия редъ (напр. свитата фигура) като че ли стоятъ въ въздуха или на повърхността на водата. За цѣлостния видъ на композицията въ това отношение можемъ да получимъ известна представа отъ берлинската плочка, гдето първиятъ редъ е стжпилъ на дъното, а останалитѣ три се издигатъ нагоре, но не достигатъ нивото на водата: всички като че ли сж подъ водата.

Докато въ Студеница и Жича тѣлата сж повече въ фронтално положение, фреската въ Водоча върви успоредно и въ това отношение съ берлинската плочка, като предава тѣлата и лицата предимно въ $\frac{3}{4}$. Срѣщатъ се и фигури гърбомъ или настрана съ лица въ профилъ. Иначе положението $\frac{3}{4}$ се разнобразява, както и въ берлинската плочка, чрезъ поставяне на фигуритѣ произволно къмъ лѣво и дѣсно. Тѣлата сж изправени или свити въ драматични положения, но нигде нѣма онзи фронталитетъ, който отличава композицията въ Жича. Въ Водоча напротивъ е създадена една група съ ясно реално чувство и правдиво пространствено съотношение между фигуритѣ.

Основната разлика, която се чувствува между Студеница и Жича отъ една страна и Берлинъ и Водоча отъ друга, се дължи между другото и на различната концепция на сюжета тукъ и тамъ. Въ Студеница и Жича задачата на художниците е била предимно дидактична. Тѣ илюстриратъ събитието и изтъкватъ неговата поучителна страна като идеализиратъ чрезъ предсмъртно спокойствие безболезненото мжчение —

блаженство. За човѣшкото, реалното, тѣ още нѣматъ чувство и не го търсятъ като художественъ обектъ. Въ берлинската плочка и Водоча художниците стоятъ на по-реалистична основа като поставятъ на преденъ планъ една художествена проблема, която стои извънъ традиционнитѣ рамки на византийското изкуство. Това е проблемата за душевното движение на фигурата частно и въ групата изобщо и физическитѣ рефлексии на този душевенъ животъ.

Ето защо, докато въ Студеница и Жича имаме твърде много душевно и физическо спокойствие на отдѣлнитѣ фи-

Обр. 6. — Св. Четиридесетъ мъченици въ Лѣсново.

гури и цѣлата група, — спокойствие, което е една отъ отличителнитѣ черти на византийското изкуство въ неговия втори разцвѣтъ, — въ берлинската плочка и Водоча намираме срещу това единъ явенъ стремежъ да се изрази силно душевно изживяване и страдание. За този вътрешенъ животъ сж ангажирани всички срѣдства: положението на тѣлото, движение на торсото, групиране на фигуритѣ чрезъ поддържане, жестикулация и мимика. Не може да се откаже, че чрезъ съвокупността на тѣзи срѣдства е постигнатъ търсениятъ ефектъ не само при отдѣлната фигура, но е създадено и едно пълно единство на действието и настроението въ 'цѣлата' група.

Берлинската плочка показва, че тѣзи проблеми, които италианското изкуство можа да постави при гениалния Giotto, не сж били чужди на Византия още въ X в. Водоча обаче въ това отношение ни открива единъ етапъ отъ развитието на проблемата, който стои много по-високо (отъ ренесансна гледна точка) отъ берлинската плочка и който предшества Giotto и по време и по изобретателност. Докато Trecento се впуска още съ плахи стѣпки въ проблемата за единство въ настроението и действието на композицията, докато опититѣ да се изрази и съчетае душевниятъ животъ на фигуритѣ съ тѣхното физическо движение сж още слаби и примитивни, ние виждаме, че въ XIII в. Водоча се е освободила отъ стереотипнитѣ и традиционни жестове, като ги е замѣнила съ нови, изразителни и натуралистично правдиви. Тѣзи жестове сж много по-силни, отколкото въ берлинската плочка и сж подкрепени отъ изразителна мимична игра (свиване на вежди, мускули на лицето, изразъ на очитѣ), която е съвсемъ чужда на берлинската плочка, Жича и Студеница.

Тѣкмо въ това отношение Водочката фреска представя едно необикновено и забележително явление въ източно-християнското изкуство. Приближавайки се до берлинския паметникъ (X в.) по концепция на темата, по композиция на групата и по стремѣжъ да се изрази психичното движение и страданието на мжченицитѣ, тя отъ своя страна, безъ да стои по време твърде далечъ отъ този паметникъ, е направила една твърде смѣла крачка напредъ къмъ ренесанса на византийското изкуство. Тя е запазила отчасти наследената антична форма, но затова пъкъ тя е пожертвувала елегантността на фигурата на стойката и изобщо на композицията, за да потърси нови художествени обекти въ непосредственото наблюдение на човѣшката физическа и душевна природа.

Успоредно съ това фреската въ Водоча ни предлага и една особеностъ въ третирането на голото тѣло. Тѣлата на мжченицитѣ сж разработени съ голѣма любовъ, смѣлъ и майсторски рисунъкъ и съ чувство за пластичностъ на формитѣ.¹ Покрай това, обаче, художникътъ не може да прикрие своята тенденция да излѣзе отъ дотогавашната условностъ. Той прави

¹ Карнацията — розовожълтъ, а нѣкъде червеникавъ (бронзовъ) тонъ. Моделиране отъ сѣнки съ свѣтло кафяво до тъмно кафяво. Фигуритѣ гърбомъ иматъ оливени сѣнки. Рѣзъкъ кафявъ контуръ.

това като създава нови форми, почиващи върху едно натуралистично наблюдение и отговарящи на единъ новъ идеалъ за красота на формата. Не ще съмнение, че въ Водоча е запазенъ въ общи черти езикътъ на античните форми, които ние намираме отлично представени на берлинската плочка. Въ Студеница и Жича тѣ сж „далечъ отъ действителната анатомия, отъ рисунъка на живата натура, но несъмнено, тѣ предаватъ известно знание и умѣние.“¹ Такива сж повечето голи тѣла въ добритѣ паметници отъ XII до XIV в., но има и съвсемъ схематични рисунки, които издаватъ едно пълно скжсване съ традициитѣ на елинистичното изкуство. Въ сравнение съ подобни творения Водоча и тукъ е отишла стѣпка напредъ, като е издигнала и идеализирала физическата сила, мускулестото и атлетично тѣло. Художникътъ въ Водоча е единъ неопитенъ още предтеча на Микеланджело на балканска почва.

Ето защо ние не можемъ да не признаемъ, че при общия аскетиченъ духъ, който владѣе въ източно-християнското изкуство отъ XIII в. насамъ, новото третиране на голо тѣло въ Водоча стои безспорно извънъ сръдата си. То почива отъ една страна върху антиквизиращи образци отъ типа на берлинската плочка, а отъ друга — върху мощно издигащитѣ се революционни концепции и търсения на новото време.

Достовѣрността на горната мисль може да се потвърди и отъ единъ кратъкъ прегледъ на типовеѣ въ Водоча. Единъ само сравнителенъ погледъ върху типовеѣ на берлинската плочка, па и дори на „гръцкитѣ“ лица въ Жича, е достатъченъ да ни открие разликата, която сжществува въ това отношение между тѣзи паметници и Водоча. Нека сравнимъ и типовеѣ на стоящитѣ светци въ сжщата църква съ тѣзи на 40-тѣ мжченици. Разликата е поразителна. Лицата на мжченицитѣ, широки, буйно обрасли съ бради и голѣми мустаци, съ низки чела и груби черти, нѣматъ и следа отъ византийска благообразностъ и класическо благородство. Това сж типове не напълно индивидуални, но все пакъ близки до народа, до земната действителностъ, отъ която именно се въодушевлява Водочкиятъ художникъ.

Поискаме ли следъ всичко това да опредѣлимъ генетичнитѣ отношения на нашата фреска къмъ еднороднитѣ неи

¹ Н. П. Кондаковъ, Македонія, 66.

паметници, то ние сме принудени въз основа на нейната близка прилика със берлинската композиция да признаемъ, че тя не е никакъ оригинално творение на художника. Последниятъ е ималъ предъ себе си образецъ отъ типа на берлинския паметникъ отъ X—XI в., но той не е копираля слѣпо този образецъ. Водочкиятъ художникъ е възприелъ общата концепция на сюжета, композицията на групата изцѣло или по отдѣлно на нѣкои фигури, копираля е много пози, разнообразното движение, пластичната моделировка на тѣлата, но покрай това той е вложилъ въ своитѣ творби и много индивидуални черти, които почиватъ несъмнено на общия подемъ въ балканското изкуство по това време. Но фреската въ Водоча има и друго важно значение. Сравнена съ фигуритѣ на изолиранитѣ светци въ сжщата църква, тя ни показва, каква дълбока пропастъ е имало вече между мъртвата традиция на византийското изкуство и жизнения соченъ стилъ на новата епоха.

ИМЕНАТА НА НЪКОИ МАКЕДОНСКИ ГРАДОВЕ.¹

Отъ Ст. Романски.

3. Битоля.

Произходътъ на името Битоля, съ което се нарича днесъ отъ мѣстното българско население единъ отъ тритѣ най-голѣми градове въ Македония, сжщо така не е още задоволително разясненъ, въпрѣки че това име, подобно на Солунъ и Охридъ, стана напоследъкъ предметъ на специални малки студии.

Днешната народна форма на това име Битоля е позната и отъ по-рано, напр. отъ Поменика на Зографския манастиръ въ Св. Гора, отъ XVII в., въ който се споменуватъ дарители отъ „Българска землѣ, градъ Бѣтоля“ (вж. Йорд. Ивановъ, Българитѣ въ Македония, София 1917, стр. 180, 182), или отъ познатия турски географъ и историкъ Хаджи Калфа (умр. 1658), който говори и за града „Толи Монастиръ, Бетоля, между Леринъ, Прилепъ, Прѣспа и Охридъ“ („Toli Monastir, Betoglia, zwischen Filorina, Pirlipa, Persepe und Ochri...“ Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, Wien 1812, стр. 97). Тая форма, вземана отъ устата на народа, се срѣща често и у гръцкитѣ историци и географи отъ XIX в.; така П. Аравантиносъ, *Χρονογραφία τῆς Ἠλείρου* II, 1856-1857, с. 127, като говори за „Пелагония — старъ градъ и областъ въ Македония“, добавя: „въ Пелагония се намира новиятъ градъ Битоля, който се нарича и Монастиръ“ (*ἐν τῇ Πελαγονίᾳ κεῖται ἡ νέα πόλις Μπισώλια, ἣτις καὶ Μοναστήρι καλεῖται*). Сжщо така го отбелязва и Димицасъ, *Ἡ Μακεδονία*, стр. 247 и след. Въ една ржкописна преправка на Паисиевата История отъ началото на XIX стол. това име е написано Бѣтола (въ „Дарданѣ“, вж. Йорд. Ивановъ, цит. съч.,

¹ Вж. Макед. прегледъ год. V, кн. 2, стр. 78-84 (1. Солунъ), и кн. 3, стр. 71-76 (2. Охридъ).

с. 203), съ утвърдѣла плавна *л*, както се срѣща то и днесъ диалектично. Покрай тая народна форма — Битоля (или Битоля) — засвидетелствувана е отъ по-рано време и форма Битоль, която днесъ е официалното сръбско име на града: „отъ града Битоль“, въ единъ надписъ отъ 1599 г. (Изв. Русск. арх. инст. въ Конст. IV 1, 103), или „от Битол“ (общъ падежъ), въ другъ надписъ отъ 1607 г. (пакъ тамъ, стр. 98, 99, заб. 1).

Именуването на сѣщия градъ по гръцки Монастиръ (*Μοναστήρι*), име, разпространено и по-нататъкъ повече по книжовенъ пѣтъ (и въ турски се явява Монастиръ покрай Толи), отдавна вече послужи съ своето значение да се приеме като напълно естествено, че днешното българско име на града иде отъ старобѣлг. О б и т ѣ л ѣ, познато сѣществително и въ другитѣ славянски езици (рус. обитѣль и пр., отъ *об-вит-, съ корень, който намираме въ глагола вит-ати „витая, обитавамъ“); гръцкото име представя следователно преводъ на старобългарското име на града, сѣщо както напр. нѣмското *Ofen* „пещъ“ е преводъ на старобѣлг. име Пеща на днешната маджарска столица. Въ случая обаче оставаха неразяснени нѣкои фонетични различия, преди всичко въ началния вокалъ и въ суфикса.

Тѣхъ именно се опита да обясни проф. Г. Илински въ една своя статия върху „декомпозицията“ на суфикситѣ въ славянскитѣ езици, като причисли и „бѣлг. Битоль“ къмъ славянскитѣ думи съ такова тѣкмо откъсване на представка *о-* отъ Обитоль (отъ *Обвитоль), гдето отъ друга страна суфиксътъ *-оль* замѣства суф. *ělv* въ твърде разпространеното обитѣль (Grzegorz Ilinski, W sprawie „dekompozycji“ prefiksów w jęz. słow. Prace filologiczne t. XI, 1927, 190). Като взема поводъ отъ тая статия на Илински, чието обяснение намира въ езиковно отношение напълно възможно, проф. М. Фасмеръ обръща въ *Zeitschrift für slav. Philologie* IV, 1927, 93—94, внимание, че въ христовула на византийския императоръ Михаилъ Палеологъ, даденъ на Охридската българска архиепископия въ 1272 г., това име се споменува подъ форма *Βουτέλις* (вж. Голубинскій, Краткій очеркъ исторіи правосл. църквей болгарской, сръбской и румынской или молдо-валашской, Москва 1871, с. 61 и 259), поради което намира славянското тълкуване на името за невъзможно. Това име на града, споредъ него, трѣбва да е по-старо, илирско или тракийско, подобно на имената на много

други важни градове на Балканския полуостровъ. Подобна идея е ималъ впрочемъ още известниятъ познавачъ на Албания и изобщо западно-балканскитѣ земи Ханъ, който на 1854 г. изказа догадка, че това име ще произхожда навѣрно отъ алб. *vito*, чл. ф. *vito-ja* „гължбъ“, което е толкова по-възможно, понеже планината, която се издига югозападно отъ града, носи име Перистеръ, което въ новогръцки означава „гължбъ“ — *τὸ περιστέρει* (Hahn, *Albanesische Studien*, Jena 1854, стр. 272, бел. 224). Фасмеръ пъкъ, като изхожда отъ значението на гр. *Μοναστήριον*, алб. *Manastir* (това изцѣло заето отъ народно гр. *Μαναστήρι*), което ще да е имало и Битоля, изказва мнение, че то ще да е илирски или тракийско име, което може да се съпостави съ литавско *bútas* „кжща“, пруско *buttan* „кжща“, които впрочемъ иначе стоятъ въ свръзка съ ир. *both* „колиба“, кимвр. *bod* „жилище“, стнорд. *bud* „жилище“ (вж. Trautmann, *Die altpreussischen Sprachdenkmäler*, Göttingen 1910, 315). Колкото се отнася до словообразователния елементъ *-elis*, той не го обяснява, още по-малко сетнешната му замѣна съ *-ol-*.

Съ горната съпоставка вѣрата въ славянския произходъ на името Битоля не се разколеба, но тя послужи да се подеме наново въпросътъ и да се изнесатъ всички доводи въ негова полза, като въ сжщото време се дадатъ и нѣкои нови обяснения досежно формата на думата. Това направи проф. А. Вайанъ въ една кратка, но многосъдържателна бележка въ парижкото *Revue des études slaves* VIII, 1928, стр. 86—87. Той именно изтъква, че въ полза на славянския произходъ на това име — стбълг. обитѣль: *μονή* „манастиръ“ — говори всичко: и съответствието между гръцкото и славянското име; и традицията, отбелязана у Евлия Челеби (XVII в.); и историческитѣ сведения, споредъ които гръцкиятъ градъ Хераклия въ Пелагония ще е билъ разрушенъ въ IX—X в. и замѣстенъ отъ славянския градъ Битоля; и, най-сетне, следитѣ отъ сжществуването на единъ манастиръ Св. Христофоръ при с. Буково, на мѣстото на стария градъ Хераклия. По отношение на хипотезата на Фасмера, Вайанъ изтъква, че групата индоевропейски думи, къмъ които принадлежи лит. *bútas*, изобщо се смѣта като северна (въ балтийски, келтски и германски), а никакъ не като илирска или балканска. Тая хипотеза е построена единствено върху визант. *Βουτέλις* (1272),

което съ своето -*ov*- нищо не доказва, понеже може да бжде обяснено и отъ славянското Битолъ. За това обяснение Вайанъ съ служи съ факти отъ новогръцкитѣ диалекти: въ новогръцкия езикъ въ редица думи неударено *i* минава въ *u*, и то не само въ специалнитѣ случаи, когато *i* (*i*) иде отъ *v* или *oi*, но и когато то отговаря на стари *i*, *ei*, *η*: $\xi\sigma\upsilon\rho\acute{\alpha}\phi\iota < \xi\upsilon\rho\acute{\alpha}\phi\iota\omicron\nu$ „брѣсначъ“, $\kappa\rho\omicron\nu\kappa\acute{\epsilon}\lambda\lambda\iota < \kappa\rho\iota\kappa\acute{\epsilon}\lambda\lambda\iota\omicron\nu$ „прѣстенъ“, $\varphi\omicron\nu\mu\iota\sigma\tau\acute{o}\varsigma < \varphi\eta\mu\iota\sigma\tau\acute{o}\varsigma$ „известенъ“; това е особено често въ трако-македонскитѣ говори: $\xi\sigma\upsilon\lambda\acute{\epsilon}\upsilon\omega < \xi\eta\lambda\acute{\epsilon}\upsilon\omega$ „завиждамъ“. Споредъ Вайанъ то ще да е старо въ тая тъкмо диалектна група, която се характеризова не само съ смѣсването на *i* съ *u*, сир. съ загубване лабиалността, но и съ тѣхното изпускане въ неударена сричка: $\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota < \acute{\epsilon}\sigma\tau\epsilon\iota\lambda\epsilon$ „изпрати“, $\delta\lambda\acute{\epsilon}\beta(\epsilon\iota) < \delta\omicron\upsilon\lambda\acute{\epsilon}\upsilon\epsilon\iota$ „работи“ и т. н. Вследствие на това той смѣта, че както *Boutélis*, така и послешната турска форма *Toli* могатъ да се обяснятъ просто като форми на македонския грѣцки диалектъ: въ първата вокалътъ *i* е замѣненъ съ *u*, а въ втората е изчезнала неударната начална сричка.

Тръгналъ по пжтя на обяснението чрезъ особеноститѣ на народнитѣ говори, Вайанъ тълкува пѣкъ изчезването на началното *o*- вследствие на свойството на македонския бѣлгарски диалектъ да изяснява *ѳ* въ *o*. Тѣкмо поради това изяснение въ предлога $v\acute{\epsilon} > v\omicron$ той намира, че **v* Obitolъ е било схванато като *vo* Vitolъ, отъ гдето е и извлѣчена последната форма Битолъ. И не само това. Като отдава право на Илински да търси въ новата форма замѣстване на единъ суфиксъ съ другъ, той намира малко задоволително въстановяването на форма **obvitolъ* съ рѣдкия суфиксъ -*ol*. Срещу това той обръща внимание, че суфикса -*ль* не е останалъ живъ въ южнитѣ славянски езици, но че е билъ замѣняванъ съ -*аль*, а особено съ (*ѳ*)*ль*: така сопѣль и сопль, старобѣлг. погыбѣль, но сѣрбохърв. рѣдгѣбао < **rogybъlъ*. И като се позовава върху Mazon, Contes slaves de la Macédoine sud-occidentale, pp. 13-14, че твърдятъ ерѣ, старѣ или вториченѣ, въ македонски е миналъ предъ *l* въ *o* (*rékol-o*, *tekol*), той приема, че и Vitolъ може да се обясни отъ формата **obit(ъ)lъ*, която била замѣстила *obitělъ*. Колкото се отнася до визант. *Boutélis*, съ *ε*, което мжчно можело да се яви отъ *ъ*, или отъ *α*, то трѣбва да представя преходниятъ стадий **Vitъlъ*.

Привеждамъ всичко това за да се види, колко различни въпроси могат да бждатъ свързани съ обяснението на едно име, особено когато се явява то съ известни различия въ околнитѣ езици, и колко различни тълкувания могат да се дадатъ въ зависимостъ отъ становището, върху което се застава при неговото обяснение. При това ще трѣбва да отбележа, че специално въ случая съ тълкуванието на Вайанъ въпросътъ за произхода на името Битоля псвече се заплита, отъ колкото да се разяснява, особено щомъ се отиде до тамъ, че сравнително по-стари езикови факти да се тълкуватъ съ нови диалектични явления.

И за мене е невѣроятнo, че името Битоля може да дължи произхода си на нѣкое старо, предславянско — илирийско или тракийско — име на градъ, който е стоялъ на сжщото мѣсто. Действително, ако за едно мѣстно име нѣмаме известия отъ по-старо време, това още не означава, че то не е сществувало, защото тъкмо за населенитѣ днесъ отъ славяни части на Балканския полуостровъ се оказва, че не рѣдко въ езика на българи и сѣрбохървати сж се задържали стари тракийски и илирски мѣстни имена, които инакъ сж изчезнали. Въ случая обаче имаме работа съ име на единъ градъ, ксйто е разположенъ не въ нѣкое затулено мѣсто, но на известния въ древността пжтъ Via Ignatia, който и въ по-ново време, презъ време на турското владичество на Балканския полуостровъ, е много оживенъ пжтъ отъ Драчъ (Дурацо) на Адриатическото море презъ Охридъ за Солунъ, на Егейско море, и по-нататкъ за Цариградъ. Областътa се е наричала въ старо време Пелагония, и въ нея е билъ основанъ отъ македонския царь Филипъ II въ 359-358 г. пр. Хр. градъ, на име Хераклия, обикновено наричанъ Хераклия Пелагонийска (*Ἡεράκλεια Πελαγονίας*) или просто Пелагония, чиито развалини стоятъ и днесъ на нѣколко километра отъ града Битоля (срв. Димицасъ, цит. съч., стр. 247).

Името Битоля срещу това по традиция се отбелязва като ново, като име на новъ градъ. Затова и П. Аравантиносъ, стр. 127, както вече отбелязахме, като описва Македония, казва дословно: „Пелагония — старъ градъ и областъ въ Македония... Въ Пелагония е разположенъ новиятъ градъ Битоля, който се казва и Монастиръ“ (*Πελαγονία*

— πόλις ἀρχαία καὶ χώρα τῆς Μακεδονίας... Ἐν τῇ Πελαγονίᾳ κεῖται ἡ νέα πόλις Μπιτώλια, ἣτις καὶ Μοναστήρι καλεῖται...).

То се явява тепърва въ XI в. Фасмеръ взема *Βουτέλις* отъ напечатаната у Голубински грамота на визант. императоръ Михаилъ Палеологъ отъ 1272 г., препечатана и отъ Gelzer, Byzant. Zeitschr. II, 1893, стр. 42, но въ тая грамота е собствено възпроизведена грамотата на импер. Василий II отъ 1020 г., дадена на Охридската българска архиепископия, така че въ сжщностъ и отбелязването на това име трѣбва да бжде отнесено къмъ началото на XI в. Все по това време се споменува сжщото име и у Кедрина, гдето се разправя, какъ Василий, следъ като узналъ, на 24 октомврий, за смъртъта на Самуила, навлѣзълъ въ Македония, изгорилъ царския замъкъ на Гавриила въ Битоля (*ἐν Βουτελίῳ—Βουτέλιον*) и заповѣдалъ да се превзематъ градоветъ Прилепъ, Щипъ и Воденъ (Кедринъ-Скилица, Бон. изд., 460). То се срѣща сжщо така подъ форма *Butella* или *Botella* въ латинскитъ извори за походитъ на кръстоносцитъ (XI-XII в.); подъ име *Butella* се споменува тоя градъ напр. у Вилхелма Тирски, който го познавалъ лично, защото е ходилъ тамъ въ 1168 г. като пратеникъ на йерусалимския кралъ кръстоносецъ Амалрихъ (срв. Guill. Tyrensis Hist., lib. XXI, cap. IV), въпрѣки че на друго мѣсто (lib. II, cap. XVIII) този историкъ на кръстоносцитъ, въ описанието на похода отъ Драчъ къмъ Македония подъ началството на тулузския графъ Раймундъ отъ 1097 г., разправя, какъ „стигнахъ най-сетне въ градъ Пелагония“ сир. Битоля (*in pagum, cui Pelagonia nomen est*).

Връзката на това име, известно отъ византийскитъ, съотв. отъ латинскитъ извори отъ XI-XII в., като *Βουτέλιον*, *Butella*, съ българското име Битоля е очевидна, въпросъ е само, какъ и дветъ ще могатъ да се обяснятъ отъ старобълг. име *Обитѣль*, което, ако и не засвидетелствувано въ чистата си форма, трѣбва действително да е сжществувало, щомъ по гръцки въ по-късно време сжщиятъ градъ се нарича *Μοναστήρι* „манастиръ“ (не само днесъ, но напр. и въ XVI в. — въ пжтеписа на венецианския посланикъ Лоренцо Бернардо отъ 1591 г.: *Monasterio*, срв. Rad JA. 136, стр. 15). Именуването единъ градъ като „манастиръ“ или „църква“ изобщо е било напълно възможно, както е можелъ да бжде нареченъ единъ градъ и по името на опредѣленъ светия, комуто е по-

светенъ нѣкой храмъ въ него, срв. името София вм. Срѣдецъ. И днесъ още има селища съ подобни имена: Манастирица въ Моравско (Нѣготински и Пожаревски окр.), Мănăstirea въ Влашко и Молдова, Църква (Софийско), Бѣла-черкова (Търновско) и пр. Визант. форма вече показва, че още по онова време началното *o-* въ името Обитѣль е било изчезнало. По кой начинъ? Откъсването му въ съчетание съ предлогъ *въ*, както приема Вайманъ (стр. 87), би било най-сетне възможно, ако можеше да се установи, че по онова време още *ѣ* въ предлозитѣ *въ*, *сѣ* е билъ сжщо изясненъ въ *o*; тогава би могло да се допустне, че въ Обитѣли, прѣко во Обитѣли, би дало во Битѣли, отъ гдето би се явило *Битѣль. Съ огледъ къмъ старината на тая форма за мене е по-приемливо обяснението на Илински чрезъ „декомпозиция“, както въ толкова други славянски думи; срв. напр. Рѣхово, Рахово на Дунава, отъ Орѣхово; Рѣховица — Орѣховица и под.. И тая тъкмо форма *Битѣль се явява въ гръцки като *Βουτέλιον*. Възражението на Вайанъ, цит. м., че *ε* въ гръцки мжно може да предаде старобълг. *ѣ*, не отговаря на фактитѣ. Действително стб. *ѣ* обикновено се предава, поради широкиятъ си изговоръ, съ *ia* или *a* (*Πριζδριάνα* = Призрѣнъ, *Λιάσκοβον* = Лѣсково, *Πρίλαλος* = Прилѣпъ и под.), но не рѣдко се явява и *ε* въ случаи като: *Βρεστόν* = Брѣстъ, *Βέλλον*, *Βέλωτᾱ* = Бѣлъ, Бѣлота, *Ῥεχίτζα* = Рѣкица (Рѣка) и под., които не винаги сж по-нови заемки, а свидетелствуватъ, че, въпрѣки широкиятъ си изговоръ като *ѣ*, *ѣ* въ нѣкои случаи е могълъ да бжде схванатъ и предаденъ като *ε*.

Досежно появата на *и* (*ou*) вм. *і* въ гръц. *Βουτέλιον* тълкуването на Вайанъ съ огледъ къмъ честата замѣна на *і* съ *и* въ гръцки, особено въ трако-македонскитѣ говори, изобщо е твърде правдоподобно, още повече, понеже вокалътъ *і* въ тоя случай е неударенъ и въ съседство съ устна (лабиална) съгласна; това обстоятелство е важно, тъй като примѣритѣ отъ тоя родъ въ гръцки, ако и не малобройни, трѣбва да бждатъ тълкувани всѣки за себе си съ огледъ на положението на вокала (вж. G. N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugrich. Grammatik*, Leipzig 1892, стр. 107 и сл.). Не бива обаче да се оставя изъ предъ видъ, че сжщиятъ вокалъ *и* намираме и въ отбелязаната вече латинска форма *Butella*, у Вилхелмъ Тирски, която едва ли ще да е преписана отъ гръцки. За отбелязване е при това, че въ славянски паметници, ако и отъ

по-късно време, това име е написано съ *ѣ*: Бѣтоля и под. (вж. по-горе). Действително, по времето на тѣхното възникване старобългар. *ѣ* е било вече изговаряно като *и*, та въ тия случаи имаме просто писмовна замѣна на *ѣ* съ *и*, която обаче се дължи на асоциация съ корена на глагола бѣти. Много е възможно, не само писмовно, но и звуково въ старобългарско време още, особено следъ изчезването на префикса *о-*, това име, вследствие на народно осмисляне съ огледъ къмъ глагола бѣти, да е добило форма *Бѣтѣль, чието коренно *ѣ* лесно е могло да бжде схванато и предадено на гръцки като *ov* (лат. *и*), срв. новогр. *кароѣта* = старобългар. *корѣто* и под.

Колкото се отнася до замѣната на *ѣ* съ *о* въ суфикса, вследствие на което се е получила славянската форма на думата Битоль, Битоля, по-право е тълкуването на Илински, който приема замѣна на суф. *-ѣль* съ *-оль*, отъ колкото Вайана, който, като отрича възможността на тая замѣна, понеже суф. *-оль* билъ непродуктивенъ въ югославянскитѣ езици, приема замѣна съ суфиксъ *-(ѣ)л*, който въ македонския диалектъ минава въ *ол-* (както въ *пѣколо* — *пѣкъль*). Въ български обаче има и днесъ думи съ *-ол-* не само стари, като *сопѣл* (старо *сопѣль* „tucus“, срхр. *sopolj*, покрай **sopѣль* — ч., пол. *sorel*), но и *затиско́л* „bouchon“ и под.

Крайното *-я*, или диал. *-а*, въ българското Битоля (Битола) при тия опити за обяснение на името е оставяно безъ внимание. Мисля, че въ случая при замѣната на суф. *-ѣль* съ *-оль*, вследствие на чувството за рода на първата форма (имената на *-ѣль* сж отъ ж. р.), е била предпочетена формата за ж. р. на новия суфиксъ *-оля*: Битоля. Утвърдението на *л* въ формата Битола е диалектично.

Обяснението на тур. *Toli* отъ макед.-гръцкия диалектъ, поради свойството му да изпуска неударени гласни (*и* и *ѣ*), би било възможно, ако въ гръцки да съществуваше вече тая нова форма на името. Но тя не е засвидетелствувана. По-вѣроятно е, че е заета направо отъ български, като първата, неударена сричка е изпусната въ турски, нѣщо не необикновено при заемането на чужди думи изобщо.

МАКЕДОНСКИТЪ БЪЛГАРИ И СЪРБИТЪ.

Отъ Л. Милетичъ

Македонскитъ българи имаха голѣмото нещастие, следъ като половина вѣкъ се бориха за освобождение отъ турското иго, да попаднатъ подъ властта на гърцитъ и сърбитъ, които вмѣсто да имъ облекчатъ живота като християнски народи, на-противъ го направиха много по-мжчителенъ, защото си поста-виха задача съ всички срѣдства на едно безогледно потис-ничество да ги отродятъ, сир. да ги унищожатъ като народъ, нѣщо, което и турцитъ не вършеха. Многочислената македонска емиграция въ България е най-очебиеще свидетелство за тая трагична сѣдба на македонскитъ българи.

За македонското българско население, останало да живѣе въ родната си страна, най-малката надежда за да може за-пази поне своитъ културно-национални права бѣше въ вѣрата му, че завоевателитъ на Македония ще се принудятъ да ува-жатъ постановлението за малцинствата въ Парижкия миренъ догсворъ, подъ който личатъ и тѣхнитъ подписи. Известно е, че това постановление до сега не само не се изпълнява, но вече явно става, че безъ външна намѣса то никога нѣма да се [приложи въ действителность. Сърбитъ, въ чиито ржце фактически се намира по-голѣмата частъ отъ Македония, за да не изпълнятъ договора постоянствуватъ явно да отричатъ сѣще-ствуването на македонски българи. Че тѣ сж решили докрай да вършатъ това на всѣка цена, затова лишно доказателство намираме въ една нова сръбска брошура, подъ заглавие „Бъл-ритъ и югославянитъ“, печатана на французки („Bulgares et Yougoslaves. Éditée par l'Association yougoslave pour la Société de Nations. Belgrade, 1928). Целта ѝ е, какъ да е да се ослаби движението, което вече и въ чужбина се проявява и у най-миро-любивитъ кржгове въ полза на угнетенитъ македонски бъл-гари, които не преставатъ настоятелно да искатъ своитъ потѣп-кани национално-културни права, гарантирани отъ мирния до-

говоръ. Брошурата съдържа повторение на известнитъ сръбски отричания на действителнитъ факти, но същевременно въ нея се посочватъ за лице имена на нѣколко по-стари авторитетни учени, които ужъ подкрепяли сръбската официална теза, съ която се отрича народността самобитностъ на македонскитъ българи. И, разбира се, всичко до сега установено въ науката относително народността, езика и историята на македонскитъ българи е обърнато на опакъ, както вече е прието въ сръбската тенденциозна политическа литература отъ този родъ. Ще се види по-долу, че и въ този случай липсата на всѣко истинолюбие е довела авторитъ на брошурата до крайната граница на едно морално заслепление.

Въпрѣки постояннитъ доброжелателни съвети, които отъ много страни до сега се даватъ на бѣлградскитъ мѣродавни кржгове, да бждатъ по-справедливи спрямо македонскитъ българи, да имъ признаятъ народността и свързанитъ съ нея културни права, тѣ си оставатъ непоправими отрицатели. Очевидно става и отъ въпросната брошура, че въ Бѣлградъ не могатъ да повѣрватъ, че въ края на краищата всички човѣшки деяния се подчиняватъ на моралната сила и че напразно се отрича истината за да се прикрива едно явно насилие. Напразно бѣлградската брошура си позволява да нарича литературата, която напротивъ изнася истината по македонския въпросъ, „памфлеги“, а дейцитъ за свободата на Македония — „бандити“, когато е всеизвестно, че последнитъ героически жертвуватъ себе си, защото сж убедени, че безъ борба не се минава отъ робство къмъ свобода.

Напразно сж се осмѣлили авторитъ на сръбската брошура да посочватъ на видни чужди учени, представлявайки, като че ли тѣ сж изказвали мнения въ смисълъ, че македонскитъ славяни били сърби, че езикътъ имъ е поблизъкъ до сръбския отколкото до българския езикъ, че името си „българи“ тѣ сж възприели въ ново време, ужъ за да не ги преследватъ турцитъ, и пр. и пр. Въ сжщата брошура се отива по-далече: цѣлиятъ български езикъ не билъ нищо друго освенъ диалектъ на единъ несществуващъ „югославянски езикъ“, чиито граници споредъ брошурата стигали отъ Черно море до Адриатическо море, а на северозападъ — до границитъ на нѣмския и на италианския езикъ.

Истински учени, които да сж подържали тѣзи или подобни измислици, днесъ нѣма и не е имало до сега. Колкото и да е аргументацията на сръбската брошура изподъ всѣка критика, не ще да е излишно, вземайки поводъ отъ нея, да изтъкна нѣкои досежни факти изъ науката, та да се спомогне съ това, щото още по-добре да се освѣтли научната постановка на македонския въпросъ, който не е само въпросъ политически, а не по-малко е и въпросъ историко-етнографически.¹

I. Какво казва историята и какво казватъ сърбитѣ за македонскиѣ българи.

Ческиятъ знаменитъ историкъ професоръ К. Иречекъ написа първата история на българския народъ (*Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, руско издание 1873), ценена въ цѣль свѣтъ като забележителенъ наученъ трудъ, въ който възъ основа на несъмнени и многочислени исторически данни македонскиѣ славяни се считатъ за българи, като се излага споредъ това и тѣхната история наедно съ българската. Иречекъ въ сжщото съчинение изрично казва, че „между народитѣ на европейска Турция българитѣ по численостъ и разпространение на тѣхната езикова територия заематъ първо мѣсто. Тѣхнитѣ селища обгърщатъ съ малки изключения старитѣ земи Мизия, Тракия и Македония,—една територия отъ приблизително 4000 квадр. мили. Македонскиѣ славяни Иречекъ смѣта клонъ отъ славянскиѣ племена, които се заселиха въ източната и югозападната частъ на Балканския полуостровъ и отъ които по-сетне се образува българската народност. Името „българи“ е историческо у тѣхъ отъ тринадесетъ вѣка насамъ, еднакво както въ Мизия и Тракия, така и въ Македония. Това е заключителното мнение буквално и на всички реномирани слависти, историци и етнографи по въпроса за македонскиѣ славяни. Сжщиятъ К. Иречекъ написа и най-добрата до сега история на сърбитѣ (*Geschichte der Serben*, 1911 г.), преведена и на сръбски, въ която той македонцитѣ съвсемъ не счита за сърби, а на последнитѣ опредѣля старитѣ имъ етнографични граници

¹ За да бжде по-достъпно за чуждия свѣтъ съдържанието на тази ми статья, тя биде издадена и на французки отъ името на „Българското сдружение за Обществото на народитѣ“.

далечъ отъ Македония, на северъ отъ Шаръ-планина: „Земитъ — казва Иречекъ — между скалиститъ планини на Черна Гора съ околността имъ и басейнътъ на западна Морава сж най-старата и постоянна родина на сръбския народъ. Това е студена планинска страна, която е притежавала малко привлѣкателна сила за чужди завоеватели. Между славянскитъ племена на Балканския полуостровъ сжщинскитъ сърби бѣха първоначално единъ вжтрешенъ, затворенъ народъ (ein Binnenvolk), който далечъ отъ Дунава и морето обитаваше долинитъ на рѣкитъ Лимъ, Ибаръ и западна Морава. Отъ тукъ сръбскиятъ народъ постепенно простираше властта си къмъ Адриатическото крайбрѣжие та едно време дори точката на тежестта му бѣше въ областта на Диоклеция (Зета), на Шкодренското езеро. Отъ края на XI в. почна ржководната частъ на народа да се стреми да проникне на изтокъ, къмъ пжтищата, които водятъ отъ Дунава къмъ Егейското море. Новъ центъръ на народа се образува около замъка Расъ, на рѣката Рашка, притокъ на р. Ибаръ, сиречь въ областта на днешния Нови-пазаръ. Това е старо-сръбската областъ Расъ, у византийцитъ наричана *Ῥάσος*. Съ завладяването на дветъ плодородни низини, които се намиратъ тъкмо по сръдата на северната частъ на Полуострова съ градоветъ Ипекъ и Призренъ и на Косово поле се измѣсти центърътъ нататкъ по на югъ. Ипекъ (Пећ) става презъ петъ столѣтия столица на върховната сръбска народна църква. Въ XIII вѣкъ последва нова офензива на сърбитъ къмъ северъ, — къмъ долината на източна Морава и още по-надолу къмъ Дунава. Къмъ югъ въ Македония поради бързия упадъкъ на възстановеното следъ изгонването на латинитъ византийско царство сърбитъ далечъ напреднаха. Стефанъ Душанъ въ 1346 г. се короняса за „царъ на сърбитъ и гърцитъ“, а презъ време на гражданскитъ войни между гърцитъ той превзе и цѣла Македония (освенъ Солунъ), Албания, Епиръ и Тесалия. Вжтрешни безредици обаче въ царството му наскоро следъ това улесниха да напредне единъ новъ, посиленъ завоевателъ — османскитъ турци както противъ гърцитъ така и противъ сърбитъ. Когато въ ново време границитъ на османската мощъ пакъ се дръпнаха назадъ, образуването на две нови сръбски държавици се извърши тъкмо на почвата на последната сръдновѣковна политическа организация на сърбитъ: въ планинитъ на Черна Гора и въ лѣсистата

область на Шумадия — недалечъ отъ Бѣлградъ и отъ замѣка на деспотитѣ въ Смедерево (вж. Иречекъ, ор. с. стр. 9—11).

Ето това е картината на първото сѣрбско заселение и последвалото разширение прѣко първоначалнитѣ етнографични граници на Сѣрбия. Кратковременното разпространение на сѣрбската държавна граница на югъ въ Македония Иречекъ обяснява като чисто завоевателенъ успѣхъ, следъ който сетне сѣрбитѣ пакъ се прибиратъ въ своитѣ етнографични граници. Сега, благодарение на стекли се исторически обстоятелства, на сѣрбитѣ се отдаде пакъ да завладѣятъ Македония. Това обаче не имъ стига, а отъ страхъ, види се, че като нѣматъ тамъ свое население може да се повтори историята и да имъ се изплъзне изъ ржцетѣ тази българска область, тѣ сж се заели съ насилие на всѣка цена да асимилиратъ македонскитѣ българи — да ги правятъ сѣрби. За да се оправдае що годе това предъ свѣта, изопачава се науката, изкарватъ се не-сжществуващи историко-етнографически права надъ Македония.

Най-новъ характеренъ образецъ за такова извѣртане на установенитѣ научни схващания по македонския въпросъ представлява съдържанието на споменатата сѣрбска брошура, както ще се види по-долу.

II. Мнението на проф. В. Ягичъ за езика на македонцитѣ.

Поради самия етнографиченъ произходъ на македонскитѣ славяни тѣхниятъ езикъ не може да бжде въ основата си освенъ български. Съобразно съ това македонскитѣ говори въ всичкитѣ до сега сжществуващи сравнителни граматически съчинения върху славянскитѣ езици се смѣтатъ за български и се разглеждатъ подъ общата рубрика „български езикъ“.¹ Това е научната догма по въпроса възъ основа на всички до сега научни изследвания и теоритически обобщения на мѣродавнитѣ славянски езиковедци. Естествено е, че не могатъ да правятъ изключение отъ това и славиститѣ, които сѣрбската брошура само за лице посочва за свидетели въ своя полза, а именно Кочубински, Лавровъ, Лескинъ, Бо-

¹ Вж. напр. у Dr. Fr. Miklosich, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, t. I—IV, Wien, 1879—1883; О. Флоринскій, лекции по слав. языкознанию, I. Киевъ; V. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, I—II, Wien и пр. и пр.

дуенъ де Куртене, като се поставя на първо мѣсто и най-авторитетниятъ по въпроса проф. В. Ягичъ. Това е могълъ да стори авторътъ на брошурата, независимо отъ тенденцията, която го подбужда, главно и поради невежество, способно да се улавя за отдѣлни фрази на ученитѣ, безъ да се схваща сжщинскиятъ имъ по-дълбокъ смисълъ, както ще се обясни по-долу.

Проф. Ягичъ е писалъ по въпроса за родственитѣ отношения на славянскитѣ езици въ смисълъ, че въ пограничните зони между съседни славянски езици има говори, които безъ да сж загубили основнитѣ си национални черти притежаватъ и нѣкои второстепенни белези, най-често отъ фонетиченъ характеръ, поради които преходътъ отъ единъ езикъ въ другъ въ граничната зона обикновено не се очертава съ рѣзка линия. Така и между сърбохърватския и българския езикъ има такива преходни фонетични черти въ тѣй нареченитѣ ресавско-моравски и въ северо-македонскитѣ говори безъ да губятъ последнитѣ характернитѣ си български свойства както въ фонетиката така и въ формитѣ и въ синтаксиса. А че Ягичъ счита македонскитѣ говори за български, това е изразено толкова пжти въ неговитѣ съчинения, а сжщо така и въ неговите писма до автора на тѣзи редове, неотколе публикувани отъ последния въ оригиналъ и въ факсимиле (вижъ стат. въ Мак. Прегледъ, год. II, кн. 3. „Професоръ Ягичъ за Македония“; сжщото и на французки въ отдѣлна брошура: *Le prof. V. Jagić et la Macédoine d'après les lettres inédites*, Sofia, 1927, 66). Въ тѣзи писма между друго става дума и за „Славянска енциклопедия“, която почна да се издава отъ руската академия на наукитѣ подъ редакцията на проф. Ягичъ и въ която по една опредѣлена програма трѣбваше да бждатъ изложени славянскитѣ езици. Ягичъ казва, че подъ рубриката български езикъ ще се даде „Прегледъ на българскитѣ наречия“, които той дѣли на три групи: говори източни, говори западни и говори македонски (вж. писмо № 1 отъ 1903 г.). Въ друго писмо (№ 2, 1904 г.), говорейки по сжщия въпросъ Ягичъ казва относително споменатата рубрика, че съ тази групировка той достатъчно е опредѣлилъ мѣстото, което заематъ македонскитѣ говори, поставяйки ги подъ надслова: „Български езикъ“.

Известно е, че езикътъ на св. Кирила и Методия, който стана и е езикъ на славянската църква не само на българитѣ, но и на сѣрбохърватитѣ и на руситѣ, въ основата си е едно македонско българско наречие отъ IX столѣтие. И Ягичъ е убеденъ въ това и го е изказвалъ много пжти въ съчиненията си (вж. въ „*Enstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin, 1913, стр. 270 ff.). И въ своитѣ писма Ягичъ казва, че езикътъ на славянската църква самъ по себе си е членъ отъ българското тѣло, кървь отъ българската кървь (вж. писмо № 3). Ягичъ въ своето издание на Болонския псалтирь, запазенъ въ ржкописъ отъ сѣрднобългарския периодъ, въ чийто езикъ има явни белези на охридския говоръ (ржкописътъ е писанъ въ Охридъ), изтъква именно македонобългарския характеръ на паметника. Въ своитѣ писма Ягичъ, като ми съобщава, че е завършилъ печатането на псалтира, възклицава: „Азъ ви завоювахъ Македония“ (вж. писмо № 7, 1907 г.).

Въпрѣки че така е установенъ въ науката българскиятъ характеръ на македонскитѣ говори, политическитѣ ржководни кржгове въ Бѣлградъ, обзети отъ завоевателни намѣрения спрѣмо Македония, отдавна се стремятъ да омаловажатъ, да разколебаятъ тая научна догма, като лансираха една своя „корекция“ на това мнение въ смисълъ, че македонскитѣ славяни не били нито българи, нито сѣрби, а били особено славянско племе безъ опредѣлено народно съзнание, но еднакво сродно на българитѣ и на сѣрбитѣ, говореще наречие, еднакво близко на българския и на сѣрбския народъ. Тази сѣрбска теза биде пусната въ ходъ още въ 1890 год. чрезъ една етнографска карта на славянитѣ, издадена отъ русина Зарянко, която обаче претърпѣ неуспѣхъ и за която по-долу ще стане още дума. Въ послѣдствие, когато въ Бѣлградъ бѣха схванали, че благоприятниятъ моментъ за осществяването на реченитѣ планове да се завладѣе Македония наближава, яви се като явенъ пропагандаторъ на сжщата сѣрбска теза бѣлградскиятъ професоръ по география Јованъ Цвиичъ, който изтъкваше главно, че у „македонскитѣ славяни“ нѣмало опредѣлено национално съзнание. Цвиичъ се бѣ опиталъ да привлѣче за тая теза по нѣкой начинъ на своя страна и Ягича. По тоя поводъ Ягичъ ми писа (вж. писмо № 6 отъ 2. I. 1906 г.): „Но Македония ми създаде преди нѣколко дена и друга работа. Проф. Цвиичъ пише и печати голѣмо антропо-

географско съчинение за балканските земи и къмъ края той е засегналъ и етнографския въпросъ за Македония. Изпрати ми набрани печатни коли да ги прочета и да му кажа мнението си. Азъ се придържамъ о поговорката: „Кажи на боба бобъ, а на попа попъ“. Казахъ му, че всичко туй не е достойно за научната висота на Цвиича, че той, като е отминалъ главното нѣщо сир. езика, взелъ да се залавя о неважни нѣща като напр., че македонските славяни нѣмали определено народностно съзнание, че тѣ лесно можели да се спечелятъ и за панбългарската и за пансръбската идея и пр. Може би той да се е обидилъ отъ моята искреностъ, но нищо отъ това. Азъ на драго сърдце бихъ се съгласилъ, ако Сърбия би поставила въ програмата си, че ѝ е потрѣбенъ излазъ на море и че желае да има каквато и да е власт надъ единъ дѣлъ отъ Македония, който води къмъ морето. Това би билъ въпросъ на политическа нужда, но не бива политиката да смѣсваме съ науката, сир. съ диялектологията не бива да доказваме нѣщо, което съ почтени доказателства не може да се докаже. Ще видимъ, дали ще ми отговори. За мене това е печално доказателство, какъ и единъ голѣмъ ученъ, какъвто е Цвиичъ, не умѣе да бжде обективенъ или споредъ израза на покойния Момзенъ — *voraussetzungslos*.“

Убеждението у Ягича за българщината на македонците е дълбоко и непоколебимо. Това показватъ и други мѣста въ кореспонденцията му, напр. когато той (въ писмо № 9) съобщава по поводъ на едно свое пътуване въ Петербургъ: „Бждете увѣренъ, че азъ и въ Петербургъ, разбира се въ профессорските кржгове, които за политиката нѣматъ значение, горещо ще се застъпвамъ за българските интереси въ Македония, както винаги бихъ билъ и за това, щото Сърбия да получи нѣщо въ Стара Сърбия. На друго мѣсто Ягичъ пише: „Особено трогватъ сърдцето ми страшните страдания въ Македония. Никой не се застъпва въ тѣхна полза“ (вж. писмо № 10 отъ 24 августъ 1903 г.).

И тъкмо този сжщия Ягичъ сръбската брошура споменува за да подкрепи съ името му лъжливата си теза, че ужъ езикътъ на македонските славяни билъ нѣщо сръбно — нито български нито сръбски. Ала въ посочените въ брошурата мѣста отъ спис. „Archiv für slavische Philologie“ (т. VIII. 1885 г., стр. 134. ib. т. XX. стр. 35—38) какво друго е казалъ Ягичъ

резавейк

на проф. Бодуенъ де Куртене относително мнението му, изказано въ съчинението „Прегледъ на славянскитѣ езици“ (Uebersicht der slavischen Sprachenwelt) въ смисълъ, че нѣма преходни диалекти между славянскитѣ езици, Ягичъ поддържа противното, а именно че нѣма рѣзки граници между тѣхъ, така че диалектътъ на словацитѣ, който въ основата си е чески, прави преходъ къмъ южноруски и югославянски, а македонскитѣ диалекти — отъ български къмъ сърбохърватски. Въ второто посочено мѣсто Ягичъ повтаря сжщото съ по-голѣми подробности и заключава, че езикътъ на Кирила и Методия, който е билъ говоримо наречие (ein gesprochener Dialekt), принадлежи на българската диалектна група, а въ днешнитѣ македонски наречия Ягичъ намира запазени всичкитѣ главни особености на сжщия езикъ на Кирила и Методия, като изброява тѣзи особености.

При този случай нека отбележимъ въ връзка съ Ягича и нѣщо по-вече. Ягичъ на друго мѣсто, гдето говори за родственихъ отношения между югославянскитѣ езици (българския, сърбохърватския и словенския), не приема да е имало езикова еднаквостъ (хомогенность) у южнитѣ славянски племена, когато сж се заселявали въ дунавскитѣ, алпийскитѣ, адриатическитѣ и балканскитѣ страни, — „не ги е свързвала обединителна езикова връзка“. Ягичъ напосто отхвърля да е имало между тѣзи племена единство, а по езикови данни той напотивъ установява стара езикова двойственостъ, така че е имало две югославянски племенни групи, които основно се различавали по езика си: отъ една страна група словенско-хърватско-сръбска, а отъ друга — българска („sloveno-serbo-kroatisch auf der einen, bulgarisch auf der anderen Seite“, вж. Archiv, т. XVII. 75). Въ заключение Ягичъ доказва, че стариятъ български езикъ (das Altbulgarische) се е развивалъ отдѣлно, а така сжщо отдѣлно, въ друга посока, сърбохърватскиятъ и словенскиятъ езикъ („das Serbo-kroatische und das Slovenische“). Възъ основа на характернитѣ си белези, а главно по тънкото различаване тъмнитѣ вокали ъ и ѳ и тѣхнитѣ рефлекси македонскитѣ говори споредъ Ягича принадлежатъ къмъ първата група. „Не е възможно — казва Ягичъ — въ това правилно различаване да се съзре нѣщо друго освенъ продължително действие на прастари сили. Ако не би било така, едва бихме разбрали, какъ така дори и днѣ днешенъ се схваща разликата между о (=ъ) и е (=ь) въ такива думи въ македон-

скитѣ говори (wie im Macedonischen) както напр.: сон, дош, дождот, вонка, и др., а напротивъ: ден, лен, пес, темен, и др. Въ всичкитѣ тѣзи точки българскиятъ езикъ се отклонява отъ словенския, а сжщо тѣй и отъ сърбохърватския (ib. 78). Понататѣкъ Ягичъ и тукъ засѣга въпроса за преходнитѣ — пограничнитѣ говори между съседнитѣ славянски езици и повтаря, че преходитѣ сж постепенни (die Uebergänge sind allmählig) — фонетични и формални особености на словенския езикъ засѣгатъ въ сърбохърватскитѣ говори, а подобно и фонетични особености сърбохърватски засѣгатъ въ българския езикъ откъмъ западната му страна. Последица на тая групировка е, че най-крайнитѣ части — българскиятъ и словенскиятъ езикъ сж си най-далечни, — показватъ по-малко допирни точки (Berührungspunkte, ib. 85—86).

III. Какво е казалъ проф. Кочубински.

Вториятъ по редъ славистъ, който следъ Ягича се именува въ сръбската брошура за подкрепа на тезата, че езикътъ на македонцитѣ ималъ „неопредѣленъ“ характеръ, е Кочубински, безъ да се посочва, где и какъ се е изказалъ този руски ученъ по въпроса. А въ сжщностъ и той не е трѣбвало да се цитува, защото тъкмо наопаки Кочубински е единъ отъ първитѣ слависти, който рѣзко оборва сръбската теза и счита българския характеръ на македонцитѣ за научна догма. Съ него се бѣ обявилъ напълно солидаренъ по тоя въпросъ и славистътъ, сега професоръ въ Прага г. М. Мурко, който въ Ягичевия Archiv (т. XIII, 1891 г. 606—622) подробно бѣ рефериралъ за досежното мнение на Кочубински, изказано въ една негова статия. Поводъ да напише тая си статия бѣ му дала споменатата по-горе етнографична карта на славянитѣ отъ Зарянка, издадена като приложение къмъ „Руско-славянскій календаръ“ за 1890 г., печатана въ Петербургъ. Въ картата е прокарана сръбската теза, като сж отбележени македонскитѣ българи съ особена боя подъ име „македонски славяни“, сир. като особена славянска народностъ, неизвестна до тогава въ науката. Кочубински въ статията си, озаглавена „Наука не е политика“ (печат. въ Одеса 1890 г.), осжда картата като печално явление, което нѣма нищо общо съ науката. Кочубински казва, че лично симпатизира на сърбитѣ, цени тѣхнитѣ добри качества, „но предъ истината трѣбва да

отстѣпи всѣко чувство.“ Кочубински доказва, че въ Македония има само българи, за което привежда исторически доказателства отъ най-старо до ново време. Той е нарекълъ македонскитѣ говори „преходни“, но това никому не дава право да ги смѣта, че принадлежатъ къмъ сръбския езикъ. Дава редъ доказателства, съ които се потвърждава българскиятъ характеръ на македонскитѣ говори. Самъ Кочубински, когато въ 1886 год. е билъ въ Св. Гора, е разговарялъ съ македонски работници, неграмотни, които сж му казвали, че произхождатъ отъ разни „български села“ въ Македония, а сами себе си считали българи. Кочубински решително отхвърля „новото откритие“, че ужъ македонскитѣ славяни били до тогава за науката „нѣщо неизвестно.“ „Друго е, казва той, ако оставимъ на страна доводитѣ на науката и застѣнемъ на почвата на политически смѣтки, тогава може, ако искаме и цѣла Македония до Солунъ да заселимъ съ сърби и да основаваме върху този желанъ фактъ своята политика. Така постѣпватъ сърбитѣ, понеже тѣ се стремятъ къмъ Солунъ като излазъ на море. Затова тѣ търсятъ да намѣрятъ и нѣкои явления въ езика и въ обичаитѣ на македонцитѣ, за да подкрепятъ съ ужъ научни доводи своитѣ стремежи къмъ море. Ще посочватъ и преобладаващия македонски русъ (блондиненъ) типъ срещу нехубавия типъ, който се срѣща у източнитѣ българи и който подсѣща на турско-татарски племена. Но такива търсени доводи трѣбва да стоятъ далечъ отъ науката. За политицитѣ е удобно да се заловятъ въ езика на македонскитѣ българи о нѣкой преходенъ типъ и нѣкои сръбски черти, но това нѣма важно значение. И стари обичаи и обреди нѣматъ по въпроса за принадлежността къмъ едно или друге славянско племе никаква убедителна сила, защото известни обичаи, нѣкога общи, могатъ да бждатъ у едни славяни забравени, а у други запазени. Жално е—повтаря К.—че въ този споръ между българитѣ и сърбитѣ за Македония е привлѣчена и науката, че тая нова ересь иска, щото и руситѣ безусловно да повѣрватъ, че шумътъ на разгорещени духове по народни съображения стига, за да се откаже една стара научна догма“ (ibid. 621—622).

Интересенъ е и следниятъ пасажъ въ статията на проф. Кочубински: „Създаването една нова народностъ на пукъ на всичкитѣ досегашни учения на славистиката се дължи на

политически мотиви, — това е внезапна концесия на атакуващото насилване отъ Бѣлградъ, но само половина концесия: сърбитѣ искатъ да се признаятъ въ Македония само сърби; най-новата карта, за която е дума, имъ иде на среща, — тя отстранява отъ тамъ българитѣ, но не пуска вътре сърбитѣ. Така излѣзе нѣщо особено. Славянската наука обаче не може да прави никакви концесии, и всѣки безпартиенъ и ориентиранъ изследователъ и сега ще признава само онова, което науката му налага: въ Македония се знаеше до сега само славянското племе на българитѣ и никога — сърби. И всички чужденци, които сж изследвали Македония, въ това напълно се съгласяватъ: съ името Македония свързватъ представа за една славянска страна съ българско население“ (в. 617).

Кочубински, както се вижда отъ горе цитуванитѣ мѣста, казва на сърбитѣ прямо въ очи истината, и неговитѣ думи сж напълно умѣстни и день-днешенъ. Всички безпристрастни учени сж имъ казвали сжщото и сега постоянно имъ се повтаря това и отъ българска страна. Тогава съ каква целъ и съ какъвъ умъ авторитѣ на сръбската брошура сж привели въ своя полза името на покойния проф. Кочубински?!

Но не е само тая дързостъ, която очудва, а всичко, цитувано въ сръбската брошура, е все отъ тоя родъ, както ще се види по-нататкъ.

IV. П. Шафарикъ и В. Григоровичъ за македонскитѣ българи.

Въ сръбската брошура се казва, че известниятъ виденъ славянски етнографъ и историкъ П. Шафарикъ отивалъ дори до тамъ, че въ българския и въ сръбския езикъ той виждалъ езиково единство, което той нарича общъ сръбски езикъ. Посочва се за туй съчинението на Шафарикъ „Geschichte der slavischen Sprache und Literatur“ отъ 1826 год. стр. 34., гдето е казано, че българскиятъ езикъ е единъ подвижъ на сръбския (das Bulgarische ist eine Unterart des Gesamtserbischen). Но известно е, че тогава, въ началото на своята научна дейность Шафарикъ, както и преди него основателътъ на славистиката Јосифъ Добровски, съвсемъ слабо е билъ ориентиранъ относително родственитѣ отношения на славянитѣ въ Турция и специално касателно езика на българитѣ. При все това и тогава още Шафарикъ е знаелъ, — което авторитѣ на сръбската брошура премълча-

ватъ, — че македонцитѣ говорятъ български, защото въ сжщото съчинение на 223 стр. казва, че „българскиятъ езикъ се говори въ България и Македония“. Обаче, следъ като Шафарикъ продължи своитѣ изследвания по тоя въпросъ въ течение на следващитѣ десетина години, той бѣше вече добре освѣтленъ та можа по-обстоятелно да опредѣли разпространението на българския народъ въ Македония, именно въ съчинението си „Славянска етнография“ (Slovanský Národopis, 1842 г.), гдето на приложената къмъ сжщото етнографична карта на славянитѣ е означена почти цѣла Македония населена съ българи: западната българска граница обема Костуръ—Охридъ—Дебъръ—Тетово и върви по българска Морава и Тимокъ до Дунава. Въ сжщата карта на Шафарика южната граница на Илиритѣ, подъ което име се разбираха тогава западнитѣ югославяни сир. словенцитѣ, хърватитѣ и сѣрбитѣ, върви отъ гр. Призренъ до Клисура на българската граница. Следователно българитѣ сж на несени на картата южно отъ тая граница и достигатъ презъ езерата Охридско и Костурско до Солунъ.

Известно е, че първиятъ славистъ, който успѣ въ 1844 год. да пропжтува Македония, бѣ рускиятъ професоръ В. Григоровичъ. Той бѣше посѣтилъ и Охридъ и бѣше изнесълъ убеждение, че въ Македония живѣятъ българи и че говорятъ български, за което той подробно събщи въ съчинението си „Пжтуване по Европейска Турция“ (Путешествіе по европейской Турціи.) Следъ като Григоровичъ се завърна отъ това си пжтуване, той минаваше за главенъ авторитетъ и по етнографията на Македония. Интересно е да се отбележи, че проф. Кочубински въ гореспоменатата си статия касателно македонския въпросъ между другитѣ доказателства за българщината на македонцитѣ цитува и Шафариковата етнографична карта. По тоя поводъ Кочубински припомня, че Григоровичъ, завърналъ се отъ Македония, миналъ презъ Прага и тамъ се срещналъ и съ Шафарика: „Григоровичъ — разказва К. — показалъ на Шафарика старославянски и български ржкописи, които бѣ намѣрилъ въ Македония, и главно сподѣлилъ съ него своитѣ етнографични знания касателно Македония и славянския езикъ, който тамъ се говори, и съ това той затвърдилъ у славния нашъ общъ учител неговото схващане славянската етнография. Една година следъ срещата си съ Григоровича Шафарикъ обнародва ново издание на своята „Славянска етнография“ съ

сжщата етнографична карта, безъ да бѣ внесълъ въ нея нѣ-
каква промѣна относително етничнитѣ съотношения на юж-
нитѣ славяни: сърбитѣ и българитѣ си останаха по мѣстата си“
(вж. Archiv. f. sl. Philol. т. XIII. стр. 620).

У. П. А. Лавровъ и Августъ Лескинъ за македон- скитѣ българи.

Сръбската брошура изтъква, че въ македонскитѣ говори „словарни особености даватъ тъй сжщо предимство на сръб-
ския езикъ“, като се позовава за това на единъ руски сла-
вистъ, професора по славянска филология въ Петербургъ П
А. Лавровъ, който твърде общо се е изразилъ, че „всжду по
Македония единъ сърбинъ схваща, че думитѣ тукъ сж твърде
близки на неговия материнъ езикъ, сжщо както и единъ бъл-
гаринъ отъ западна България“. Между славянскитѣ езици,
особено съседнитѣ всжду има словарни (лексикални) подобия, но
отъ това никакъ не следва, че тѣ преставатъ да сж отдѣлни
езици. Словарна близость още не означава еднакъвъ грама-
тиченъ строежъ, който главно е мѣродавенъ за понятието
„езикъ“. Въ случая словарьтъ на македонскитѣ говори е
български и доколкото има подобие въ това отношение между
български и сръбски, толкова ще има и между македонски и
сръбски. Съ своята фраза Лавровъ не е можелъ нѣщо друго
да разбира, понеже той много добре знае основното различие
между българския и сръбския езикъ, тъй като той е авторъ
на едно крупно съчинение, което му послужи за магистерска
дисертация и което има за предметъ специално българския
езикъ, разгледанъ отъ него въ цѣлия му обсегъ откъмъ фо-
нетичнитѣ му и формални особености. — именно съчинението
„Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго
языка“ Ст. Петербургъ 1893.¹ Въ това съчинение Лавровъ
включва въ територията на българския езикъ и цѣла Ма-
кедония, третира всичкитѣ македонски говори
като български и излага тѣхнитѣ особености заедно съ
всички други говори на българския езикъ изобщо. Или не е
било известно на сръбския авторъ това нѣщо, или пъкъ при
невъзможността да се намѣри поне единъ реномиранъ ученъ,

¹ Вж. за това съчинение на Лавровъ обширна рецензия отъ мене,
печ. въ Мин. Сборн. т. X. 1894 г.

чието мнение да е благоприятно за сръбската теза, съзнателно си е позволилъ да залъгва читателитъ и съ името на Лаврова.

Така също неумѣстно си е послужилъ авторътъ на сръбската брошура и съ името на знаменития нѣмски славистъ Августъ Лескинъ, безъ да посочи, какво му е дало оправданъ поводъ за това. Всеизвестно е обаче, че Лескинъ е единъ отъ първитъ, който най-решително подържаше мнението, че езикътъ на Кирила и Методия е единъ българско-македонски говоръ, и за това той бѣ пакъ единъ отъ първитъ, който безъ колебание прие да нарича този езикъ „старобългарски“ (altbulgarisch).¹ Неговата старобългарска граматика, „Handbuch der altbulgarischen Sprache“, стана най-разпространеното ръководство за студентитъ слависти; на Лескина се дължи най-много, че терминътъ „старобългарски езикъ“ вмѣсто „старо-черковнославянски езикъ“ успѣ и въ науката да се разпространи. Никога Лескинъ не е отдѣлялъ македонскитъ говори отъ българскитъ, а още по-малко той ги е смѣсвалъ съ сръбския езикъ, който той отлично познава. Това последното поне трѣбваше да е известно на сръбския авторъ, защото той бѣше длъженъ да знае, че Лескинъ е написалъ най-научната до сега граматика на сръбохърватския езикъ (Grammatik der [serbokroatischen Sprache, 1914 г.), въ която твърде определено посочва крайнитъ граници на сръбския езикъ, гдето тѣ се допиратъ съ българския езикъ. Споредъ Лескина пограничната линия на сръбския езикъ откъмъ изтокъ почва отъ устието на р. Тимокъ, върви на югъ по една линия къмъ Прокуплье—Прищина—Призренъ, минава южно отъ Черна Гора и стига до р. Бояна на Адриатическото море. Следователно у Лескина цѣла Македония напълно е изключена отъ сръбската езикова територия и, разбира се, не могатъ и споредъ Лескина македонскитъ говори да бждатъ друго освенъ български. Защото Лескинъ, единъ отъ най-виднитъ слависти, не може за каквато и да е цена да измѣни науката, която на Балканския полуостровъ признава само два етнически славянски типа и само два славянски езика — български и сръбски.

¹ Вж. у Ягича, Entstehungsgeschichte и пр. 211: „Названието старобългарски (altbulgarisch) биде главно разпространено отъ Шлайхеръ и неговитъ ученици въ Германия — Шмидтъ и Лескинъ“.

VI. Фонетичнитѣ и морфологични бългaрски свойства на македонскитѣ говори.

Много е наивно това, което се разправя въ сръбската брошура за характеристикнитѣ признаци, по които се различаватъ диалектитѣ единъ отъ другъ (стр. 10). За нѣщо, което е общо прието като елементарно условие, а именно, че признацитѣ сж фонетични, морфологични, синтактични и словарни (лексикални) и че особено важатъ фонетичнитѣ, нѣмало е нужда да се цитуватъ имената на Херманъ Паулъ, на Бодуенъ де Куртене па и моето име, нито да се цитува мнението ми за голѣмото значение на фонетичнитѣ отличия. Това е сторилъ сръбскиятъ авторъ за да може веднага да придаде първостепенна важностъ на една спорадична фонетична особеностъ, повече разпространена въ северно-македонскитѣ говори, която има второстепенно значение. Касае се за произношението *к' г'* подобно на сърбохърватското произношение *ћ, ђ*, вмѣсто правилното бългaрско произношение *щ, жд*, — (рефлекси на праславянско *tj, dj*). Върху това фонетично свойство сж се спирали всички изследователи на македонскитѣ говори и е установено, че нѣма ни единъ македонски говоръ, въ който да нѣма остатъци и отъ старото бългaрско, нѣкога общо на македонскитѣ говори произношение *щ, жд* и че въ това отношение въ македонскитѣ говори сжествува нееднакво прокаранъ дуализъмъ; че *к' и г'* се ограничаватъ само въ отдѣлни думи, покрай които въ единъ и сжщъ говоръ има други думи съ *щ, жд*, нпр. *гак'и* и *гашти*, *свека* и *свешта*, *вега* и *вежда*; че колкото се отива по на югъ, *к', г'* толкова ставатъ по-рѣдки, а *щ, жд* редовни и че *к', г'* звукофизиоложки не сж тжждествени звукове съ сърбохърватскитѣ *ћ, ђ*, а само близки тѣмъ. За това твърде опредѣлено сж се произнасяли въ казания смисълъ славистигѣ В. Облакъ¹, писателътъ на тѣзи редове², Д. Матовъ и др. Покойниятъ Облакъ, който въ самата Македония бѣ изследвалъ казанитѣ рефлекси на *к', г'*, се произнесе за последнитѣ, че сж „чужди натрапници“ (*fremde Eindringlinge*), докато *щ, жд* той смѣта за стари, домашни рефлекси (*als alte, einheimische Reflexe zu betrachten sind*, вж. Arch. XVII.

¹ вж. V. Oblak, „Macedonische Studien“.

² L. Miletitsch, „Bemerkungen zu Oblak's Macedonischen Studien“ (Arch. f. sl. Philologie, XX, 588).

455)¹. Запазването на звуковете *щ*, *жд* въ всичките македонски говори е най-важният белегъ за тѣсна родствена връзка на последните съ всичките други български говори. Тази важна характеристична фонетична черта на българския езикъ добре бѣше схваналъ още П. Шафарикъ. Когато въ 1833 год. публикува книжката си „Сърбски избрани зърнца“ (Serbische Lesekörner), гдето за първъ пѣтъ се изтъква, че по *щ*, *жд* рѣзко се отличава старобългарскиятъ отъ сръбския езикъ, се казва още: „Българинътъ е между всичките славяни единственъ, който своето *щ*, *жд* и сега още произнася, както се е говорѣло и въ времето на Кирила и Методия“ (р. 56). А проф. Ягичъ счита *щ*, *жд* за доказателство за българо-македонски произходъ на старобългарския езикъ, и че за *щ*, *жд* има достатъчно данни отъ самата Македония („Für *št* und *žd* liegen genug Belege aus Macedonien vor“ — вж. Archiv, f. sl. Pl. XX, 38).

Безъ да се подценява значението на фонетиката, разбира се, че никой не отрича нито е отрекълъ до сега значение и на морфологичните и синтактични особености на езика; при дадени условия последните могатъ да служатъ не по-малко отъ фонетичните за характерни белези на езика, както тъкмо е случай въ българския езикъ, който е изгубилъ правилното склонение, а е развилъ задпоставенъ членъ. Напразно иска сръбския авторъ да омаловажи тѣзи два признака, еднакво свойствени и на всички македонски говори, защото били „две морфологични особености“ и ми натяква, че ужъ съмъ напусналъ фонетичния принципъ за да можело по-силно да се изтъкнатъ казаните две морфологични особености, благодарение на които съмъ търсѣлъ да установя сродство между македонските наречия и българския езикъ. Съ тѣзи си бележки авторътъ много несръчно е изпълнилъ задачата си, именно да отрича това очевидно сродство, задача, която съвсемъ не е по силите му,

¹ Облакъ още казва: „Ако се вземе въ внимание, че *к'*, *г'* най-много сж разпространени въ северно-македонските говори, следователно близу до сръбската езикова граница, и още, че тѣзи звукове сж чужди (fremd) на югоизточна Македония и че тъкмо онѣзи области презъ времето на Милутинъ II и Душанъ се намирили подъ сръбска власть и сетне подъ сръбско влияние, разбира се, защо въ говора на Охридъ *к'* и *г'* сж значително по-рѣдки, отколкото въ северните и въ източните съседни говори на Прилепъ и Дебъръ“ (Archiv, XVII, 455).

дори ако да бѣше и нѣкакъвъ специалистъ по езикови въпроси. Не само азъ, но всички езиковедци до единъ безъ изключение съзиратъ тъкмо въ тѣзи два морфологични белега между другитѣ най-очебиеше сродство на македонскитѣ говори съ българския езикъ, което показва, че историческото имъ развитие е вървѣло въ еднаква посока, излизаше очевидно отъ еднаква старинска езикова основа. Съ пълно право следователно азъ поставихъ тезата, че употребата на задпоставенъ членъ и аналитичнитѣ форми на склонението най-изразително характеризуватъ българската речъ. Въ сръбската брошура се прави опитъ да се отрекатъ въ македонскитѣ говори тѣзи две морфологични отличия, макаръ че тѣ действително съществуватъ. За члена се казва тамъ: „Впрочемъ македонскитѣ наречия иматъ въ края на думата покрай -т -та, -то и други енклитични мѣстоимения (вършейки служба на членъ) които не съществуватъ въ българския езикъ, тъй напр. (о)в, ва, -во, (о)н, -на, -но: жена-ва, село-но. Нѣщо по-вече — тѣзи задпоставени членове, необходими въ българския езикъ, сж най-рѣдки въ Македония, (стр. 12). Обаче нито едното твърдение нито другото не отговарятъ на истината: напротивъ въ южно-българскитѣ родопски говори има досущъ три различни члена, както и въ македонскитѣ, нпр. жена-та, жена-на и жена-са; село-то, село-но и село-со, а употребата на члена въ македонскитѣ говори, понеже членътъ има три форми, тъкмо обратно, е и много по-честа. Относително аналитичното склонение сръбскиятъ авторъ, безъ да го отрича, е на мнение, че то се дължало на чуждо влияние, обаче признава, че това „влияние“ се е прострѣло върху цѣлия български езикъ, следователно го има и въ България. Не е важно мнението му за произхода на това явление, защото не е сръбскиятъ авторъ призванъ да го обяснява, а важно е, че въ сръбския езикъ нѣма нито членъ нито аналитично склонение, следователно сръбскиятъ езикъ и по своята морфология напълно се отдѣля отъ македонскитѣ говори. Този фактъ не смуцава, види се, сръбския авторъ та той още прибавя: „Българската теза за важността на известни морфологични черти, за да се установи сродство на македонскитѣ наречия съ българския езикъ, се счита за несъстоятелна отъ най-голѣмитѣ слависти: Ягичъ, Бодуенъ де Куртене, Щепкинъ, да не говоримъ за сръбския ученъ Беличъ“ (стр. 12). Не се посочва, где, какъ и кога тѣзи

слависти сж изказвали подобно мнение. Напротивъ истината е, че никой отъ споменатитѣ слависти, най-малко Ягичъ, никога не сж писали нѣщо подобно, защото това би било на-голъмъ абсурдъ. Колкото се касае до сръбския славистъ Беличъ, известно е, че той отдавна по македонския въпросъ е въ услуга на сръбската официална политика та си е позволявалъ много пжти тенденциозно да извърта научната истина. Това даде поводъ на проф. Ялича въ едно отъ писмата си, за които се говори по-горе, зле да го порицае: „Всичко туй, което тукъ ви пиша, не е само мое лично мнение, защото така мислятъ и мнозина руси, които не одобряватъ постъпката на Белича, който изнасилва науката като говори за три наречия: сръбско, македонско и българско, и че ужъ чрезъ смѣсване се образували сръбско-македонско и македонско-българско наречие. Това сж филологически трици!...“ (вж. писмо 19).

За да се даде външенъ видъ, че има мнозина „учени“, които ужъ сж съгласни съ сръбската теза, авторътъ на брошурата покрай имената на споменатитѣ по-горе слависти е наредилъ още имената на двама руски консули въ Турция—Ростковски и Ястребовъ, сетне на нѣкои си Николски и Тиховъ, на нѣмеца Масингъ, ромънеца Барбулеску и поляка Бодуенъ де Куртене. Забележително е, че не се посочва никакво съчинение на тѣзи лица нито каквото и да е друго указание, где и какво сж доказали по македонския етнографиченъ и езиковъ въпросъ. Като оставимъ на страна двамата руски консули, които не сж никакви учени, а обикновени любители и които нищо не сж доказали, фактъ е, че и другитѣ изброени лица не сж се нито сериозно занимавали кога да е съ въпроса, нито сж подържали съ нѣкои свои доводи мнение по въпроса, така че напразно тенденциозно сж подхвърлени тѣхнитѣ имена.

VII. Мнението на проф. А. Мейе (A. Meillet).

Обаче въ края на цитуванитѣ имена на учени фигурира и името на известния французки езиковедецъ А. Мейе, професоръ въ Колежъ де Франсъ, за когото авторътъ на брошурата прави изключение, като посочва едно негово, благоприятно за сръбската теза мнение. Нека отбележимъ, че Мейе не е славистъ, а индогерманистъ, и че въпросното свое мнение е изказалъ въ своята популярна книга: „Езицитѣ въ нова Европа“ („Les langues dans l'Europe Nouvelle“, печат. въ 1918 г.).

Тукъ Мейе се е подхлъзналъ да изкаже не едно научно мнение, което иска и своята надлежна аргументация, а едно ненаучно, опортунистично свое предположение безъ сериозни доводи, просто съ огледъ къмъ политиката на Сърбия въ Македония. „Македонскитѣ говори—казва Мейе — сж една часть отъ цѣлокупния югославянски езикъ; тѣзи, които ги говорятъ ще могатъ споредъ обстоятелствата да възприематъ за общъ езикъ (*par langue commun*) сръбския или българския. Българи или побългарени учители сж упражнявали въ Македония твърде усилена дейность, и тѣ сж, които дадоха поводъ (*occasion*) на българитѣ да претендиратъ върху тая страна въ полза на своя общъ езикъ. Но ако политицитѣ сж рекламирали македонскитѣ говори за тази или онази група (*pour tel ou tel groupe*), незаинтересованитѣ езиковедци винаги сж се въздържали да кажатъ своето мнение. Въ действителность тѣзи говори не принадлежатъ въ сжщность нито на едната нито на другата отъ дветѣ групи, които спорятъ за тѣхъ. Политиката е, която ще реши езиковото бждаще на Македония. Една прокарана езикова граница е винаги следствие на нѣкое историческо събитие (цит. съч. стр. 167).

Авторътъ на сръбската брошура е пропусналъ да цитува и едно друго мѣсто отъ книгата на Майе, гдето авторътъ повтаря, че „въ Македония, опустошена отъ жестокости и отъ войната, населението е разредено, и населенията, чието мѣстно наречие е славянско, могатъ да възприематъ съ еднаква леснина сръбо-хърватския или българския като общъ езикъ; границитѣ на общитѣ езици (*de langues communes*) — българския или сръбохърватския — ще бждатъ установени отъ политиката“ (стр. 254). Г. Мейе е казалъ, следователно, тъкмо това, което трѣбва на завоевателитѣ на Македония. Обаче тукъ не е въпросътъ, какво може да направи силата на една чужда държавна власть спрямо единъ покоренъ и, въ случая, по-слабъ народъ, но какво изискватъ научната истина и справедливостта. Отъ това становище аргументацията на г. Мейе е погрѣшна. Първо Мейе признава, че езикътъ на македонцитѣ не е сръбски, което е фактъ, но чудно е, особено отъ страна на единъ съвремененъ лингвистъ, макаръ и специално не славистъ, да се твърди, че македонскитѣ говори сж „частъ отъ цѣлокупния югославянски езикъ“ (*les parlers de Macédoine sont une partie de l'ensemble slave méridional*), понеже ни въ

действителностъ ни въ научната теория такъвъ общъ „slave méridionale“ не сѣществувалъ. Още при заселението на южнитѣ славяни — българитѣ, сърбохърватитѣ и словенцитѣ — езицитѣ сѣ имѣ били различни и следователно никакъвъ общъ „югославянски“ езикъ въ историческо време не сѣществувалъ. По-горе видѣхме, че Ягичъ различава две езикови групи — българска отъ една страна и словенско-сърбохърватска отъ друга. Последната се подраздѣля на два езика — словенски и сърбохърватски. Езикътъ и на словенцитѣ, ако и споредъ Ягича да е по-близъкъ до сърбохърватския, днесъ толкова се различава отъ подирния, че сърбохърватинъ мжно разбира говора на словенеца. Словенцитѣ днесъ си иматъ свой писменъ езикъ, своя литература. Сѣщото отношение е и между българскитѣ македонски говори спрямо сърбохърватския; македонскитѣ говори принадлежатъ не на нѣкакъвъ несѣществувашъ „slave méridionale“, а сѣ часть отъ българския езикъ, който и по фонетиката си и по морфологичния си строежъ и синтаксиса си е твърде различенъ отъ сърбохърватския. Защо г. Мейе смѣта, че македонцитѣ „еднакво лесно“ щѣли да усвоятъ общия (commun) езикъ, — български или сърбски, когато последниятъ тѣмъ е чуждъ, а българскиятъ свой? Не е вѣрно, че български учители сѣ дали възможностъ на българитѣ да искатъ за Македония своя „общъ“ сир. книжовенъ езикъ. Македонцитѣ смѣтатъ този езикъ за свой, той е езикъ органически развилъ се отъ старата българска писменостъ, която е сѣщевременно писменостъ и на македонцитѣ. Не е сѣщо така вѣрно, че незаинтересованитѣ езиковедци (les linguistes désintéressés) сѣ се въздържали до сега да кажатъ, на кой езикъ принадлежатъ говоритѣ на македонскитѣ славяни, защото напротивъ славиститѣ, както видѣхме и по-горе, безъ да правятъ политика отъ тоя въпросъ и безъ да искатъ да угаждатъ на сърбитѣ, не веднажъ сѣ се произнесли и то твърде опредѣлено въ смисълъ, че македонскитѣ говори сѣ български. Видѣхме, че и въ сравнителнитѣ граматики по славянскитѣ езици македонскитѣ говори се третиратъ само като български, винаги само подъ рубриката „български езикъ“. Въ всички монографични изследвания по българския езикъ се взиматъ въ внимание и македонскитѣ говори заедно съ другитѣ български говори. Може ли г. Мейе да игнорира мненията напр. на по-горе споменатитѣ слависти, като се почне

отъ Шафарика и Миклошича та до Ягича, па и на много други? Та съ този въпросъ е преплетена цѣлата славистична наука, защото македонскитѣ говори сж въ тѣсна връзка съ характера и родината на Кирилометодиевския старобългарски езикъ! Какъ е можалъ Мейе предъ видъ на тия факти да каже, че македонскитѣ говори не принадлежатъ въ сжщностъ нито на българския нито на сръбския езикъ? Съ какво е доказалъ той това, та се поставя така безцеремонно въ една популярна книга безъ всѣкакви доказателства надъ другитѣ слависти, между които сж и най-виднитѣ авторитети на славянската наука?! А защо тъкмо за македонцитѣ политиката щѣла да реши, сиречъ да имъ наложи, какъвъ „общъ“ сиречъ литературенъ езикъ да иматъ? Ето сега сърбитѣ не имъ позволяватъ да си служатъ съ общия български литературенъ езикъ, който имъ е близъкъ, свой, а имъ налагатъ съ насилие своя, тѣмъ чуждъ литературенъ езикъ, сръбския. Истинскитѣ „незаинтересовани лингвисти“ не държатъ такъвъ езикъ. Въ случая г. Мейе не е съ тѣхъ, като насърдчава насилието. Характерно е, че веднага, следъ като въ сръбската брошура се цитува първиятъ пасажъ отъ книгата на г. Мейе, който по-горе дадохъ, веднага се прибавя: „Очевидно е, следователно, че македонскитѣ наречия не сж български. Па дори и да се предположи, че тѣ сжщо така не сж и сръбски, тѣ сж много по-близки на сръбския, отколкото на българския езикъ, да допуснемъ даже: тѣ сж толкова близки на сръбския, колкото и на българския. Съ какво право тогава се искатъ училища съ литературенъ български езикъ за едно население, което не го говори? Ами тогазъ би могло да се въведе македонското наречие въ училищата. Би трѣбвало именно то да стане тѣхенъ литературенъ езикъ“. Ето съ каква софистика си служи политиката, която е решила да наложи на македонцитѣ сръбския езикъ. По тази логика македонцитѣ, защото говорятъ едно българско наречие, трѣбва да не приематъ българския книжовенъ езикъ, въ основата на който е легнало друго българско наречие, североизточното, като че ли нѣма и други български наречия, които се отличаватъ отъ книжовния български езикъ.

Не може вече да се крие предъ свѣта, че сърбитѣ съ насилие налагатъ въ Македония своя езикъ на едно българско население. Българскиятъ езикъ е изгоненъ отъ Ма-

кедония подѣ наказание за дѣржавна измѣна. А така ли се налага единѣ чуждѣ езикѣ на население, което не е население дивашко, а е имало до вчера своя писменостѣ, датуваща отѣ IX. вѣкѣ, отѣ времето на Кирила и Методия, които сѣ взели едно македонско наречи и сѣ го направили езикѣ на националната българска книжнина? Поне по отношение на методитѣ, сѣ които си служатѣ сѣрбитѣ, налагайки своя езикѣ въ Македония, можеха тѣ отѣ сѣщото, горепоменато съчинение на Мейе да се научатѣ на нѣщо подобро, по-човѣчно. Мейе, който смѣта, че „политиката ще решава“, казва на друго мѣсто: „Разпространението на общитѣ езици (*des langues communes*) се дължи на тѣхния престижѣ, а за да възтѣржествува единѣ общѣ езикѣ трѣбва да се харесва като хубавѣ езикѣ, да служи за органѣ на една по-висока цивилизация. Рѣдко се случва разпространението на единѣ езикѣ да произлиза отѣ насилие. Не се налага направо единѣ езикѣ. Насилието обикновено не се упражнява върху самия езикѣ; политическото или економическо или интелектуално надмощие, на които сѣ подложени, престижитѣ на религията и на културата, които възприематѣ, сѣ достатѣчни да насочатѣ хората първомѣ да говорятѣ при случай, а сетне единствено единѣ езикѣ, който не е билѣ тѣхенѣ собственѣ“ (ц. с. 145). За жалостѣ сѣ македонскитѣ българи, които и по мирния договорѣ, подписанѣ отѣ тѣхнитѣ завоеватели, иматѣ право публично да си служатѣ сѣ своя езикѣ, не се постѣпва така, както казва Мейе, а се прибѣгва спрямо тѣхѣ до най-безогледни срѣдства на едно директно насилие. Явно е, че сѣрбитѣ, решени на всѣка цена да отродятѣ македонскитѣ българи, нѣматѣ такава вѣра въ своята „висока цивилизация“, и това, що не могатѣ постигна сѣ културни срѣдства, бѣрзатѣ да го наложатѣ сѣ правото на победителя. Но въ случая тѣ и това право го нѣматѣ: то е ограничено чрезѣ клаузата за малцинствата въ мирния договорѣ. Затова сѣ поставени отѣ сѣрбитѣ всички срѣдства въ движение, за да се представи предѣ свѣта, че въ Македония нѣма българско малцинство. Едно отѣ тия срѣдства е отричането на действителността, изопачаването на науката. До кжде се отива въ тая посока, се вижда и отѣ тѣвърдението на сѣрбската брошура, че никой въ Македония не желаелѣ, щото въ народнитѣ училища да се преподава на матерния езикѣ на македонцитѣ вмѣсто на сѣрбски, когато напротивѣ е

всеизвестно, че сърбската държава насила затвори хиляди македонски народни училища, изгони учителитѣ и наложи свои училища и своя езикъ. И сврѣхъ всичко това се правятъ въ брошурата заключения като: „Филологията е следователно лошъ съюзникъ на българитѣ“, (14) „Югославянитѣ въ Македония (les Yougoslaves de Macédoine) следователно не съставляватъ религиозно малцинство нито пъкъ езиково малцинство“ (15). Интересно е, че сърбитѣ сами не приематъ да се наричатъ „югославяни“, но когато се касае да се заблуждава свѣтътъ за македонскитѣ българи, охотно прибѣгватъ до това име.

VIII. Сръбски измислици за историята и преданията на Македония.

Ако по отношение на езика и народността на македонскитѣ българи, които въ действителностъ съществуватъ, всѣка една анкета може да констатира истината, отъ сръбска страна се прокарватъ такива нечути изопачавания, можемъ си представи, какви тенденциозни легенди се разправятъ относно преданията, историята и обичаитѣ на македонскитѣ българи. Характеренъ образецъ и въ това отношение представлява въ предметната сръбска брошура това, що се разправя подъ заглавията: „История, изкуства, литература, вѣроизповѣдания, обичаи (15-21). Тукъ е дадена смѣсица отъ всевъзможни измислици, които не се отдаватъ на сериозна критика. Стига ни да изтъкнемъ само нѣколко куриозни мѣста. Изопачава се историята на славянското заселение на Македония за да се представи, че тамъ славянитѣ сж били отъ сръбско потекло. Българитѣ споредъ сръбския авторъ сж били тамъ само временни завоеватели. Премаивайки естествениятъ граници на своята държава българитѣ успѣли на три пѣти, благодарение на стекли се събития „и безъ много усилия¹, както казва голѣмиятъ историкъ Иречекъ, да завладѣятъ за известно време Македония, както се случи това и презъ време на последната обща война“. Цитуваното обаче мѣсто е измислица, защото „голѣмиятъ историкъ“ никога и нигде не е казвалъ такова нѣщо. Отрича се български характеръ на западното българско царство на царь Самуила съ столица въ Охридъ, въпрѣки че възъ основа на всички исторически документи това е отдавна напълно доказано въ науката. Сръбскиятъ авторъ по тая тема казва:

„Българитѣ си присвоили навикъ да считатъ като българско царството на Самуила, единъ князь македонски, който успѣ въ 969 год. да се освободи отъ властта на българитѣ, а въ 976 г. — отъ властта на гърцитѣ и да се провъзгласи за царь (976—1014), да завладѣе въ 986 г. самата България (която гърцитѣ скоро си възвърнаха), Албания, сръбскитѣ земи Диоклея Зета и пр.“ (15). А ето, що казва сжщиятъ голѣмъ историкъ именно въ своята „История на сърбитѣ“ (Geschichte der Serben) за царството на Самуила, за което Иречекъ разправя подъ заглавие „Западно българско царство“ (Das Westbulgarische Reich вж. XVI): „Театърътъ на войната не се намираше на южния Дунавъ, а най-вече въ Македония и Албания, въ пространството между Филипополь, Видинъ, Солунъ, Драчъ (Dyrhachion) и планинитѣ на сърбитѣ. Тази западна часть на българското царство (dieser Westen des Bulgarenreiches) се бѣ отдѣлила споредъ една бележка у Скилица веднага следъ смъртта на царь Петъръ (969). Че Цимисхий не е завладѣлъ цѣла България, вижда се отъ пристигането на една българска делегация при царь Отонъ I. въ Кведлинбургъ въ 973 г. Следъ тъмнитѣ години 973—975 почва въ 976 офанзивата отъ тоя западъ противъ Византия. Тѣзи противници на Василий II. въ гръцкитѣ, арабскитѣ и арменскитѣ източници, сжщо и у Диоклеасъ винаги като българи¹. Една грамота (Urkunde) на Василий II потвърждава, че политическиятъ и църковенъ центъръ полека се пренасялъ отъ София (Serdica) все по-къмъ западъ. Столицата се намираше първомъ на единъ островъ на Преспанското езеро покрай една прекрасна черква, посветена на св. Василия отъ Лариса, чиито кости царь Самуилъ бѣ донесълъ като плячка отъ Тесалия, а сетне — въ Охридъ, на северната страна на Охридското езеро. Покрай владѣтеля, който е носилъ българската царска титла, е седѣлъ въ Охридъ архиепископътъ или патриархътъ на българската национална църква. На чело на държавата бѣха четири братя — Давидъ, Мойсей, Ааронъ и Самуилъ, а най-сетне Самуилъ самъ, като царь на българитѣ (als Kaiser der Bulgaren), единъ неуморимъ майсторъ на бързи нападения“ и пр.и пр. (ц. с. 204).

¹ „Bezeichnet werden diese Gegner Basilios II in griechischen, arabischen, armenischen Quellen ebenso bei Diocles stets als Bulgaren“ (Jireček, Geschichte der Serben“, . 224).

Кратковременното владичество на сърбитѣ въ Македония не бѣше въ нѣкаква тѣсна връзка съ населението въ страната, което е било българско по езикъ и националенъ духъ, а се е крепѣло чрезъ обикновената сила на завоевателя. Презъ това време сръбски боляри и кралѣе въ намѣрението си да се закрепятъ за дълго време въ завоюваната Македония и, види се, вѣрвайки въ това, не безъ политически смѣтки, подбуждани и отъ религиозни съображения, сж строили монументални черкви и манастири и сж ги украсявали съ хубави фрески. Последното се дължи, разбира се, на чужденци архитекти и художници. Да се отдава това на нѣкаква сръбска висока национална култура, да се посочватъ тѣзи паметници като резултатъ на много напреднало национално сръбско изкуство, е твърде повърхностно и несериозно историческо познаване на тогавашното време. И преди сръбското завоевание е имало въ Македония важни паметници отъ тоя родъ на византийското изкуство, което тамъ се е посрѣщало и съ западно-европейско влияние, както е ставало и въ време на сръбското владичество. Архитектурнитѣ паметници въ Охридъ, въ Преспанско, Галичникъ, Скопье и пр. дори до Струмица отъ времето преди XIV в. сж доказателства, че сръбското завоевание не е намѣрило Македония въ това отношение *tabula rasa*, така че да се приписватъ тѣзи културни паметници на сръбския народъ, който тогава се е намиралъ въ много назаднало културно състояние главно и поради своето географическо положение, е повече отъ наивно. Още по-неоснователно е да се приписватъ споменатитѣ културни следи въ Македония като нѣкакъвъ активъ на сърбитѣ за сегашнитѣ имъ домогвания върху Македония, както се прави и въ предметната сръбска брошура, въ която напроотивъ на България, чиито сънародници и сега живѣятъ въ Македония, се отрича правото да претендира върху тая страна, защото имало тамъ следи отъ сръбски архитектурни паметници: „Безсмислица е (*c'est une absurdité*)—се казва тамъ — да си присвояватъ правото, както правятъ българитѣ, да претендиратъ върху една страна, въ която не сж оставили никаква следа отъ култура, никакви исторически спомени“. Последното, разбира се, не е истина, защото Македония е пълна съ български старински и по-нови паметници—църкви, манастири, ржкописи. Сжщо така съвсемъ не е истина, което по-нататкъ се казва въ брошурата, че българитѣ не сж оста-

вили никакви литературни паметници, понеже тѣ всички ужъ били писани на сръбски. Напротивъ, всички македонски стари ржкописи сж писани на старобългарски и то или въ старо-българска или въ така наречената сръбска редакция, каквато е употребявана и по други мѣста въ България, безъ да е имала каквато и да е връзка съ народността на населението въ респективната мѣстность. А главното е, че тамъ и сега още живѣе български народъ съ българско традиционно народно съзнание отъ столѣтия насамъ, а не изкуствено култивирано въ ново време, както сърбитѣ не се уморяватъ постоянно да тржбятъ. Върхътъ на изопачаването на истината у сръбските писатели относително живата народна традиция въ Македония е, че ужъ тамъ у народа още живѣли живи спомени за стари сръбски крале и герои. Нищо по-лъжовно нѣма отъ това твърдене, защото никакви спомени отъ тоя родъ нѣма, а известно е, че не съществува въ научната литература нито едно достовѣрно доказателво за това, ни единъ ученъ не е до сега доказвалъ подобно нѣщо. Въ епическите македонски пѣсни за македонецъ Крале Марко (Марко Кралевичъ у сърбитѣ) последниятъ еднакво е герой български както у сръбските е сръбски. Хърватскиятъ поетъ А. Качичъ (Andrej Kačić Miošić 1690 – 1760 г.) въ своя епосъ „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ (Приятенъ разговоръ на словинския народъ) на едно мѣсто казва:

Bosna slavi Relju Bošnjantina
 Senj bijeli Ivu Senjanina,
 Ungarija — Sibinjanin Janka
 Bulgarija Kraljevića Marka.

(Босна слави Реля отъ Босна, бѣлиятъ Сень — Ивана Сенянинъ, Унгария — Сибинянина Янко, а България — Кралевича Марко). И съвсемъ е естествено това, понеже и въ времето, когато е билъ живъ Крале Марко, Македония е минавала за българска страна, не само у самото тамкашно население, но и въ чужбина, и затова и у множество съвременни и по-сетнешни византийски и западно европейски писатели Марко се нарича ту „български князь“, ту „кралъ на България“ или „деспотъ на България“ и пр.¹ Не е тукъ мѣсто да се говори по-подробно

¹ Г-нъ Велико Йордановъ въ статията си „Чий князь е билъ Кралевичъ Марко?“ (печат. въ Периодическо списание на Бѣлг. Книж. дружество 1890 г. кн. LXI, стр. 453) дава 18 цитата отъ чужди писатели, които потвърждаватъ това.

по тая тема, но е умѣстно да се изтъкне, че напразно сърбитѣ и въ етнографичния споръ за Македония експлоатиратъ съ името на Крали Марко. И въ негово време, както и день-днешенъ безспорно въ самия градъ Прилепъ населението по езикъ и по съзнание е било българско, каквото си е и день-днешенъ, и затова никакви сръбски традиции тамъ не сж запазени дори и въ свръзка съ преданията за епическия герой Крали Марко, който и тамъ както и по цѣла България не минава за сърбинъ. Това е известно.

IX. Рускиятъ академикъ Н. П. Кондаковъ за Македония.

Съ огледъ къмъ казаното до тукъ наистина трѣбва човѣкъ да се чуди, че сръбскиятъ авторъ продължава да се позовава въ полза на сръбската теза на видни учени, които тъкмо противното сж писали, именно [подържайки истината. Така въ брошурата нѣколко пжти (стр. 17, 18, 19) се споменува името на известния руски ученъ Н. П. Кондаковъ както и неговото бележито съчинение „Македония,“¹ тъкмо това съчинение, което направи популярно името на автора въ България и специално между македонцитѣ заради неговото безпристрастно мнение касатаелно етнографията на Македония. Ще изтъкнемъ за потвърждение на това само нѣкои, интересни по нашия въпросъ мѣста отъ това съчинение на Кондакова, което е резултатъ на едно негово лично посещение на Македония като членъ на научната археологическа експедиция, въ която взеха участие и рускитѣ учени проф. П. Милуковъ и проф. П. А. Лавровъ. Отъ анкетата, която Кондаковъ е правилъ върху народността на славянското население въ Македония, той е изнесълъ убеждение, че то е българско. „Етнографическото изследване на Македония — казва Кондаковъ — напълно ясно ни убеждава, че България съ широка етнографска територия се простира въ Македония до Охридъ включително. Археологическитѣ изследвания неоспоримо откриватъ само редъ сръбски културни пунктове въ Скопския окръгъ. Не може да става и дума, че тъй наречената Стара Сърбия и всичкитѣ мѣста около Ипекъ и Дечанъ — тази сръбска Москва — без-

¹ П. Н. Кондаковъ, Македонія, Археологическое путешествие. Ст. Петербургъ, гол. 8^о, 308, 1909.

спорно принадлежатъ на сръбската нация. Понятно е следователно, колко малосъстоятелни и фантастични сж били грандиознитѣ планове у сърбитѣ отъ времето на Милутина и Душана да завоюватъ Византия. Всичкитѣ придобития на сърбитѣ въ Македония скоро сж се изтръгвали изъ ржцетѣ имъ или сж попадали въ ржцетѣ на независими, феодални сръбски боляри. Само въ периода отъ 1345 до 1389 год. Македония фактически е била владѣние на сръбската държава“ (ц. г. 290, 293). Кондаковъ по-нататѣкъ прави оценка на становището, което нѣкои велики държави респективе тѣхнитѣ официални представители заематъ по въпроса за етнографския характеръ на македонскитѣ славяни. Нарича колебливо и неискрено становището на дипломатитѣ включително и на рускитѣ, като напр. на консула В. А. Ростковски и пр. Кондаковъ продължава: „На всички е известно — прямо като анекдотъ — че сръбскитѣ политици сж предлагали отъ своя страна на българитѣ взаимно да си подѣлятъ Македония и, както отъ българска страна добре е забелязано, се явили действително въ ролята на злата майка въ Соломоновия сждѣ. На всички е понятно, и мжчно би било да се скрие, че при съзнанието на мжнотиитѣ или даже на невазможността да се докаже, че македонцитѣ принадлежатъ къмъ сръбската народностъ, се усилятъ отъ сръбска страна опититѣ просто да се заплете този въпросъ, да се представи въ Македония вмѣсто една славянска национална група, смѣсница отъ всевъзможни раси, единъ видъ хаосъ. Напротивъ, едно просто пжтуване по страната напълно убеждава, че въ лицето на македонскитѣ славяни ние имаме опредѣлена национална група, свършено ясно принадлежаща на народността, която населява сжщинска България. На цѣлото пространство, което ние изходихме отъ Охридъ до Скопье и Куманово, живѣе единъ народъ, който и въ IX-вѣкъ се е наричалъ българи, който въ XI-в. гърцитѣ сжщо така сж наричали и който самъ пакъ така се е наричалъ и предъ първитѣ европейски пжтешественици, посѣтили страната, както напр. и предъ нашия Григоровичъ. Очевидно е отъ друга страна и не бива да се премълчава, че съвременния пжтешественикъ сега непременно ще посетятъ разнovidни интриганти и политици и на неговитѣ прями въпроси нерѣдко ще дадатъ

най-коварни отговори, разбира се това въ градоветъ, а не и по селата, гдето работата е много по-проста и гдето всички равнодушно себе си наричатъ българи. И тъй единствено справедливо заключение, което се налага на непредубедения възгледъ на всѣки пжтешественикъ, изисква, щото да се предостави почти цѣла Македония на българитъ съ изключение на нѣкои нейни северозападни мѣстности, допирайки се до Стара Сърбия“ (294, 296). Описвайки македонскитъ градове, презъ които е миналъ, Кондаковъ казва за Охридъ, че мнозинството отъ жителитъ му, както и на околнитъ му села, изключително сж българи (223). Скопския окръгъ той счита чисто български край и пр. За сръбската политика Кондаковъ казва по поводъ на единъ цитатъ отъ съчинението на фамозния Гопчевичъ, че този цитатъ „дава най-добъръ случай достойно да се оцени слѣпата сръбска политика, която до сега, като отрича всѣка действителностъ, безумно фантазира тамъ, гдето би било вече време да се стъпи на реална почва“ (171). Това мисля е достатъчно изобличение отъ единъ високо авторитетенъ съ свѣтско име ученъ, какъвто е Кондаковъ, когото при все това сръбскитъ авторъ на брошура се е осмѣлил да привежда за свидетел въ своя полза.

Но има още нѣщо твърде куриозно. Известно е, че Кондаковъ бѣ изследвалъ и македонскитъ народни носии и че той даде най-авторитетно за тѣхъ историческо разяснение. Ще приведемъ само нѣкои мѣста отъ сжщото съчинение „Македония“ по тоя интересенъ етнографски въпросъ. Кондаковъ е на мнение, че западнитъ области на Македония — сръдоточие и столица на царь Самуила, и самиятъ градъ Охридъ и сега откъмъ народнитъ носии сж по-български отколкото самата България. Главно женскитъ носии, въ силата на племенния и личенъ консерватизъмъ у женитъ съставляватъ у народа национална особеностъ. Женскитъ носии въ Македония, съ малко измѣнения, които не се взематъ въ внимание, както и нѣкои преувеличения на мѣстната мода, по цѣлото пространство на Македония сж почти едни и сжи (стр. 35, 38). Кондаковъ обяснява историческия произходъ на орнаментиката и боята на македонскитъ женски костюми. Орнаментацията състои изключително отъ геометрически рисунки въ широко орнаментални редици. Основната боя у македонскитъ български шевици (везове) представя грубо подра-

жание на древния (архаичния) тъмно-лилавъ (тъй сжщо и почти черенъ) пурпуръ. Пурпурътъ се явява най-обичното украшение на народното облѣкло въ Македония. Тамъ въ цѣли мѣстности даже и мжжетѣ носятъ „черна нарамница“ (врѣхна дреха) — плащъ, украсенъ съ бахрома. Облѣклото на македонските българи е типично земеделческо. Може да се счита за особено характерно туй, че всичките украшения се водятъ често почти изключително въ една коптска гама на боитѣ: тъмно-лилава или почти черна съ бѣли звѣздици по пурпурно поле или пурпурни звѣздици по бѣло поле. Напротивъ сръбските украшения се приближаватъ къмъ типа на галунитѣ и позументитѣ („къ типу галуновъ и позументовъ“), иматъ пѣстъръ характеръ съ преобладание особено на червената боя и приближаваща се до нея жълто-оранжева. Таково различие сжществува напр. и между южно-руските шевици и северните (Ср. 38, 44, 47). И тъй, Кондаковъ, авторитетъ по историята на славянските костюми, специално македонските и сръбските, намира, че и по отношение на носитѣ Македония е даже по-българска отъ България.

Х. Мнението на проф. Х. Гелзеръ за Македония.

Рубриката „Вѣрски“ (Religieuses) въ брошурата, колкото редове съдържа, съ толкова неистини е препълнена. Всеизвестенъ е българскиятъ националенъ характеръ на Охридската патриаршия, за която има голѣма научна литература, понеже и историческите сведения за нея, особено отъ византийски източници, сж многобройни. Видѣхме, че и въ „Историята на сърбитѣ“ на Иречекъ е казано, че въ Охридъ сж седѣли първите бѣлгарски архиепископи и патриарси отъ времето на царъ Самуила нататѣкъ. Следъ падането на Охридското бѣлгарско царство византийскиятъ императоръ Василий II. остави привилегитѣ на бѣлгарската Охридска патриаршия, която, ако и сетне управлявана отъ грѣцки архиепископи, се запази самостоятелна до 1760 год. съ старитѣ си титли. Въ сръбската брошура, както всичко друго, се изопачава и историята на Охридската патриаршия, гдето безсмислено се твърди: „Ако околитѣ на южна Македония заедно съ Охридъ, Битоля, Дебъръ, Прилепъ и Велесъ останаха вънъ отъ границитѣ на Ипекската патриаршия, това се дължи на обстоятелството, че турцитѣ не искаха

съвсемъ да унищожатъ Охридската архиепископия, старо учреждение, датуващо отъ IX вѣкъ, и защото българитѣ безоснователно си я присвояваха“ (20).

Характерно е, че и следъ тия и тѣмъ подобни извъртания, въ сръбската брошура подъ линия се указватъ, пакъ само за лице, имена на видни учени съ посочвания на отдѣлни тѣхни фрази, за да се покаже, че Охридската архиепископия е била въ гръцки ржце. Между посоченитѣ съ тая тенденция учени е и известниятъ нѣмския авторитетенъ изследователъ по историята на Охридската патриаршия, Х. Гелзеръ (H. Gelzer), авторъ на съчин. „Das Patriarcat von Ochrida“, (1902). Гелзеръ е пжтувалъ по Македония, лично е посетилъ въ 1902 г. и Св. Гора, а следъ това Битоля, Ресенъ, Охридъ, Корча, Костуръ. Интересно е да видимъ, какво мисли той не само за старата Охридска патриаршия, но и за самото българско население въ Македония. Това последното най-добре се вижда отъ едно съчинение на Гелзеръ, което сръбската брошура премълчава, именно „Отъ Света Гора и изъ Македония“ (Vom Heiligen Berge und aus Makedonien, 1904), гдето авторътъ предава пжтнитѣ си впечатления първомъ отъ Св. Гора и сетне отъ Македония въ главата: „Въ българска Македония“ („Im bulgarischen Makedonien“ стр. 137—181). Въ самото начало и тукъ Гелзеръ говори за Охридската архиепископия: „Въ ранното сръдновѣковно време бѣше Охридъ блѣскавъ центъръ на старобългарското царство... Следъ като храбриятъ римски императоръ Иванъ Цимисхий тури край на Дунавското българско царство, задържа се едно национално и черковно независимо царство още само въ Западна България (Македония и Албания). Следъ 1018 год. изчезва Охридъ изъ политическата история, но толкова по-голѣмо е неговото църковно значение“ и пр. Като описва пжтуването си по Македония — отъ Битоля до Охридъ, бележи, че се е спрѣлъ въ Ресенъ (Rezna), чиито 786 кжщи се обитаватъ отъ българи, албанци и ромъни. Услужвалъ му е слугата Тоде, който е говорилъ български, а слабо е знаелъ и гръцки. Въ Охридъ Гелзеръ намира българско население. И селата сж населени съ българи. „Че българитѣ въ Македония, казва Г., иматъ решително надмощие, е очевидно“ (р. 180). Както въ Охридъ, така и по други мѣста по Македония гърци и българи често го запитвали, какъ стои въпросътъ съ обещанитѣ политически реформи и пр. Посетилъ

е и манастира Свети Наумѣ, който много се почиталѣ отѣ населението, „защото Св. Наумѣ е предимно български националенѣ светия, докато той у албанцитѣ не се ползува сѣ толкова голѣма слава“ (р. 194). Пѣтувайки за Корча, говори за селата Бобошница и Дренково, които сѣ единѣ „български островѣ“ въ широкото албанско море въ равнината на Корча. Това сѣ останки отѣ старото славянско население, което следѣ масовото нахлуване на албанцитѣ въ XIV и XV в. мѣчно се е одѣржало въ политѣ на планинитѣ. „Умнитѣ българи въ Бобошница поради своята изолираностѣ не сѣ се присѣединили кѣмѣ ведомството на Екзархията, а останали, както и тѣхнитѣ стари албански сѣседи, подѣ грѣцката митрополия на Корча“ (212, 216).

Гелзерѣ и въ самия Костурѣ намира българско население: „Градѣтѣ Костурѣ има 1762 кѣщи, отѣ които 800 сѣ българи, 800 турски, 12 ромѣнски, 120 еврейски и 30 цигански. Но селското население говори само български. Семейнитѣ имена въ множеството Костурски грамоти (Urkunden), които азѣ копирахѣ и ексцерптирахѣ, сѣ безѣ изключение негрѣцки: български, албански или ромѣнски“ (230, 231). Описва между друго и двама турски офицери, отѣ които единѣ билѣ прославенѣ като „български гонителѣ“ (244) и пр. Не е тукѣ мѣсто да се отбелязватѣ и други мѣста, сами по себе си тѣвърде интересни сведения на автора касателно българитѣ и тѣхнитѣ културни институти.

XI. Изопачаване най-новата ни история.

Ако по научнитѣ етнографски въпроси сѣрбската брошура, както се посочи по-горе, си позволява толкова много неистини и си служи сѣ плитки софизми, двойно по-малко се зачита истината по въпроси отѣ политическо естество въ главата „Политически погледѣ“ (21—27). Обаче по тая материя изопачаването на фактитѣ много по-ясно личи, та може само да посочимѣ най-главнитѣ, тукѣ прокарвани заблуждения.

Пѣрво не е истина, че кралѣ Миланѣ сѣвсемѣ неочаквано нападналѣ България въ 1885 год., когато тя струпала силитѣ си на турската граница по пововодѣ на прокламираното присѣединение на Източна Румелия, потикнато ужѣ отѣ Австрия. Напротивѣ това Сѣрбия го направи сѣзнателно, за да ослаби България и да попрѣчи на по-нататѣшното за-

силване на българския народъ. Тази ненавистъ на Сърбия, въ бждещитѣ политически смѣтки на която отъ по-отдавна е влизало завладѣването на Македония, се прояви още по-явно въ 1913 год., когато тя наруши съюзния си договоръ съ България отъ 1912 год. и не рачи да изпразни окупираната частъ отъ Македония, която тя съгласно съ тоя договоръ бѣше признала за принадлежаща на България, а се сдружи съ Гърция противъ съюзницата си България и успѣ съ помощта и на турцитѣ и ромънитѣ да я ограби, което и се санкционира съ Букурещкия договоръ въ 1913 г. За тѣзи най-важни събития обаче брошурата мълчи, макаръ че по македонския въпросъ съюзниятъ договоръ отъ 1912 година говори въ полза на българския характеръ на Македония много по-убедително отъ всички други исторически доказателства. Подобна доказателна сила има и плебисцитътъ, който Турция следъ учредяването на българската екзархия въ 1870 год. направи въ Македония и въ резултатъ на който доброволно се обяви цѣлото славянско население за българско и се присъедини къмъ екзархията. И това важно събитие съ премълчава, а се казва, че въ турскитѣ статистики били споменати привърженцитѣ на екзархията като българи, защото се знаело, че въ Турция народноститѣ се отличавали споредъ своята вѣра. А българската пропаганда се е постарала да представи тѣзи лъжливи цифри за основа на изучванията на мнозина европейски учени (23). Но борбата за самостоятелна българска черква, екзархията, противъ патриаршията бѣше народностна борба между българи и гърци, което турското правителство знаеше, а не борба религиозна, понеже и еднитѣ и другитѣ принадлежатъ къмъ една и сѣща православна християнска църква та много плитко и много просто обяснява сръбскиятъ авторъ тѣзи исторически факти, ръководенъ само отъ своята политическа тенденция.

И въ тази брошура е изнесено куриозното сръбско обяснение на името българинъ, чието сѣществуване и въ Македония не дава покой на сръбскитѣ политици. Въпрѣки факта, че всичкитѣ достовѣрни исторически източници, върху които се основава историята на Византия, Гърция, България и Сърбия, установяватъ презъ течение на повече отъ хиляда години столѣтие по столѣтие сѣществуването на „българи“ въ Македония, писачътъ на французки писаната сръбска брошура, явно предназначена не за невежи сръбски читатели, си

позволява и тукъ да изнесе плоската измислица, която ще цитувамъ тукъ за да се види още по-добре моралната страна на сръдствата, съ които отъ Бѣлградъ се води борбата противъ бѣлгаритѣ: „Ако името бѣлгаринъ толкова често е отбелязано отъ чуждитѣ пжтешественици, това е затуй, защото славянскитѣ селяни въ областитѣ, изложени на жестокости, се принудили да избѣгватъ името сѣрбинъ, зле гледано и преследвано отъ турцитѣ въ следствие на постояннитѣ бунтувания, а особено следъ въстанието, което въ началото на 19 вѣкъ отне на турцитѣ северна Сѣрбия. Тѣзи факти се потвърждаватъ още и отъ факта, че въ ржкописи, надписи и пр. по Македония, почти не се намираше преди 19 вѣкъ името бѣлгаринъ, когато на-противъ името сѣрбинъ е въ общо употребление. Не е ли това едно доказателство, че отъ сръбското въстание въ 1804 г. насамъ населението е било принудено да прибѣгне особено предъ турцитѣ и чужденцитѣ, да си служи съ името „бугари“, за да даде доказателство на лоялностъ. Защото турцитѣ сж предпочитали името бѣлгаринъ предъ името сѣрбинъ, първото означаваще покорни поданици, а второто — бунтуващи се, станали независими“ (23—24). Цитуваното нѣ се нуждае отъ обяснения. Авторътъ не е забележилъ, че малко преди това самъ казва друга измислица, че ужъ въ Турция народноститѣ се разпознавали само по вѣрата имъ.

Тѣкмо въ ржкописнитѣ източници, както по горе видѣхме казано у Иречека (*Geschichte der Serben*), още въ старо време, много преди да дойдатъ турцитѣ, македонскитѣ славяни сж се наричали бѣлгари, а нито тогава, нито по-сетнѣ нигде не се говори за сѣрби въ източницитѣ касателно славянското население. Сръбскиятъ авторъ не се ни сѣща, че фонетиката на името „бугари“ въ Македония доказва противното, че тѣкмо сѣрбитѣ, когато сж имали властъ въ Македония, така сж наричали бѣлгаритѣ споредъ своята фонетика, както казватъ напр. и вукъ вм. вѣлкъ, мучи вм. мѣлчи и пр.

Въ главата „Сегашното състояние“ се разправятъ още по-явни измислици въ смисълъ, че всичко въ Македония е въ най-добъръ редъ, че има „общъ напредѣкъ“, че населението е доволно, че охотно и масово се посещаватъ сръбскитѣ училища, че има въ разни градове устроени сръбски театри, че населението въ голѣмо число се явявало на урнитѣ да гласува за народни представители, че македонската емиграция въ Бѣлгария била

незначителна — не повече вътѣ 10,244 души — и пр. и пр. Ако има безредици, терористични акции и пр., това се дължи, казва се тамъ, на македонската революционна организация, подстрекавана отъ България и пр.. На македонцитѣ борци се отрича всѣко патриотично чувство. Извѣртанията на сръбския печатъ по тая тема сж нескончаеми и неподражаеми. Тѣ достатъчно се опровѣргаватъ отъ сегашното действително печално състояние на работитѣ въ Македония, станало известно вече на цѣлъ свѣтъ.

XII. Мощната Югославия и нейнитѣ по-далечни цели спрямо Македония и България.

И безъ да го казвамъ, знае се, че всичкитѣ софизми на сръбската преса касателно Македония служатъ на завоевателната политика на Сърбия. Въ сръбската брошура надмѣнността на *beati possidentes* въ случая си е позволила да се каже прямо това — и то е казано въ последната глава.

Тукъ първо се повтарятъ измислицитѣ, че македонцитѣ били „югославяни“, говорѣли сръбски и следователно нѣмали право да се считатъ национално малцинство: „Върху каква основа, следователно, би се считало македонското население за едно национално малцинство? Та македонцитѣ сж югославяни. Тѣ говорятъ, съ незначителни различия, сърбо-хърватския езикъ. Тѣ сж отъ православно вѣроизповедание, иматъ сжщия езикъ въ богослужението. Тѣ най-сетне иматъ сжщото народно съзнание.“

Известно е, както вече по-горе се каза, че народностъ „югославяни“ не сжществува и че самитѣ сърби не приематъ да се наричатъ съ това име. Ако се взима въ смисълъ на югославянски поданици, тогава такива има и отъ други народности, не само българи но и маджари, нѣмци, ромъни, турци, гърци, албанци и др. Щомъ македонцитѣ не сж сърби, иматъ право да се считатъ национално малцинство. Въпрѣки твърдението, че нѣмало югославянски малцинства въ югославянската държава (*il n'y a pas de minorités yougoslaves dans l'Etat yougoslave*) фактъ е, че словенцитѣ, които говорятъ тъй сжщо както македонцитѣ свой езикъ, различенъ отъ сърбо-хърватския, си служатъ съ своя езикъ официално, иматъ свои учи-

лица и пр. Защо само македонскиџ бџлгари да не смџят да имат сџщото право? След џитуваната „констатация“ прямо се казва: „Македонският џпрос не е стџлкновение между две култури, но между две дџржавни идеи. Касаше се да се знае около кой центџр — сџрбски или бџлгарски — ще отидат да се групират и да се организират џ една национална дџржава различниџ части от џугославянският етнически комплекс џ Македония. Това е џпрос политически.“ Та това и ние открай време го казваме, защото фактически за историята и филологията, сџ една дума за науката етнографичен џпорен џпрос за македонскиџ славяни не сџществува, — той е отдавна решен џ смисџџ, че тџ сџ бџлгарски славяни. Сџрбитџ сџ, които подигнаха този џпрос џж џ научна почва, тџ почнаха да отричат резултатитџ на славистиката касателно Македония, тџ създадоха „научния“ спор џ македонският џпрос. А всичко това се џршеше и се џрши сџ нечестивата цел, да се създаде по-благовиден џпредлог за да завладџят Македония окончателно. Сџ тази цел тџ искат да отродят македонскиџ бџлгари. Последнитџ, а заедно сџ тџх и џџлият бџлгарски народ џай-решително протестират против тџзи престџпни намџрения на сџрбитџ. Но това се зловиди на сџрбитџ. Но нели џпросџт е „политически“?. Истина е, че такива џпроси се решават џай-сетне сџ сила. Защо се чудят и негодуват сџрбитџ, че македонцитџ се борят сџ всички сџџдства, когато и сџрбитџ сџ всички сџџдства ги потискат и искат да ги унищожат? џџ брошурата се казва още: „Не се касае вече за сџрбско-бџлгарски спор, за хегемония на Сџрбия или на Бџлгария, но за проблемата на едно обединение на всичкиџ џжни славяни, от които македонцитџ не сџ освен џ една малка част.“ Но така ли се подготџвява едно обединение сџ бџлгаритџ, като предварително се изкоренява една част от бџлгарският народ џ Македония? Не, нџма вече кой да се лџже: сџрбитџ не подготџвяват уния, а подготџвяват размирици и кџрвополития. Мегаломания може да е диктувала на автора на брошурата да се заканва на Бџлгария сџ силата на „неразривно обединена“ џугославия: „Бџлгария — се казва там — нџма вече работа само сџ една сџперническа Сџрбия, но сџ две трети от џугославянитџ, неразривно обединени спрямо

които тя трѣбва да заеме позиция“. — Оставяме на просвѣтениа читателъ самъ да прецени този езикъ на самозабравитѣ се въ Бѣлградъ. Но докато така се постѣпва спрямо македонскитѣ българи, приказкитѣ за нѣкаква „уния на южнитѣ славяни“ сж само думи за да се заблуждава свѣтътъ.

Народни пѣсни отъ Костурско.

Съобщава К. Деляковъ.

1.

Ска̀ралѐ се Нѣко и Нѣко̀ла
За Нѣка девѡйка
Нѣко вѣли, вѣли
— А̀з ке я зѣва
А Нѣко̀ла — а̀з не оста̀вам.
Нѣко со̀бра иля̀до свато̀ви
А Нѣко̀ла иля̀до и є́дин
Нѣко о́йде прѣку чѣста го̀ра
А Нѣко̀ла прѣку ра̀мно по̀ле.
Му дойдо̀е на Нѣкини по̀рти.
Я дѐка излѣзе Нѣкина̀та ма̀йка
Ко̀га ви́де две ра̀ла свато̀ви
Два мла̀ди зето̀ви
— Кого ке го зѣвиш?
Нѣко ил' Нѣко̀ла?
— Мо̀ри ми́ла ма̀йко,
Я о́ди му рѣчи
Нѣко да си о́ди
Нѣко̀ла да се́ди.
Нѣко̀ла ке зѣва
Нѣко̀ла є́сти мно̀го до̀бър ю̀нак
А Нѣко є́сти мно̀го, мно̀го
зе́нгин¹.

2.

Сно̀шчи ми до́йдое
Три ми́на майсто̀ри
Всѣ три бе́кяри.

Кондиса̀е до̀л' на че́змата,
До̀л' на че́змата,
До̀л' на вѣрбите.
— О́ди, мори ми́ла ма̀йко,
Да ги о́питаш
За тво́й син, за мо̀е мо̀мче.
А̀ко є́сти жи́во
Да го прече́кам,
А̀ко є́сти умре́но
Да си отбѣе у̀мо.
Слушана отъ баба Наковица, отъ с.
Нестрамъ.

3.

— Чупче разгово̀рче, чупче
разгово̀рче,
Чупче разгово̀рче, шо̀ не до́йде
сно̀шчи
Шо̀ не до́йде сно̀шчи да ме
разгово̀риш
Да ме разгово̀риш со цѣрвѣна
ла̀пка,
Со цѣрвѣна ла̀пка, со цѣрвѣн
транда̀фил?
— Лу̀до мо̀ре лу̀до, бе́кяр
неожѣнат
Бе́кяр неожѣнат, кенѣса' да
грѐда
Кенѣса' да грѐда, от по̀то се
вѣрна'
От по̀то се вѣрна', та̀тко ти го
на́йдо'

¹ Зенгин = богатъ — турска дума.

Скапийта на дѣцата
 На дѣцата на чѹпите
 Е'на мѡма шестстотѣни.
 Е'но лѹдо сал шес' пѣри.
 Кѣй ойдѡ'ме на Янина
 Вишни черѣши ѹдрее
 Кѣй ойдѡ'ме на Янина
 Янина пѡрти голѣми
 Янина тѣсни сокаци
 Янина бѣли чардѣци
 Янина бѣли конѣци.
 До де Яна избѣра'ме
 И нѣзо(д) да се вѣрниме
 Вишни черѣши ядѡ'ме.
 Вѣна Яна да бѣри
 Е вѣде лѹдо е ѹдри
 Е ѹдри лѹдо со пѣрстен
 И ѹдри лѹдо да бѣга.

Слушана отъ баба Ключа
 отъ с. Жижалци.

Рѣда пѣри йѡрган пѣри
 Йѡрган пѣри на рѣката
 Ём пѣреше, ем кѣлнеше
 Ем кѣлнеше на тѣтка му
 На тѣтка му на мѣйка му
 Шо е дѣде, шо е дѣде
 Малечкѣва, малечкѣва
 Малечкѣва шест годѣни
 На сѣдмата мор' мѡшко дѣте
 На ѡсмата мор' лѣпа чѹпа.
 Кам' се прѡчу дѹр на цѣро.
 Цѣрот пѹшчи, цѣрот пѹшчи
 Цѣрот пѹшчи три сеймѣни.
 Пѣрвѣот нѡсише, му й нѡсише,
 Пѣрвѣот нѡсише пелѣнките.
 Пелѣнките копринѣни
 Втѡрѣот нѡсише, му й нѡсише
 Повѡйчето му копринѣно

Трѣтѣот нѡсише люлката му
 Люлката му копринѣна.
 Слушана отъ баба Зорбовица
 отъ село Госно.

9.

Бѡйна прѣви меѣни
 Мѣгю двѣ дрѹма цѣрови.
 Дѣ поминѣе три тѹрци
 Тѹрците тѹрски збѡрвае
 — Ай да го чѹпче фѣтиме,
 Ай да го тѣбдил стѡриме
 О ширѡките фустѣни.
 Бѡйна турски разбѣрва
 — Ай де бре тѹрци колѹнци,
 Тѣргайте пѡто, ѡйте си
 Чѹдо ке стѡра на вѣзи.
 Слушана отъ Султана Янкова отъ
 село Нестрамѣ.

10.

Лѡзо, Лѡзѣно, бѣла кадѣно!
 Лѡзѣнин тѣтко три кѹли прѣви
 Три кѹли прави с' трѣста
 майстѡри.
 Сѣма Лѡзѣна кѣл подѣваше
 Кѣл подѣваше, кѣл и камѣня
 Кѣл и камѣня, вѣр и плитѣри,
 Я дѣ помѣна тѹрче полѣче
 Дѣ му говѡри, Лѡзо, Лѡзѣно,
 Лѡзо, Лѡзѣно, бѣла кадѣно,
 Ти не умѣсваш кѣл да подѣваш
 Тѹку умѣсваш бѣла кадѣна
 Бѣла кадѣна за вѣсок чѣрдак
 За вѣсок чѣрдак, за шѣрен
 йѡрган.
 — Ай тѹрче, тѹрче, сѣлско
 полѣче,
 Ти не умѣсваш сѣлско полѣче
 Тѹку умѣсваш на мѡйо тѣтко

На мойо татко бйшки да пàсиш

Бйшки да пàсиш, тёлца да

тèраш. Ти мòри бела булгàрко,

Слушана отъ баба Д. Щерова
отъ с. Старичани.

11.

— Тòчи вйно да пйя,

Мòр' малèчка невèсто,

Тй да тòчиш яз да пйя,

Мòр' малèчка невèсто,

Черноòка мòр' гостйнко.

Дèка ти е мòмчето,

Мòр' малèчка невèсто,

Черноòка мòр' гостйнко?

— Мòмче ми е чужйна,

Мòр' лудо да млади.

— Да го вйдиш, познàваш

Мòр' малèчка невèсто,

Черноòка мор' гостйнко?

— Мòйто мòмче со нйшан

Дèсна нòга шес пърсти,

Чужо мòре чужинче!

— Я потърни чйзмата,

Мор' малèчка невèсто,

Черноòка мòр' гостйнко,

Да ми вйдиш нòгата.

Ка' му търна чйзмата

И му вйде нòгата

Дèсна нòга шес пърсти.

— Мòре нàше нàшинче!

Слушана отъ баба С. Янакева, отъ
с. Нестрамъ.

12.

— Е, мор' Цàцо Кирàцо,

Дèка ти е мòмчето?

— Мòмчето ми е далèку

От Анадòлу по дòлу

Пйсмо му пйша, не òди

И той ми пйши, не грèди.

— Е мор' невèсто калèшо,

Дал' да го вйдиш познàваш?

Е мòре лудо да млади,

Деснàта нòга шес пърсти.

— Потърни ми чйзмата

И му потърна чйзмата

Деснàта нòга шес пърсти

Па си мòмчето спознàла.

Слушана отъ М. Киранова отъ с.
Нестрамъ.

13.

Пйло лудо пйло

Дур' се опйло

По пòто отйшло

Пòто го згрèшило

Нàзо(д) се върнало

При Мйтра кондйса.

— Тури, Мйтро, тური

Вйно немерèно.

Ас ке ти дам пàри,

Пàри неброèни

Пàри несложèни.

Отъ с. Старичани.

ДАРЪ

отъ
МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

Рецензии и книжовни вести.

А. М. Селищев, Полог и его болгарское население. Исторические, этнографические и диалектологические очерки северозападной Македонии. С этнографической картой Полога. Издание Македонского Научного Института. София, 1929. 8. VIII. 439.

А. М. Селищевъ, сега професоръ въ Москва, отдавна се занимава съ изучаване Македония въ диалектологично и етнографско отношение. Още въ 1914 г. той предприе пжтуване по Македония главно въ Тетовско за да изучи говора на населението и да събере материали по историята на българския писменъ езикъ — въ частност на „препростѣйшия и некниженъ“ езикъ на македонскитѣ писатели отъ първата половина на XIX вѣкъ. Представилъ отначало въ единъ „Отчетъ“ (Казань 1918) общитѣ резултати отъ наблюденията си по време на това пжтуване, проф. Селищевъ издаде, пакъ въ Казань, въ 1918 г. първия томъ на своя трудъ — „Очерки по македонской диалектологіи“.

„Македония е люлката на старата и на новата българска писменостъ. Македония е люлката на българското възраждане. Отъ тукъ изхождатъ най-раннитѣ „будители“ на българския народъ. Тамъ сж се писали първитѣ книги „на препростѣйшия некниженъ языкъ“ за народна полза... Въ македонскитѣ манастири славянската писменостъ не се прекратява и презъ време на турското иго, въпрѣки различнитѣ угнетения отъ страна на турци, и на фанариоти, и на арнаутското разбойничество. Въ тѣзи манастири се преподавало четене, писане и църковно пѣние. Тамъ получавали образованието си „даскали — грамотеи“. Така говори проф. Селищевъ на стр. 283 отъ първия томъ на своя трудъ „Очерки“, изказвайки намѣрението въ втория томъ да се заеме съ разбора на тѣзи материали, които ще трѣбва да помогнатъ за всестранното изучаване на Македония въ историческо, културно, литературно, а главно диалектологическо отношение. Основна часть е трѣбвало да бжде въ новия томъ разглеждането произведенията на единъ отъ македонскитѣ книжовници — йеромонахъ Кирилъ Пейчиновичъ. Обаче, вториятъ томъ отъ „Очерки“ на Селищевъ не можа да види свѣтъ по различни причини. Тепърва сега събранитѣ материали благодарение на Македонския наученъ институтъ можаха да станатъ, научно освѣтлени, достояние на читателитѣ въ книгата, чието заглавие дадохъ въ началото на тази бележка.

Поставяйки си за задача, като продължение на отдавна започнатитѣ трудове, да разгледа малко изследвания и до наши дни говоръ на Полога, Селищевъ се заема съ изучаването на този гранич. запад. край на българската етнографска областъ и въ друго отношение.

Като представя във първата глава на своя труд географски и етнографски погледъ върху Полога, авторътъ на стр. 21—26 дава списъкът на общинитѣ и селата на Полога (Долния и Горния) съ посочване етническиятъ съставъ на населението и броя на жителитѣ. Благодарение на този списъкъ читателътъ може да види, че почти въ всички села като главенъ елементъ се явява българското население. Въ издадения въ 1925 г. въ Бѣлградъ „Речникъ места“ етническиятъ съставъ на населението, както е известно, не се отбелязва. Но това установяване характера на населението въ Полога е много важно. То придава особенъ интересъ на всичко, което Селищевъ говори за историческитѣ съдбини на цѣлия край и на отдѣлни негови мѣстности, тъй като читателътъ получава възможностъ ясно да си представи цѣлата минала участъ на сегашното българско население на Полога. Между материалитѣ, отъ които авторътъ се ползува за характеризирание тежкия животъ на положкото население подъ турско владичество, намиратъ се и архивни документи, напр. донесения на рускитѣ консули; тѣзи донесения се изнасятъ отъ Селищевъ тукъ за първи пътъ (вж. стр. 278—280).

Върху фона на общитѣ исторически сведения за Полога, въ книгата на Селищевъ ярко се отдѣля разглеждането книжовната работа въ този край. Като дава обща характеристика на тази работа презъ втората половина на XIX в., а така сжщо като ни представя сведения за първитѣ будители-просвѣтители на българския народъ, Селищевъ съ особено внимание се спира върху дейността на Кирилъ Пейчиновичъ (род. около 1771 г. въ с. Теарце). Тукъ (стр. 140—171) е дадена пълна картина на просвѣтната дейностъ на Кирилъ Пейчиновичъ въ качеството му на игуменъ на Марковия манастиръ Св. Димитъръ (стр. 141), а сжщо така описана е и дейността му като писателъ. Не сж забравени отъ автора и заслугитѣ на К. Пейчиновичъ въ толкова важното за българитѣ просвѣтно дѣло, именно участието му въ възстановяване изгорѣлата въ 1838 г. солунска типография на архимандритъ Теодосий (стр. 164). Спирайки се върху отдѣлнитѣ съчинения на К. Пейчиновичъ „Огледало“, „Утѣшение на грѣшнитѣ“ и др., Селищевъ предава съдържанието и опредѣля значението имъ за диалектологията, за историята на българския езикъ, за историята и етнографията на Полога. Заедно съ това той прави опитъ да посочи източникитѣ, отъ които се е ползувалъ К. Пейчиновичъ при писанието на своитѣ работи. Трѣбва да се признае, че този опитъ изобщо е успѣшенъ, обаче проф. Селищевъ не е анализиралъ въ еднаква степенъ всички съчинения на Пейчиновичъ. На мене, напр., ми се струва, че за тази частъ на „Огледалото“, която носи назвие — „Поучение свакому Христіану“ би могло да се намѣри паралелъ въ различнитѣ поучителни слова и наставления, които се срѣщатъ въ такова изобилие въ сборникитѣ на сръдно-българския периодъ; тѣзи сборници, естествено, сж били добре известни на Пейчиновичъ. Мисля, че не може да остане неотбелязано (стр. 181) и влиянието върху Пейчиновичъ на произведенията на Дарваръ (напр., неговото „Зерцало христіанское, съдържащо мисли... нужнѣйшаа свакому христіанину. Въ Будимѣ, 1801“.) Разглеждайки укоритѣ, съ които Пейчиновичъ възстава противъ разни битови явления, Селищевъ отбелязва к у р б а н а, който

особено е възмущавалъ Пейчиновича (Огледало). Това дава поводъ на Селищева да направи за характеристика на бита на положкото население етюда за курбана (стр. 201—278). Този етюдъ включва подробно описание на всички обреди около курбана и други близки нему празненства у българитѣ, а заедно съ това и аналогични данни изъ бита на други народи (напр. на руситѣ). Страницитѣ 281—416 отъ книгата на Селищевъ сж посветени на разглеждане говора на населението въ Полога. Въз основа на диалектологически записи относно Полога, които се посочватъ, а така сжщо и въз основа на личнитѣ си наблюдения отъ пътуването по селата на Полога, Селищевъ ни дава описание на говора му. Предъ видъ на факта, че до сега не е имало пълно описание на този говоръ, изложеното отъ Селищевъ по дадения въпросъ получава особенъ интересъ особено отдѣлтъ за звуковия съставъ на говора. Заключениеята си той прави често въз основа не само на лични наблюдения, а въз основа и на записанитѣ у други наблюдатели, при това нѣкога различни. Все пакъ диалектологическата картина е изобщо ярка, и по нея можемъ да сждимъ за генетическата връзка между говора на положкото население и говоритѣ на останалитѣ македонски българи. Страницитѣ 417—437 отъ книгата на Селищевъ сж изпълнени съ текстове; тукъ се намиратъ народни приказки, записани отъ самия Селищевъ или отъ други лица въ Тетово, Лешокъ и другитѣ населени мѣста въ Полога; тукъ сж дадени и извлѣчения изъ съчиненията на К. Пейчиновичъ — „Огледало“, „Утѣшеніе грѣшнымъ“ и т. н.

Въ споменатия вече по-горе първи томъ отъ труда „Очерки по македонской діалектології“ Селищевъ казва: „Славянскитѣ наречія въ Македония бѣха презъ последнитѣ 50 години обектъ на политически и публицистически спорове и кървави распри, но не бѣха въ пълната своя широта предметъ на научно изследване...“ Неизбѣжно е да се съгласимъ, че истината и историческата правда, като необходими при разрешаването на тѣзи спорове, могатъ да бждатъ доказани главно по пътя на строго научнитѣ безпристрастни изследвания. Книгата на проф. Селищевъ, чието съдържание нажсо посочихъ, трѣбва да бжде изтъкната като такъвъ именно напълно обективенъ наученъ трудъ върху българското население въ северо-западна Македония. Поради това тя трѣбва да се препорѣча на всички, които научно интересуватъ въпроситѣ касатално езика и бита на българитѣ въ Македония. И по външность книгата на проф. Селищевъ прави много хубаво впечатление. Приложенитѣ къмъ нея снимки на разни мѣстности отъ Полога, на типове отъ населението му и др. помагатъ за усвояване това, за което Селищевъ говори въ своя трудъ, написанъ съ усърдие и любовъ къмъ предмета.

Проф. М. Попруженко.

Prof. Dr Karl Strupp, La situation juridique des Macédo-niens en Yougoslavie (Юридическото положение на македонцитѣ въ Югославия). Paris 1929, стр. 139, съ 20 етнографически карти на Македония.

Подъ горното заглавие известниятъ германски бележитъ ученъ, професоръ по международното право при франкфуртския уневерситетъ, Д-ръ К а р л ъ Щ р у п ъ,—членъ на Международния институтъ по международно право, членъ на Американския институтъ по международно право, професоръ въ Хагската академия по международно право, членъ отъ управителния съветъ на Германското д-во за международно право — е издалъ въ декемврий миналата година горепосочената много интересна книга по македонския въпросъ.

Запознатъ основно съ този въпросъ, проявявалъ къмъ Македония живъ интересъ още преди войнитѣ, професоръ Щрупъ е билъ силно изненаданъ отъ домогванията на Югославия, особено следъ подписването на Ньойския договоръ, да отрече българския произходъ и българската националностъ на македонското население. Тъкмо поради това и преди да формулира едно мнение за ефикасното покровителство на българскитѣ малцинства въ предѣлитѣ на Югославия, както и за разрешението на голѣмия македонски въпросъ отъ гледна точка на международното и държавно право, г. Щрупъ си е поставилъ задача въ своята книга да установи по-напредъ, дали населението, което живѣе въ предѣлитѣ на южна Сърбия, представлява отъ гледна точка на сключения между великитѣ сили и Югославия договоръ за покровителството на малцинствата отъ 10 септемврий 1919 година (влѣзълъ въ сила на 16 юний 1920 година) едно малцинство или не.

За да отговори на този въпросъ, г. Щрупъ е намѣрилъ за необходимо да потърси неговото разрешение въ даннитѣ, които историята и етнографията на Македония както и на другитѣ балкански народи ни дава.

Въ книгата си авторътъ раздѣля историята на Македония на три периода: Въ първия периодъ влиза епохата на древността до зарюването на Македония отъ турцитѣ, което съвпада съ края на XIV в. Вториятъ периодъ обхваща епохата на турското владичество и свършва съ създаването на екзархията и плебисцита отъ 1872 година. Третиятъ периодъ обхваща епохата между създаването на екзархията и влизането въ сила на Ньойския миренъ договоръ както и на Санъ-Жерменския миноритаренъ договоръ — 1919/1920 година.

Говорейки върху историята на първия периодъ (стр. 19-27) авторътъ се позовава на голѣмъ брой учени, известни историци, етнографи и слависти като Иречекъ, Вайгандъ, Шафарикъ Нидерле, Ромбô, Державинъ, запознати съ историята на България и на Сърбия, които единодушно съ силата на своя авторитетъ признаватъ по единъ неоспоримъ начинъ българския характеръ на Македо-

ния още през времето на първото българско царство. Между другите данни и засвидетелствувания проф. Щруп цитира също и писмото на охридския владика Теофилактъ отъ 1084 година, отправено до единъ отъ неговитѣ приятели, въ което последниятъ пише буквално следното: „За насъ, които живѣемъ отъ години насамъ въ земята на българитѣ...“ По-нататкъ, за времето, когато южна Македония е била завладяна отъ гърцитѣ, авторътъ цитира данни отъ началото на XIV в.—за отправеното до охридския владика писмо отъ византийския императоръ Андроникъ Палеологъ, писмо, носеще подписа: „Пастиръ на българитѣ, спомени въ твоитѣ молитви владетеля Андроникъ Палеологъ.“ Това обаче, което е най-характерно и което г. професорътъ особено подчертава, е приемането отъ страна на Душана и неговитѣ наследници титлата „Царъ на българитѣ“, следъ като Сърбия завоюва Македония. Поради същата причина Крали Марко, сръбски националенъ герой, е билъ наричанъ отъ съвременитѣ си „кралъ на България“ — *Re di Bulgaria*.

Епохата на втория периодъ (стр. 28—65) авторътъ разглежда съ голѣми подробности, особено пробуждането на националното съзнание у българския народъ следъ едно вѣковно политическо и духовно робство, както и ролята която сж играли македонскитѣ дейци за българското възраждане и за извоюванието на нашата политическа и религиозна независимостъ. Въ борбитѣ за нашата политическа и духовна самостоятелностъ авторътъ констатира голѣмото значение, което сж имали черквата, училището и печатътъ — три крупни фактора, които бавно но сигурно се проявяватъ и издигатъ националното съзнание на българския народъ — една духовна емансипация, която е следвала паралелно своя курсъ както въ Мизия и Тракия, така и въ Македония. Тука авторътъ подчертава дейността и значението на македонскитѣ дейци като Братя Миладинови, Архимандритъ Теодосий Синайски, Райко Жинзифовъ, Партений Зографски, Натанаилъ, станалъ по-късно скопски владика и пр.

Общитѣ усилия, продължава авторътъ, на българскитѣ и македонскитѣ дейци противъ Патриаршията завършватъ съ създаването на една независима българска черква — Екзархията. Тукъ проф. Щрупъ анализира главнитѣ положения на фермана отъ 1870 година, създаващъ българската Екзархия, като се спира преди всичко на членъ 10 отъ последния, чийто текстъ се отнася до македонското население. По силата на този членъ отъ фермана въ епархиитѣ на живущето въ Македония българско население, които не съставляваха непосредствена частъ отъ Екзархията, но въ които живѣеха компактни маси българско население, последнитѣ можаха да поискатъ отъ Високата порта да бждатъ приети подъ ведомството на Екзархията. За това обаче ферманътъ изискваше щото поне $\frac{2}{3}$ отъ мѣстното християнско население да го поиска. Разрешениятъ отъ Високата порта плебисцитъ отъ 1872 година за скопската и охридска епархия даде благоприятни за българитѣ резултати. Въ скопската епархия, подчертава авторътъ, цѣлото мѣстно християнско население съ изключение на 250 семейства куцовласи сж гласували

за Екзархията; въ Охридската епархия цѣлото население съ изключение на 4 села гласува въ сѣщия смисълъ. Тия данни, продължава авторътъ, говорятъ по единъ най-красноречивъ начинъ за етнографическата структура на Македония и за националното съзнание на македонското население.¹⁾ По нататъкъ г. професоръ Щрупъ цитира съ доста голѣми подробности мнението на разни учени, които презъ различни епохи сж правили своитѣ научни изследвания върху Македония и нейното население и които сж приемали единодушно българския произходъ и българския характеръ на македонското население. Между тѣзи учени авторътъ се позовава и на известни сръбски и гръцки учени, историци, филолози, географи, слависти, между които гръцкия ученъ П. Арвантисъ, сръбскитѣ учени Вукъ Караджичъ, Ст. Верковичъ, Бркичъ, Райичъ както и хърватския ученъ Фр. Рачки, известния турски историкъ Хаджи Калфа, французитѣ Ами Буйе, Д-ръ С. Ф. Пойетъ, А. Дозонъ, германскитѣ учени А. Гризебахъ, Фонъ Ханъ, рускитѣ учени проф. В. Григоровичъ, А. Хилфердингъ, проф. Макушевъ, англичанитѣ Лордъ Страндфордъ, Макензи и Ирби и т. н. Независимо отъ тѣзи засвидетелствувания, къмъ книгата на г. проф. Щрупъ сж приложени нѣколко исторически и етнографически карти на Македония, между които картата на чехския ученъ Шафарикъ отъ 1842 година, на сръбския ученъ С. Давидовичъ отъ 1848 година, на проф. Дежарденъ отъ 1853 година, на Ами Буйе отъ 1842 година, на Лежанъ отъ 1861 година, на Мирковичъ отъ 1867 година и др.

Епохата на третия периодъ (стр. 67 до 117) обхваща споредъ проф. Щрупъ Цариградската конференция, Берлинския договоръ, балканскитѣ войни, завършили съ Букурещкия договоръ, Ньойския миренъ договоренъ договоръ както и Сенъ Жерменския миноритаренъ договоръ за покровителството на малцинствата отъ 10 септемврий 1919 година, влѣзълъ въ сила на 16 юлий 1920 година, сключенъ между великитѣ сили и Югославия. Изследвайки третия периодъ авторътъ разглежда причинитѣ, които сж предизвикали свикването на Цариград-

¹ Стр. 47 и 48: „...après cinq siècles d'oppression, d'une vie obscure de „raya“, espace pendant lequel la majorité des Bulgares avaient même honte de s'appeler Bulgares, on recommence, avant tout dans les parties de langue bulgare qui nous intéressent, c'est-à-dire dans la Macédoine, à penser en bulgare“.

Cette renaissance morale et nationale est due comme dans d'autres pays balkaniques, en Serbie notamment, à un réveil de la littérature religieuse et à l'appel au sentiment bulgare national qui avait existé pendant tout ce temps mais était tombé dans une sorte de léthargie. Cet état des choses ressort de l'histoire dont nous avons fait l'esquisse et spécialement de l'histoire ecclésiastique jusqu'à 1872. L'histoire démontre, en effet, qu'il y eut une réaction contre l'oppression du Phanar, réaction qui se manifesta dans la participation au plébiscite de 1872 de non Bulgares. Mais elle constitue en premier lieu un témoignage éclatant et incontestable du sentiment bulgare national renaissant et de celui des Macédoniens spécialement.

ската Конференция отъ 1876 година, споредъ чиито решения една голѣма частъ отъ Македония бѣше включена въ българската автономна областъ съ градъ София като нейна столица. Две години по-късно, прибавя авторътъ, Македония влѣзе по силата на Санъ Стефанския прелиминаренъ миръ въ границитѣ на България.

Колкото се отнася до географическитѣ граници на Македония, проф. Щрупъ възприема границитѣ, които марбургскиятъ професоръ Шулице, единъ отъ най-добритѣ познавачи на Македония, дава за последната въ своята ценна и обективна книга „Makedonien“ 1927 г. Въ тази книга споредъ проф. Шулице, къмъ чието мнение се присъединява и проф. Щрупъ, въ географическо отношение Македония обема охридското и преспанското езера, рекитѣ Вардаръ, Струма и мѣста съ по-главнитѣ градове Скопие, Тетово, Куманово, Битоля, Крива-Паланка, Велесъ, Щипъ, Струмица и др.

Доста обширно авторътъ на книгата разглежда въпроса за създаването, целитѣ и срѣдствата на Вътрешната революционна македонска организация както и влиянието на тази организация всрѣдъ македонското население въ предѣлитѣ на Югославия и Гърция.

Особено подробно авторътъ разглежда въ книгата си отношенията между България и Югославия. Споредъ схващанията на автора териториялнитѣ аспирации на Сърбия върху Македония датиратъ и се проявяватъ следъ анексията на Босна и Херцеговина отъ бившата Австро Унгарска Монархия. Тогава още е било внушено на сръбската дипломация да търси една териториална компенсация слизайки по долината на Вардара. Подъ влиянието на тази ориентация се започнаха мжчителнитѣ преговори между България и Сърбия, които се приключиха съ договора отъ 29 февруарий — 13 мартъ 1912 година, по силата на чийто текстъ Прилепъ и Охридъ влѣзоха въ безспорната българска зона, въ безспорната зона обаче попадаше и по-голѣмата частъ отъ Македония споредъ даденитѣ отъ проф. Шулице географически граници, съ градоветѣ Крива-Паланка, Щипъ, Велесъ, Прилепъ, Охридъ, Битоля, като въ спорната зона оставаха градоветѣ Куманово, Скопье, Тетово, Кичево, Дебъръ и Струга.

Въз основа на всички цитирани по-горе дани, следъ като е вземалъ мненията на много видни и съ свѣтловна известностъ учени, историци, географи и слависти, които сж пропжтували Македония въ една епоха когато балканскитѣ народи не бѣха извоювали напълно своята политическа независимостъ, преди още да се бѣше появилъ голѣмиятъ македонски въпросъ и преди да бѣше се проявило съзнанието за облагитѣ отъ подържанieto на едната или другата теза, г. проф. Щрупъ намира, въ зъ основа на различието въ езика между македонското население и това отъ Сърбия както и поради силно развитото му национално съзнание, че македонското население представлява—отъ международно правна гледна точка и въ смисъла на сключения между Югославия и великитѣ сили договоръ за покровителството на малцин-

ствата отъ 10 септември 1919 година, влѣзълъ въ сила на 16 юлий 1920 година — едно малцинство.¹

Колкото се отнася до сръбската теза, създадена и поддръжана отъ Георгиевичъ, Цвиичъ, Беличъ и др., споредъ която македонското население е една аморфна маса безъ всѣкакво национално съзнание, която би могла да бжде еднакво добре както българска така и сръбска, авторътъ я схваща крайно отрицателно, като намира, че отъ научна гледна точка тя е свършено несъстоятелна, създадена за да оправдае териториалнитѣ аспирации на сръбския народъ по вардарската долина следъ анексията на Босна и Херцеговина.

Въ подкрепа на своитѣ схващания по македонския въпросъ проф. Щрупъ цитира откъслечи отъ недавна публикуванитѣ мемоари на Винстонъ Чърчилъ² както и отделни пасажии отъ доклада на Карнегиевата анкета на Балканитѣ.

Говорейки за населението на Македония и въ желанието си да бжде свършено обективенъ, авторътъ цитира една публикация на американското „Geographical Society“ отъ Ню-Йоркъ, а именно монографията на Leon Dominian — The frontiers of Language and Nationality in Europe — отъ 1917 г., споредъ която публикация българското население е възлязало на 1,172,136 души — съставляващи 81.5% отъ цѣлото население на Македония, гръцкото 190,047 — съставляваще 13.22%, куцовласи 83,897 — съставляващи 4.44% и албанци 12,006 — съставляващи 0.84% отъ цѣлото македонско население.

Добре осведоменъ върху днешния режимъ въ Македония, при който върху съвестта на лишенитѣ отъ своитѣ най-елементарни граждански и политически права български малцинства се упражнява едно страшно насилие, произлизаще отъ денационализаторската политика на Белградъ, проф. Щрупъ намира, че Югославия ангажира своята международно-правна деликатна отговорностъ, консумирайки елементитѣ на сжщински международни престжпления спрѣмо подписалитѣ миноритарния договоръ Велики Сили, произтичащи отъ факта на непризнаване валидността на постановленията, следващи отъ текста на цитирания договоръ. Идеята, която автора линсира за международно-правната деликатна от-

¹ Стр. 118—120: Ce tout ce qui précède il ressort, à mon avis personnel, après l'étude de toute une littérature que j'ai compulsée, que les ressortissants de Yougoslavie, issus de la Macédoine devenue serbe-croate-slovene constituent au sens du traité de minorité du 19 septembre 1919, une minorité ethnique. Ils se distinguent, au point de vue objectif d'abord par leur histoire. . . Ces ressortissants different par la langue. . . Mais ce qui est le critère le plus important d'une nation, s'est le sentiment national, éprouvé par le peuple macédonien, par le sang versé par lui sur d'innombrables champs de bataille d'une guerre extérieure et intérieure et qui ne cessera de couler, jusqu'à ce que l'art diplomatique et les innovations juridiques parviennent à une solution raisonnable contentant toutes les parties intéressées.

² Стр. 102: „Les réclamations territoriales (de Bulgares) sont justes et s'harmonisent parfaitement avec le principe des nationalités qui doit nous guider. L'oppression des districts bulgares de Macédoine est, en elle-même, une grande injustice.“

говорност на Югославия е въ органическа връзка съ едно силно поддържано въ международното право мнение, споредъ което държавитѣ, членове на Международния Съюзъ, ангажирватъ своята деликтна отговорност винаги, когато тѣ нарушатъ действуващи норми, имащи своето основание било въ международни обичаи било въ нѣкое правотворческо международно съглашение.

Независимо отъ идеята за отговорността на Югославянската държава авторътъ поддържа сжщо и мнението за правото на една енергична интервенция отъ страна на самото Общество на Народитѣ за ефикасното покровителство на българскитѣ малцинства въ Югославия, интервенция, която съгласно съ изричния текстъ на членъ II алenea II отъ пакта за О. Н. може да се предизвика отъ Събранието или Съвета на О. Н. върху всѣко обстоятелство отъ естество да компрометира мира.

Строго обективна, написана съ академиченъ езикъ, книгата на проф. Щрупъ съ своята широка и силна аргументация ще изиграе една голѣма роля още по-вече, като се знае, че въ последнитѣ нѣколко години германскиятъ ученъ е билъ сезиранъ отъ правителствата на много държави съ консултации по важни въпроси отъ международенъ характеръ. Безспорно книгата на проф. Щрупъ ще съдействува много да се признаятъ на българскитѣ малцинства въ Югославия поне ония права и свободи, които македонскитѣ българи сж имали дори въ най-тъмнитѣ епохи на турското владичество, права, отъ които днесъ подъ християнска властъ въ ерата на 20 векъ тѣ сж лишени.

Д-ръ Борисъ П. Петковъ.

Д-ръ Константинъ Д. Кожухаровъ, Източниятъ въпросъ и България. 1875—1890. Дипломатически студии отъ — проф. въ Националния Университетъ въ Вашингтонъ. София, 1929. 8^о 446.

Както д-ръ Кожухаровъ съобщава въ предговора на своята книга, тя е частъ отъ приготвения за печатъ голѣмъ трудъ, посветенъ на изяснение причинитѣ и произхода на свѣтовната война отъ 1914—1918 г. За осъществяването на този трудъ твърде много е спомогнало на д-ръ Кожухаровъ пребиванието му въ Америка, което му е дало възможностъ да използува книжнитѣ богатства на американскитѣ библиотеки. И настоящата книга, издадена отъ Съюза на българскитѣ учени, писатели и художници, се явява собствено като първа частъ отъ този трудъ. Заедно съ това обаче тя има и съвършено самостоятелно значение като изследване на опредѣленъ периодъ отъ развитието на т. н. източенъ въпросъ, игралъ такава крупна роля въ взаимоотношенията на европейскитѣ държави. При предприемането на своето изследване авторътъ се е намиралъ въ известенъ смисълъ въ благоприятни условия. До неотдавна дипломатическата история за годинитѣ, на които той посвещава своята книга, бѣше покрита съ мъгла, задъ която можеха да проникнатъ погледитѣ само на малцина посветени. Но въ наше време тя получи вече достатъчно освѣтление. Презъ последнитѣ

десет години бѣха публикувани много, отнасящи се до нея, важни документи, напечатани бѣха редица мемоари, принадлежащи на лица, повече или по-малко близкостоящи по онова време до ръководството на външната политика на държавитѣ отъ преди войната, появиха се и редица ценни изслѣдвания. И, използвайки значителна частъ отъ набрания по този пътъ материалъ, г. Кожухаровъ е успѣлъ да даде въ своята книга систематично изложение на тази международна обстановка, въ която презъ 1875—1890 г. се развиваше източниятъ въпросъ и отъ която, въ частностъ, зависѣше до значителна степенъ съдбата на България.

Това изложение г. Кожухаровъ започва съ две уводни глави, включващи характеристиката на общото политическо положение, съществуващо въ Европа въ 1875 г. Тука той последователно говори за образуването на съюза на тримата императори — руски, германски и австрийски, — за изострянето на отношенията между Франция и Германия въ 1875 г. и ролята, изиграна при това изостряне отъ Русия, и най-после за руската политика спрямо Турция отъ началото на XVIII до срѣдата на XIX вѣкъ. Подиръ това въведение авторътъ минава къмъ основната тема на своето изследване, раздѣлено отъ него на две части. Въ първата отъ тѣхъ, обхващаща събитията отъ 1875—1878 г., той подробно излага дипломатическата дейтелностъ на европейскитѣ държави, предизвикана отъ въстанията на балканскитѣ славяни въ 1875—6 г., отбелязва различнитѣ тенденции, проявени въ тази дейтелностъ, подчертавайки особено настойчиво ролята, която е била изиграна въ неуспѣха на дипломатическото въздействие надъ Турция отъ политиката на Англия, като указва следъ това, при какви условия и при каква международна обстановка се започва и протича войната между Русия и Турция въ 1877—8 г., и въ заключение обстойно предава последвалитѣ я преговори между държавитѣ, завършени съ Берлинския конгресъ. Въ втората частъ на своята книга той разглежда отношенията, установени между великитѣ сили следъ Берлинския конгресъ въ периода отъ 1879 до 1890 г., отбелязва, въ частностъ, колебанията на Русия между единъ съюзъ съ Германия и сближение съ Франция и особено подробно се спира на руската политика отъ сѣщата епоха по отношение на България, методитѣ и целитѣ на тази политика, както и крайнитѣ ѝ резултати.

Това сж рамкитѣ, въ които д-ръ Кожухаровъ е поставилъ своята книга. Въ тѣзи рамки, опирайки се на обилния и разнообразенъ материалъ, той щателно дава едно въ общи черти достатъчно точно изложение на тази зависимостъ, въ която въ 1875—1890 г. източниятъ въпросъ се намираше отъ другитѣ въпроси на голѣмата европейска политика, на фазитѣ, презъ които постепенно минава неговото решение, на интереситѣ и възгледитѣ, отъ които сж се ръководили отдѣлнитѣ европейски държави и най-после на конфликтитѣ, които възникватъ по този поводъ между тѣхъ. Но нѣкои подробности на това изложение, както и нѣкои приеми за работа у автора могатъ да предизвикатъ тукъ-тамъ възражения.

Въ цѣлата си книга д-ръ Кожухаровъ проявява необикновено преклонение предъ Бисмарка, когото почти не назовава другояче, освенъ „великия канцлеръ“. И въ това преклонение той положително отива твърде

далечъ. Той го простира и надъ всички съвременници на Бисмарка и съвсемъ сериозно пише, напримеръ, че „щеславнитѣ министри на всички европейски държави искали да участвуватъ въ Берлинския конгресъ и да запишатъ имената си въ историята наредъ съ името на Бисмарка“. (227). Да попадне въ историята само благодарение на съседството си съ Бисмарка — въ действителностъ, разбира се, едва ли е мислилъ поне човѣкъ като Дизраели. Но г. Кожухаровъ като че не забелязва, колко неловко е подобно твърдение. Политиката на Бисмарка въ всичкитѣ ѝ фази и проявления неизмѣнно се представя на автора мъдра, правилна и успѣшна, а политиката на противникитѣ на германския канцлеръ — дребнава, жалка, свеждаща се до интриги. Особено строгъ е г. Кожухаровъ къмъ французитѣ. За действията на френскитѣ министри и дипломати той говори не толкова съ езика на историкъ, колкото съ езика на публицистъ, и то на публицистъ, който съ всички жаръ на темперамента си се отзовава за съвременни нему събития. А това понѣкога се отразява и на самата сжщностъ на изложението му. Така, напримеръ, говорейки за усложненията, възникнали между Франция и Германия въ 1875 г., той не се задоволява съ доказателствата, че въ сжщностъ Бисмаркъ въ това време не е замислялъ война съ Франция, но и всички опасения, възникнали тогава по този поводъ, представя като резултатъ изключително на водената отъ френския министъръ Деказь „интрига“.

До известна степенъ аналогиченъ характеръ има у автора и изложението, отнасяще се до политиката на Бисмарка спрямо Русия. Тази политика г. Кожухаровъ счита тоже напълно правилна и успѣшна и, въ добавка, напълно благожелателна къмъ Русия. Специално за ролята на Бисмарка въ Берлинския конгресъ, авторътъ намира за възможно да я характеризира съ думитѣ на самия германски канцлеръ, че на конгреса той е действувалъ като „четвърти пълномощникъ на Русия“. Едва ли обаче тѣзи думи сж били казани напълно искрено. И, въ всѣки случай, тѣ не отговаряха на действителността. Наистина г. Кожухаровъ е съвсемъ правъ, като посочва, че по сжщество резултатитѣ отъ конгреса сж били предreshени съ съглашенията, сключени отъ Русия съ Англия и Австрия още преди свикването му. Но руската дипломация бѣ доведена до тѣзи съглашения именно затова, защото тя не намѣри отъ страна на Германия подрѣжката, на която се надѣваше и която имаше известно основание да очаква. И ако на Бисмарка Берлинскиятъ конгресъ се представяше като голѣмъ успѣхъ, затвърдяващъ хегемонията на Германия, ако той следъ конгреса се е приготвялъ, по думитѣ на Вилхелмъ II, писани въ споменитѣ му, „да впрегне Европа съ четири коня“, то въ действителностъ именно този конгресъ даде силенъ тласкъ за това отчуждение на Русия отъ Германия, което накрай доведе до реализиране най-лошитѣ опасения на самия Бисмаркъ — обединението на Франция, Англия и Русия противъ Германия и Австрия. Въ сжщитѣ спомени на Вилхелма II се разказва, че по-късно, когато на руския престолъ бѣше Александъръ III, Бисмаркъ се е опиталъ да поправи тѣзи последици отъ Берлинския конгресъ, но този опитъ е останалъ безуспѣшенъ. Наистина г. Кожухаровъ се съмнява въ достоверността на този разказъ (324), обаче не ни дава сериозни основания

за това съмнение. Впрочемъ, дори и да се отхвърлятъ думитѣ на Вилхелма, сжщността на събитията не ще се измѣни отъ това.

Въ връзка съ казаното ще си позволя още едно указание. Намирайки Бисмарка всѣкога и въ всичко правъ при стълкновенията му съ руската политика и рускитѣ държавници, д-ръ Кожухаровъ нееднократно на страницитѣ на своята книга говори за „най-необузданитѣ“ нападки на руския печатъ презъ 70-тѣхъ и 80-тѣхъ години на миналия вѣкъ противъ Бисмарка и Германия. Въ устата на Бисмарка на времето такива твърдения биха били, ако не правилни, то поне до известна степенъ целесъобразни. Но за перото на сериозенъ историкъ тѣ едва ли сж умѣстни. Въ всѣки случай, ако д-ръ Кожухаровъ би си далъ трудъ да се запознае съ немската преса отъ сжщата епоха, то лесно би могълъ да се убеди, че тѣ нерѣдко говорятъ за Русия съ изрази много по-рѣзки отъ тѣзи, които рускитѣ списания и вестницитѣ сж си позволявали по адресъ на Германия.

Не винаги е възможно да се съгласимъ съ г. Кожухаровъ въ тѣзи части на книгата му, гдето той говори за руската политика спрямо България следъ Берлинския конгресъ. Ни най-малко не следва да се защитава и оправдава тази нерѣдко неразумна и безуспѣшна политика, но все пакъ не може да се отмине мълкомъ, че понѣкога г. Кожухаровъ я представя въ още по-тъмни бои отъ тѣзи, които и сж били присжщи въ действителность. Така напримеръ известниятъ епизодъ за срещата на руския консулъ въ Русе съ князь Александъръ Батембергъ, който се връща въ България следъ отвеждането му отъ заговорницитѣ въ странство, д-ръ Кожухаровъ приписва — и то, струва ми се, безъ сериозни основания, — на съзнателната интрига на руския министъръ Гирсъ, целяща чрезъ заблуждаване на княза да го подбуди да предаде сждбата си въ ржцетѣ на руския императоръ. Едва ли сжщо така е основателно отъ страна на автора да се ползува за характеристика на руската политика спрямо България отъ твърде съмнителнитѣ документи, печатани въ известната книжка на Леоновъ. Твърдението на автора, че „тѣзи документи сж напълно съгласни съ известнитѣ до сега достовѣрени източници“ (302), не отговаря на действителността: повечето отъ тѣзи сведения, които д-ръ Кожухаровъ заема отъ даденитѣ документи, тъкмо липсватъ въ другитѣ източници.

Наредъ съ подобни, най-малко спорни твърдения и характеристики, въ изложението на г. Кожухаровъ се срѣщатъ понѣкога и грѣшки, произтичащи очевидно отъ просто нехайство, малко странно наистина, при тази начетеность, която авторътъ открива въ своята книга. Ще се задоволя съ нѣколко примера. Авторътъ говори за домогванията на Русия, датиращи още отъ времето на Петра Велики, къмъ Черно море, Босфора и Дарданелитѣ. Но до края на XVIII в. за никакви домогателства на Русия по отношение на Босфора и Дарданелитѣ не може, разбира се, да се говори. И още по-странно е да се чете за забраната отъ страна на турцитѣ въ XV в. срещу появата въ Проливитѣ на чужди „параходи“, а при това г. Кожухаровъ два пжти повтаря този терминъ (49). Известния кореспондентъ Бловицъ г. Кожухаровъ счита, очевидно, за англичанинъ и пише името му „Блоуицъ“ (29). Руския публицистъ Цюнъ, който е писалъ въ френ-

ския печатъ, той взима за „истински французинъ“ (326). Руския министъръ Милютинъ той неизмѣнно нарича „Милутинъ“, при все че, вѣроятно, е срещналъ правилното писане на това име въ книгитѣ и статиитѣ, които цитира. Не напълно сполучливи сж, и библиографическитѣ списъци, които авторътъ ни дава въ своята книга и на които самъ тѣй, очевидно, е склоненъ да придаде особена важность. Въ тѣзи списъци има не малко случайни трудове. Въ тѣхъ сж включени книги и статии, имащи твърде слабо отношение къмъ темата на автора, включени сж понѣкога съчинения, безнадеждно остарѣли, а сж пропуснати нѣкои важни и ценни произведения

Отбелязвайки тѣзи грѣшки и опущения на автора, както и посочвайки спорнитѣ, по мое мнение, мѣста въ неговото изложение, азъ съмъ далечъ отъ мисълта съ това да намалая значението на книгата на д-ръ Кожрхаровъ. Напротивъ именно поради нейното значение стори ми се желателно да обърна вниманието на автора и върху необходимостта, при по-нататъшния ходъ на работата му малко по-щателно да съблюдава задължителното за историка безпристрастие, а заедно съ това да прояви малко повече критическа строгость и спрямо източниците и спрямо собстеното си изложение.

Проф. В. Мякотинъ.

Изопачавания на българската история въ Хелмолт-овата „Свѣтовна история“.

H. Hel'molt, Weltgeschichte, 2 Aufl. Herausgeg. v. Armin Tille. Bd. IV. Balkanhalbinsel. Leipzig, 1924, S. XVI+534.

Книги като „Свѣтовната история“ на Хелмолта сж предназначени за широкъ кръгъ читатели. Образованиятъ днешенъ човѣкъ, който иска да попълни своитѣ общи исторически знания, или пъкъ при случай да направи нѣкаква справка по известенъ въпросъ, не разполага съ нуждното време за да чете специални и обширни изследвания. Нужно е да му бждатъ предадени въ сбитъ видъ по-значителнитѣ събития изъ миналото на човѣчеството или пъкъ да му се поднесатъ кжси но цѣлостни и завършени изложения върху историческото развитие на единъ или другъ народъ. И понеже днесъ историята е наука извънредно диференцирана и никой ученъ не смѣе да претендира, че основно познава всичкитѣ ѣ области, то обработването на отдѣлнитѣ части или глави на подобни издания се повѣрѣва на признати специалисти — учени, които съ своитѣ работи вече сж дали доказателството, че достатъчно добре познаватъ историята на даденъ народъ или епоха. Въ това лежи и всичката гаранция за солидността на изданието, както — отъ друга страна — въ това се състои отговорността и заслугата на неговия издатель.

Вече само отъ това гледище четвъртиятъ томъ на Хелмолтовата „История на свѣта“ предизвиква едно недоумѣние. Между другото той съдържа историята на Византия, на сѣрбитѣ и на българитѣ. Читателтъ би чакалъ да срѣщне въ съответнитѣ отдѣли тукъ, наредъ съ авторското име на нѣкой познатъ византологъ, още и имената на учени, които сж добили що-годѣ известность, като авторитетни позна-

вачи на историята на южното славянство. Нищо подобно въ случая не виждаме. Историята на Византия, тъй сложна поради проблемите, които съдържа, тъй интересна поради особеностите на културата, която е откърмена въ нея и тъй важна за разбирането на превратностите изминалото на южните славяни, се пише тукъ отъ Рудолфъ фонъ Скала, единъ ученъ, който като специалистъ по историята на древните елини може да има известни заслуги, но който — доколкото ни е известно — въ областта на византийските изследвания съ нищо не се е проявилъ. Историята на „словенското и сърбохърватското племе“ се явява тукъ подъ перото на единъ професоръ по историята на Източна Европа при университета въ Черновецъ (Буковина), Владимиръ Милковичъ, ученъ, чието име въ тая областъ сжщо тъй малцина специалисти ще да познаватъ. И най-сетне историята на българите, албанците, румъните, маджарите и . . . циганите е разказана отъ многоизвестния букурещки професоръ Н. Йорга, забележителенъ по дарбата си да пише за всичко.

Интересно е поради това да се види, какви куриозитети съдържа тоя четвърти томъ на Helms'а тамъ, гдето работите на споменатите трима учени прѣко или косвено засѣгатъ въпроси изъ нашата, българска история.

Споредъ Руд. фонъ Скала (стр. 166) столицата на първите български ханове била не въ Плиска, но въ Преславъ, а тоя последенъ градъ се намиралъ на Голѣмата Камчия и то на мѣстото на древния римски градъ Маркианополъ (при с. Девня!). Имената на двамата български ханове презъ VIII в. Паганъ и Сабинъ показвали видната роля, която „влахо-българите“ играли още въ началния периодъ на българската държава (стр. 165). Това значи, че авторътъ „поради имената имъ“ счита двамата български владѣтели за власи! Омортагъ, чиито надписи авторътъ претендира да познава, билъ царувалъ не отъ 814 до къмъ 828—831 г., както върху това сж съгласни наши и чужди учени (гл. напр. В и г у, A history of the Eastern Roman empire, p. 360, 369), но между 820 и 836 г. (стр. 167). Фонъ Скала знае сжщо тъй, че гробницата и дворецътъ, за които разказва Търновскиятъ Омортаговъ надписъ, сж били построени отъ българския ханъ „по гръцки образецъ“ (nach griechischem Muster., стр. 167). Св. Климентъ, за когото гръцкото му житие разказва, че билъ епископъ на Дребица или Велица (*Δρεβιττσα ήτοι Βελιττσα*), се явява у него като епископъ на „Дрѣновика“ (*Drenowika*, стр. 171); Западното българско царство на „Шиманидите“ имало отначало за столица Преславъ, а следъ това Охридъ, (стр. 180). Каква представа има тоя ученъ за българите, се вижда най-добре отъ това, което той пише за тяхъ при разказа за събитията отъ началото на XIII в. Известно е, че кръстоносците, които тогава бѣха се запжтили да освобождаватъ Иерусалимъ, завършиха предприятието си съ това, че превзеха Цариградъ и основаха тукъ нова Латинска империя. Година по-късно почна войната между тяхъ и българите на Калояна, при която въ кървавото сражение при Одринъ латинците бѣха разгромени и самиятъ тѣхенъ императоръ Балдуинъ плѣненъ. „Сега, продължава да разказва тука Скала, „почнали страшни убийства и пожари. Плѣнниците били пренасяни въ жертва на боговете“ (*Die*

Gefangenen wurden den Göttern geopfert, s. 197). Авторът самъ споменува преди това за Кирила и Методия и за покръщението на българитѣ презъ IX в. (стр. 171); познато е при това, че папата Инокентий III непосредствено преди създаването на Латинската империя бѣ успѣлъ да вземе българската черква подъ свое върховенство. Дали фонъ Скала не счита, че въпрѣки всичко това, и то цѣли три вѣка и половина следъ покръщението, българитѣ не само че сж запазвали старитѣ си езически обреди, но сж били и челоуѣкоядци?

Сръбската история на В. Милковичъ ще оставимъ на страна. Какъвъ специалистъ и познавачъ на сръбското минало ще да е и тоя професоръ по историята на Източна Европа, може да се види отъ следнитѣ два-три случая. Той счита напр. сръбския владѣтель Стефанъ Първовѣнчани за „най-старъ синъ на Неманя“ (стр. 336), когато никога не е сжществувало съмнение въ това, че той е получилъ престола, следъ като е билъ заобиколенъ неговиятъ първороденъ братъ, Немановиятъ най-старъ синъ Вълканъ. Приемането на кралската титла отъ Стефана, една отъ най-важнитѣ дати въ сръбската история, Милковичъ (стр. 336) отнася къмъ 1222 г., когато на всѣки дилетантъ въ сръбската история е известно, че това събитие е станало въ 1217 г. Царуването на първия синъ на Стефана, Радославъ, М. поставя (стр. 337) между 1228—1237, когато той е билъ сваленъ отъ престола три години по-рано (1234); у него четемъ освенъ това (стр. 337), че двамата останали синове на сжщия Първовѣнчани, Владиславъ и Стефанъ Урошъ I, царували — първиятъ отъ 1237 до 1373 и вториятъ отъ 1273 до 1276. Въ сжщность Владиславъ е заемалъ престола само до 1243 г., а братъ му Урошъ отъ тая дата до 1276 г. Въ изложението си върху сръбската история М. се спира и надъ известни моменти изъ историята на българитѣ. За да се види и тукъ колко дълбоки сж неговитѣ знания, достатъчно е да споменемъ само това, че той вѣрва какво кирилицата била открита отъ „Константина, епископъ на Велица или отъ Климента епископъ на Дрѣновика“! (стр. 332).

Но, както би трѣбвало и да се очаква, въ дадения случай учеността на Скала и на Милковича бледнѣе предъ тази на тѣхния ромънски събратъ, Йорга.

Съ много отъ работитѣ на тоя последния по историята на балканскитѣ земи ние вече и другъ пѣтъ имаме случая нашироко да се занимаемъ (гл. нашата работа „Българи и румъни въ историята на дунавскитѣ земи“. Годишникъ на Софийския университетъ, т. 23, 1927 г.). Това обаче, което Йорга е поднесълъ като българска история въ четвъртия томъ на Хелмолтовата Weltgeschichte е нѣщо единствено: тукъ влашкиятъ ученъ е надминалъ себе си. Да се спираме върху всички измислици, съ които буквално е препълнена всѣка страница на това негово съчинение, е невъзможно. Ще посочимъ само нѣкои отъ тѣхъ. Исперихъ увѣрява той (стр. 364), е билъ не трети синъ на Кубрата, както днесъ се знае, а неговъ пети синъ. Славянитѣ, които по времето на междуособицитѣ при възшествието на Телеца се изселили отъ България и потърсили отъ византийското правителство земи за поселение, били настанени не въ Мала Азия около р. Артана (низъ

областта Витиния), както за това разказватъ двама византийски лѣтописци (Theoph., ed. de Boor 432.27 и Niceph. 68, 25 сл.), а въ Тракия (стр. 364). Отъ визант. лѣтописецъ Теофана (451.5) знаемъ, че българскиятъ ханъ Телеригъ следъ десетъ годишно царуване билъ принуденъ да се откаже отъ престола и да подири убѣжище въ Византия, гдето се покрѣстилъ; императорътъ му далъ санътъ патриций и го оженилъ за една своя роднина. За Телерига следъ това не се чува нищо, а на българския престолъ се явява Кардамъ. За Йорга тия известия нѣматъ значение: „новиятъ князь“ Телеригъ, разказва той, „се представилъ на ромейския властитель, получилъ крѣщението и отпжтувалъ обратно съ една византийска невѣста, безъ обаче да успѣе отново да заеме трона“ (стр. 365). Навѣрно, за да не остане назадъ отъ колегата си Скала, Йорга твърди по-нататкъ, че „езическитѣ българи на Кардама не се бояли да пренасятъ даже човѣшки жертви“ (стр. 365). Тоя жестъ на колегиална солидарностъ обаче не възпира румънския ученъ да бжде и самостоятеленъ въ изобретенията си: българската столица Преславъ наистина се намирала, твърди Йорга, на мѣстото на древния Маркианополъ, но не на Камчията, както Скала учи, а „на морето“ (стр. 365). Още едно важно откритие поднася И. на сжщата страница: следъ като въ 811 г. Крумъ одържалъ блѣскавата си победа надъ Никифора и превзелъ Месемврия, едно отъ условията, които той поставилъ на византийското правителство, за да склони на миръ, била и „царската багрѣница“ (der kaiserliche Purpur, стр. 365). Това значи, че досегашното схващане, какво прѣвъ пжтъ у Симеона се формира идеята за царството, ще трѣбва да бжде изоставено: Симеонъ е билъ изпреваренъ отъ своя прапрадѣдо Крумъ. Ще трѣбва да се отхвърлятъ сжщотѣй известията на старитѣ житиета, споредъ които Кирилъ преди смъртъта си въ Римъ билъ подстриганъ за монахъ, а братъ му Методий билъ ржкоположенъ за епископъ: Йорга съобщава (стр. 366), че папата Адрианъ посветилъ и двамата въ епископски санъ. Неправилно било, твърди по-нататкъ Йорга (стр. 368), макаръ самъ и да не знае никакъвъ славянски езикъ, да се счита езикътъ, на който Кирилъ и Методий превели свещеннитѣ книги, за старобългарски: това било просто единъ „мѣстенъ славянски диалектъ“, който се говорилъ въ родината имъ, околноститѣ на Солунъ. Старобългарски били само новитѣ букви на кирилицата, която замѣстила по-старото глаголическо писмо. Не било вѣрно освѣнъ това, че следъ покрѣщението българскитѣ боляри чрезъ бунтъ срещу Бориса се опитали да възстановятъ езичесвото. Борисъ поискалъ „просто да ги накаже съ смъртъ подъ предлогъ, че тѣ устройвали заговоръ срещу покрѣщението на неговия народъ“ (стр. 368); „едно действително съпротивление на езическата партия тукъ малко могло да се очаква“. Що се отнася пжкъ до териториалнитѣ размѣри на Симеоновото царство, то Йорга е на съвсемъ особено мнение: тѣ „не били по-голѣми отъ тия при Крума“. България при Симеона се простирала „отъ Сердика до Прѣславъ и отъ Дръстъръ на Дунава до Девелтъ на морето“ (стр. 370). Не само Македония, Моравската областъ и Тракия, но даже и Добруджа Йорга не иска да отстжпи на българитѣ. На особено мнение се явява влашкиятъ профе-

соръ и по въпроса за причинитѣ на българовизантийската война презъ 967 г.: не маджаритѣ сж били тия, за които византийскитѣ лѣтописецъ Скилица (II 372.5) разказва, че презъ България нападали на византийскитѣ земи, а печенѣзитѣ (стр. 370 сл.).

До сега ученитѣ знаеха, че руситѣ, които заедно съ Светослава воюваха въ България презъ периода 967—972 г., сж били езичници. За тѣхнитѣ езически обряди разказва съвременникътъ имъ, византийскитѣ историкъ Львъ Дяконъ (Bonn. 149, 17 сл.). Разбира се, че това сжщо тѣй е неизвестно на Йорга и той принуждава Светослава при отстъпването му отъ България да занесе „съ себе си къмъ своето отечество и славянскитѣ черковни книги съ кирилица“ (стр. 371). Дали Йорга не вѣрва, че безъ въпросния Светославовъ походъ въ България руситѣ биха останали безъ славянска писменостъ?

За Калояна всѣки профанъ въ българската история знае, че е билъ убитъ при Солунъ отъ заговорници: тѣй разказватъ за това събитие несъмнени по достовѣрността си стари извори. Кой знае защо обаче, тѣ не сж по угодата на влашкия ученъ и той се счита длъженъ да ги опровергае: тия известия били „по-късни“, а що се отнася до Калояна, той „умрѣлъ неочаквано отъ болестъ на дробоветѣ“ (Lungenkrankheit, стр. 377). Отъ византийскитѣ лѣтописецъ Акрополитъ (ed. Heisenberg 33.22 сл.) знаемъ, че Калояновиятъ роднина, деспотътъ Славъ, е владѣлъ Родопитѣ заедно съ крепоститѣ въ тѣхъ, а освенъ това и областта на Пиринъ съ града Мелникъ. Съ свойствената си прозорливостъ Йорга навѣрно е открилъ и тукъ нѣщо неестествено, та за това прави отъ тоя Славъ две съвсемъ отдѣлни личности: единъ деспотъ Славъ, който „като латински васалъ водилъ жалко сжществуване въ Родопскитѣ планини“ (стр. 377) и другъ единъ „славянски (sic), но враждебенъ на българитѣ областенъ князь на Мелникъ“, на име Стлавъ, което значило Сеславъ! (стр. 378). На Ив. Асѣня II Йорга не е съгласенъ да даде всички земи, които се споменуватъ като български владѣния въ известната Дубровнишка грамота на тоя царъ: българското царство, твърди Йорга, тогава „се ограничавало само въ Мизия, Загора (?!) и нѣколко македонски градове“ (стр. 378). Отъ думитѣ на Акрополита, че следъ като отстъпилъ престола на брата си Асѣня, Петъръ запазилъ за непосредствено владѣние земитѣ около Преславъ и Провадия, които отъ това време започнали да се наричатъ „Петрова земя“, (тоу *Πέτρον Χώρα*, 30, 23), Йорга дълбокомислено е извадилъ заключението (стр. 375), че съ името „Петрова земя“ (Petruchora) билъ нареченъ тогава самиятъ градъ Провадия. Твърде силенъ въ историческата география на българскитѣ земи, той знае да удиви читателитѣ си и съ други открития. Тѣй напр., четемъ у него (стр. 331), срѣдновѣковниятъ Велбуждъ се наричалъ по-рано Константия и отъ това последно име било образувано днешното Кюстендилъ. Наименованието Добруджа пкъ било произлѣзло, увѣрва Йорга възъ основа на кой знае каква филология, отъ турското „Добротичъ-или“. Що се отнася пкъ до самия Добротица (у него „Добротичъ“), Йорга (стр. 382) го счита не за братъ на Балика, както за това свидетелствуватъ византийскитѣ известия (гл. Cantac., Bonn. II 584.17), а за неговъ „военачалникъ“ (Hauptmann),

който при това „се явявалъ не като българинъ, а като византийски деспотъ“.

Старобългарското богумилство сжщо не е избѣгнало отъ вниманието на влашкия ученъ. И любопитното въ случая е не това, гдето той го счита за „едно демонично учение“, което позволявало (още презъ Х в.) оргиастични безпѣтства между вѣрующитѣ „братя и сестри“. Нѣщо много по-значително е успѣлъ да открие тукъ Йорга (стр. 371): „най-значителнитѣ личности въ тогавашна България, самиятъ царъ Петъръ, който билъ причисленъ къмъ светцитѣ, а даже св. Ив. Рилски и четиримата отци въ пустинята (думата навѣрно е за Иоакима Осоговски, Прохора Пчински, Гаврила Лесновски и Илариона Мъгленски, М) сж принадлежали къмъ привѣрженицитѣ на манихейството“, т. е. на сжщото това богумилство! Какво може да значи, срещу това авторитетно твърдение на нашия историкъ, срѣдновѣковното житие на Илариона Мъгленски напр., гдето тоя последниятъ (гл. Kalužniaski, стр. 33) е представенъ като най-усърденъ борецъ срещу богумолитѣ?

Все пакъ, ако всички тия — а и много други още — безподобни измислици, съ каквито Йорга и изпѣстрилъ своята история на българитѣ, ако тѣ се дължаха само на незнание и на пълната липса на всѣкакво чувство за учена отговорност у автора имъ, то човѣкъ би могълъ да ги отмине съ насмѣшка. За съжаление обаче, не само отъ тоя родъ сж баснитѣ, съ които той тука е счелъ за възможно да забавлява читателитѣ си. Първиятъ български князь Аспарухъ, увѣрява той (стр. 364), господарувалъ въ днешна Добруджа надъ славяни и надъ смѣсеното съ тѣхъ трако-римско (чети: румънско!) население: отъ това гледище „не били безъ значение“ „латинскитѣ имена“ на двамата български владѣтели Сабинъ и Паганъ (стр. 365). По-нататкъ издигането на града Дръстъръ по времето на Симиона се дължало на „увеличението на румънското население по лѣвия дунавски брѣгъ“ (стр. 369). Богумилството намѣрило особено широко разпространение „въ долинитѣ на Пиндъ, обитавани отъ арумъни и албанци“ (стр. 371); богумилскитѣ старейшини станали „истински водачи на населението въ Пиндъ“ (стр. 372). Следъ това Йорга минава върху царството на „Шишмановци въ западна България“. Въпросътъ тукъ не е, разбира се, за видинскитѣ Шишмановци, както читателятъ по надслова на тая глава би се полѣгалъ да помисли, а за Самуила и братята му. Тѣхниятъ баща, боляринътъ Никола билъ, открива влашкиятъ ученъ, „отъ Търново, но навѣрно не отъ българското, разположено въ Балкана, а отъ тесалийския Тернавонъ“. Това заключение увѣрява Йорга „могло по-добре да се съгласува съ цѣлия животъ (Verlauf) на това ново държавно образувание въ балканския югозападъ“. Самуилъ, който най-сетне успѣлъ да вземе властта надъ цѣлото царство, си останалъ „собствено господаръ само надъ околноститѣ на Пиндъ, при (? ?) Прилепъ, неговиятъ главенъ градъ (?!), надъ Охридъ, Преспа, негова първа резиденция, и на влашкия Къмполунгъ въ Балкана. Той си създалъ една войска отъ албански, румънски и македонославянски елементи и нейниятъ начинъ на воюване билъ тоя

на сжщинскитѣ илирци, т. е. той (Самуилъ) не се оставялъ никога да бжде увлѣченъ въ голѣми походи и открити битки. Презъ цѣлото царуване на тоя македонски монархъ не могло да бжде отбелязано нито едно предприятие на Самуиловитѣ войски срещу който и да било нѣкогашенъ български или тракийски градъ“ (стр. 372). Царството на Самуила дори и „въ най-щастливитѣ си часове се простирало само отъ Драчъ до София“ (373). Известието на византийския лѣтописецъ Кедринъ, че Самуилъ владѣлъ сжщо и Видинъ, „почивало на едно смѣсване съ Водень“, когато пъкъ известието, че Василий II успѣлъ да му отнеме Прѣславъ, значило само, че тоя градъ трѣбвало да се търси не при източния Балканъ, „а другадѣ“ (373). Поради библейскитѣ си имена, които — Йорга добре знае това! — „срѣдъ богумилитѣ се радвали на особена почитъ“ Самуилъ и братята му, които ще да сж били богумили, разбира се, излѣзли измежду влашкото население на Пиндъ. „Влашки имена“ носѣли и, следователно, власи сж били сжщо тѣй и Самуиловитѣ войводи Ивацъ (което значело Иванку!), Николица, Илица, Несторица и Драгшанъ (стр. 372). „Че Романъ, синътъ на царъ Петра, билъ единъ простъ началникъ на крепостъ въ царството на Самуила, — това било въ връзка (?) съ богумилскитѣ идеи за господарското и наследствено право“ (стр. 871, бел.).

Следъ завоеванието на Самуиловото царство, излага по-нататѣкъ Йорга главоломнитѣ си открития, власитѣ отъ Пиндъ признали юрисдикцията на Охридския патриархатъ, когато пъкъ Източна България и „румънитѣ отвждъ Дунава останали, както и по-рано, подчинени на архиепископа въ Дръстъръ“ (373). Очевидно е значи, че вториятъ отъ хризовулитѣ, дадени отъ Василия II на Охридската черква, гдето се разказва, че нейната юрисдикция се е простирала и надъ Дръстърската епархия, ще трѣбва да се счете за несжществуващъ.

Нѣколко десетолѣтия следъ като Самуиловото царство бѣ унищожено отъ Василия II, почватъ опититѣ за освобождение отъ византийското робство. И тукъ (стр. 373) научаваме отъ работата на Йорга, че името на водача на първото възстание Петъръ Дѣлянъ, макаръ и да напомнѣло на „сръбската“ форма „Дѣянъ“, било по-близко до „румънското Делеанъ“, обстоятелство, което сигурно ще означава, че чистъ румънинъ ще да е билъ и тоя внукъ на Самуила. Що се отнася до избухналото едновременно възстание въ Драчката областъ, тамъ „билъ провъзгласенъ за императоръ сърбинътъ Тихомиръ“. Но съ това Йорга не счита, че е казалъ всичко относно сжщността на движението въ 1040 г.: неизвестно отъ гдето, той е научилъ още, че все сжщитѣ власи, „обитатели на Пиндъ, които по времето на Самуила се съгласявали да плащатъ само обикновения и умѣренъ де-етѣкъ, сега, притѣснявани отъ (византийскитѣ) бирници, радостно се присѣединили къмъ царското предприятие на Дѣляна“ (стр. 373). Но и следъ като това възстание било потушено, тия пиндски власи още не искали да мирясатъ. Византийскиятъ лѣтописецъ Скилица 715. 11 сл. разказва, както е известно, че въ 1073 българскитѣ боляри поискали отъ сръбския князь Михаила да имъ даде сина си, за да го провъзгласятъ за български царъ. Князътъ се съгласилъ и имъ изпратилъ сина си Константинъ Бодинъ. Тоя послед-

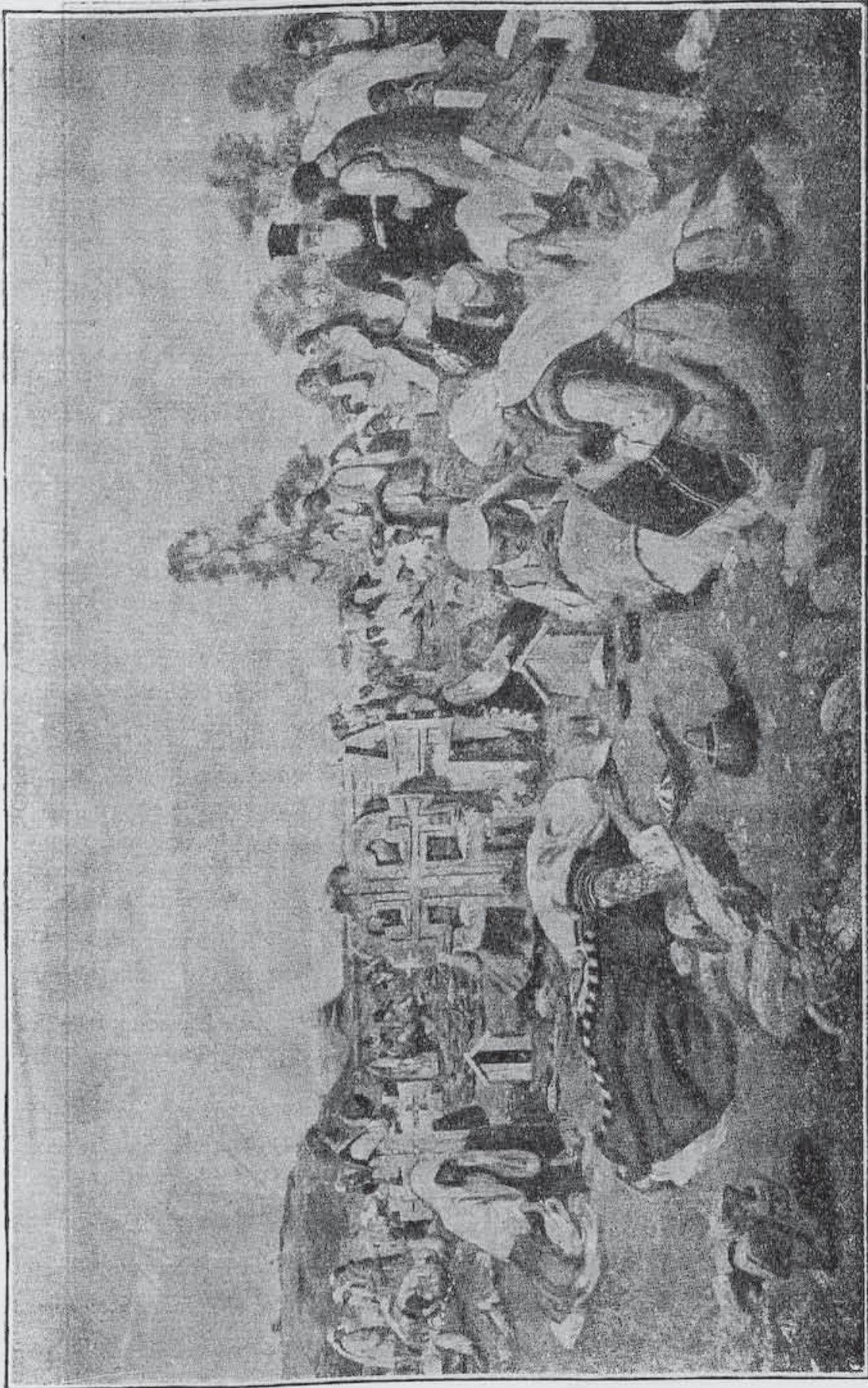
ниятъ стигналъ въ Призренъ, „гдето били събрани скопскитѣ боляри начело съ Георгия Воитѣхъ, който произлизалъ отъ рода на кавханитѣ, и тукъ билъ провъзгласенъ за български царь“. На тоя разказъ на съвременника ученитѣ днесъ могатъ да вѣрватъ колкото си щатъ: Йорга е открилъ въ тѣй яснитѣ думи на приведеното известие нѣщо съвсемъ друго — не българскитѣ боляри, а все сѣшитѣ „народи отъ Пиндъ“ били тия, които следъ смъртта на Дѣляна поискали отъ сръбския князь да имъ даде единъ новъ вождъ. А интересното още е, че Бодинъ, тоя новъ „пиндски войвода“, — който кой знае защо оставилъ да бжде „коронясанъ въ Скопье“, а не въ Пиндъ, — действувалъ заедно съ „нѣкакъвъ си Петрила“, чието име сѣщо тѣй приличало на румънско (стр. 374).

Съ всичко това неприятелскитѣ действия на „власитѣ“ срещу Византия презъ даденото време не се свършватъ. Византийскитѣ стратегъ Несторъ, който вдигналъ презъ 1086 г. бунтъ въ Дръстъръ, действувалъ въ сѣюзъ не само съ куманитѣ, но и „съ румънскитѣ имъ помагачи“ (стр. 374).

Чудното при всички тия до сега неизвестни подвизи на балканскитѣ власи е още и това, че споредъ увѣрението на Йорга (стр. 374). „масовитѣ убийства на Василия II и следъ него засегнали и отслабили само българитѣ и албанцитѣ“. Що се отнася до самитѣ власи, които „лѣте пасѣли стадата си въ Пиндъ и Балкана, а зимнитѣ имъ квартири лежали въ Тесалия“, то тѣ, макаръ и да били главнитѣ сподвижници на Самуила, макаръ отъ тѣхъ да сж били вдигнати въстанията въ 1040 и 1073 г., все пакъ намѣрили въ себе си „нуждната сила за да създадатъ и третото българско царство“.

Въпросътъ е, както всѣки ще се досѣти, за Търновското царство на Асѣневци.

Вече отдавна сж известни опититѣ на румънскитѣ учени да представятъ въстанието въ 1186 г., та и самото царство, създадено чрезъ него, за влашки. Но къмъ тѣхнитѣ познати изводи нашиятъ авторъ все пакъ е успѣлъ да прибави нѣщо свое. Тѣй напр. той знае (стр. 375), че когато Петъръ и Асѣнь построили църквата св. Димитрий въ Търново и решили при освещението ѝ да обявятъ въстанието, тѣ за тая цель „повикали не вече богумилски отци (макаръ по-рано самъ Йорга да настоява, че тия отци се чувствували твърде добре между „власитѣ“), нито пъкъ славянски монаси, възпитани въ школата на Рилския манастиръ, а събрали споредъ влашкия обичай тѣлпата заедно съ женитѣ на съборъ“ и тѣй се провъзгласили за царе. Едва следъ това „занимаващитѣ се съ земеделѣе славянски селяни ги приели радостно за свои господари“. Ако пъкъ по-нататъкъ, следъ смъртта на Калояна престолътъ билъ взетъ отъ Борила, то било само защото „у власитѣ царството било частно притежание на господарското семейство и съобразно съ това всѣки мжжки членъ на семейството ималъ право на наследството; само отъ възрастта зависѣло решението“, и Борилъ спечелилъ, както изглежда, заради това, защото споредъ Йорга, той ще да е билъ най-възрастни отъ Калояновитѣ близки (стр. 337). Но заслугата за създаването на Асѣневското царство, научаваме ние отъ Йорга тукъ, не при-

Allerseelentag in Serbien.

Nach einem Gemälde von Ivan Mikavitschka.

Serbischer Volkstanz.

Nach einem Gemälde von Ivan Mikwitschka.

надлежала само на балканскитѣ власи; не малъкѣ дѣлъ отъ нея имали и отъвжддунавскитѣ. Т. напр., претендира Йорга да знае (стр. 377), макаръ Ив. Асѣнъ и да „билъ възпитанъ въ Киевъ при руситѣ“, той следъ узурпацията на Борила заедно съ брата си Александра намѣрилъ убѣжище при своитѣ „куманско-румънски братовчеди отъвждъ Дунава“.

Както читателѣтъ вижда, оказва се, че цѣлата българска история на Йорга е дѣло на неизвестни до сега власи, които дали свои царе на Първото царство, основали следъ това Охридското, вдигнали последователно нѣколко въстания срещу византийското владичество презъ XI в., за да създадатъ най-сетне и последното българско царство въ края на XII, на което тѣ останали ръководещъ елементъ и главна опора чакъ до самото турско завоевание. Защото споредъ точнитѣ сведения на нашия авторъ (стр. 383) дори и въ битката при Чирменъ на Марица въ 1371 г. „сж се били вече не нѣкакви българи, но само сърби отъ Македония, заедно съ тѣхни румънски и маджарски съюзници“. Не е ли чудно, че въпрѣки всичко това Йорга е благоволилъ да даде на своето съчинение надсловъ „История на българитѣ“ вмѣсто по-съответното на съдържанието му — „История на власитѣ“?

Историята на източно-европейскитѣ земи и народи си остава една материя, върху която голѣмата частъ отъ просвѣтеното европейско общество продължава да има най-смѣтни представи. Не е прочее ни най-малко чудно, че това нашироко се използва отъ известна категория „учени“ — едни, за да съчиняватъ на тая тема ученическитѣ си упражнения, а други, чрезъ заблуждения и извращения на истината да обосноваватъ историческото оправдание на единъ най-грубъ империализъмъ. И напълно естествено е, че особено тия последнитѣ не пропускатъ и най-малката възможностъ за да популяризиратъ виденията на своята необуздана фантазия срѣдъ единъ довѣрчивъ свѣтъ, който има малко по-друга представа за призиването на учения и въ който се счита, че науката означава едно честно служене на истината.

У автори като Йорга би било наивно да се търси съзнание за учена отговорност. Но въ случая не падали тя върху германския ученъ издател на Хелмолтовата *Weltgeschichte*? А тая отговорност въ случая не е само външна и формална. Д-ръ Арминъ Тилле, подъ чието име излиза цѣлото издание, въ предисловието къмъ интересувания ни IV томъ (стр. VII и VIII) препоръчва на читателитѣ си помѣстенитѣ тукъ работи на Милковичъ и Йорга съ думитѣ, че първиятъ отъ тѣхъ билъ „единъ добъръ познавачъ“ на въпроситѣ отъ своята област, когато пъкъ работата на втория почивала на „основно познание на фактитѣ“ и въ „никой случая не била повлияна“ отъ новата политическа позиция на автора си по съвременнитѣ международни въпроси. Едно по-любезно морално поръчителство за своитѣ тукъ помѣстени умотворения двамата автори не биха могли да желаятъ. Но поема ли тогава германскиятъ ученъ издател отговорността за всички измислици, които сж намѣрили тѣй широко гостоприемство въ страницитѣ на неговата книга и само частъ отъ които ние тукъ извадихме на показъ?

А лекото и несериозно отношение на нѣмския издател къмъ своя ученъ дългъ далечъ не се ограничава само съ гореказаното. На стр. 329 отъ сжщия томъ намираме репродукция на известната миниатюра изъ Кърцоновото евангелие, въ която е изобразенъ българскиятъ царъ Ив. Александъръ (1331—1371) съ семейството му. Въ обяснението подъ тая илюстрация се казва, че тя представляла „българско царско семейство отъ X в.“! На стр. 336 като илюстрация на текста, въ който Милковичъ разказва за сръбскитѣ манастири, основани отъ св. Сава, намираме една фотография-изгледъ на българския Зографски манастиръ въ Атонъ. Следъ стр. 332, при статията на Милковичъ върху историята на сърби, хървати и словенци е помѣстена фототипия, представляща заглавната страница на известното Зографско глаголическо евангелие, единъ отъ най-старитѣ паметници на българския езикъ и писменостъ. Ако въ тия случаи може да бжде приведено оправданието, че споменатитѣ изображения заедно съ съответнитѣ имъ пояснения сж дадени отъ автора, не е тъй съ други две голѣми илюстрации, които сж помѣстени все при сжщата работа на Милковичъ (стр. 334—335) и чиито копия прилагамъ къмъ настоящитѣ страници. На българския читателъ тѣ сж познати много добре. Тѣ сж репродукции отъ две картини на известния български художникъ, дългогодишенъ професоръ въ българската художествена академия Ив. Мърквичка и изобразяватъ български битови сцени. Първата отъ тѣхъ (гл. тукъ 133 стр.), въ чийто заденъ планъ задъ очертанията на българската столица се издига Витоша, представя „Задушница“ въ гробищата на едно шопско село изъ околността на София, а втората (стр. 134)—шопска „ржченица“ въ една селска кръчма все изъ Софийско. Въ разглежданата книга обаче тия две картини сж дадени като илюстрации изъ сръбския битъ. Първата носи тукъ надписа „Задушница въ Сърбия“ (Allerseelentag in Serbien), а втората — „Сръбски народенъ танцъ“ (Serbischer Volkstanz), като е казано и за дветѣ, че сж репродукции по картина отъ „Iwan Mikwischka“. Не бива да се вини само Милковичъ за тази мистификация. За първата отъ тия картини въ изложението му не е споменато нищо. Що се отнася до втората, то въ текста у него (стр. 345) се говори за сръбското „коло“ (хоро) съ бележката, че то било познато и въ България, както показвала и приложената картина. Грѣшката на автора при дадения случай се състои въ това, че той не отличава „хоро“ отъ „ржченица“. Обаче невѣрното обяснение, че дветѣ картини представятъ сцени отъ сръбския битъ, ще да е дѣло — съзнателно или не — на нѣмския издателъ.

Германската наука съ право заема едно отъ най-почетнитѣ мѣста въ умствения животъ на нашето време. Трѣбва да се съжалява, че работи като четвъртия томъ на Хелмолтовата Weltgeschichte могатъ само да подкопаятъ довѣрието въ нѣмската книга.

П. Мутафчиевъ.

Ив. Снѣгаровъ, Отношенията между българската църква и другитѣ православни църкви следъ провъзгласяването на схизмата. София, 1929 г., гол. 8^о, стр. 173+3.

Презъ втората половина на миналата година историята на българската църква се обогати съ две важни съчинения, едно отъ проф. П. Никовъ подъ заглавие „Възраждане на българския народъ. Църковно-национални борби и постижения“ и друго отъ проф. Ив. Снѣгаровъ, чието заглавие приведохме по-горе. Написани отъ подготвени и критично работещи историци, тия съчинения иматъ за насъ и научно, и практическо значение. Сега българската църква преживѣва моменти, въ които знанието на нейното минало се явява особено важно. Църквата е институция, която почива на старовремски установления и на традиции. Незнанието на еднитѣ и другитѣ става причина да се замѣгляватъ и забъркватъ въпроситѣ отъ заинтересувани, пристрастни или невежи срѣди и да се каратъ неопитни и лековѣрни народи да вървятъ противъ собственитѣ си интереси. Българскиятъ народъ е страдалъ вѣкове наредъ отъ такова замѣгляване, и понеже то е възможно и днесъ, ръководителитѣ на нашата църква трѣбва да бждатъ готови да го отстраняватъ и да разглеждатъ църковнитѣ въпроси въ надлежната свѣтлина. Ето защо новоизлѣзлитѣ две съчинения заслужаватъ да бждатъ посочени и оценени. За съчинението на проф. Никовъ ние ще говоримъ другаде, а това на проф. Снѣгарова ще разгледаме тука, защото въпросътъ за схизмата, който се третира въ него, въ сжщностъ е частъ отъ македонския въпросъ. Въ 1872 г. гърцитѣ сж прогласили българитѣ за схизматици (разколници) само затова, защото не сж искали да се откажатъ отъ тракийскитѣ и македонскитѣ епархии, и ако схизмата не е още премахната, причината е тая, че и до днесъ македонцитѣ не сж престанали да се стремятъ къмъ обединение съ братята си българи отъ Мизия и Тракия. Като излага изчерпателно и документално, какъ сж се отнасяли другитѣ църкви къмъ българската, проф. Снѣгаровъ въ сжщностъ посочва отношението на последнитѣ къмъ македонския въпросъ.

Отношенията на другитѣ православни църкви къмъ нашата, както се вижда отъ разглежданата книга, сж следнитѣ. Гръцкитѣ църкви — цариградска, атинска и кипърска, както и елинизираната по-рано александрийска, сж се държали къмъ българската все отрицателно. Последнитѣ две, поради далечината си, не сж могли да се бъркатъ въ българскитѣ работи; но първитѣ, откакъ сж станали главна причина за прогласяване на схизмата, продължавали сж да вкореняватъ мисълта за нея у простото гръцко и българско население и сж отстоявали тракийскитѣ и македонскитѣ епархии стѣпка по стѣпка. Въ своята упорита и безогледна борба тѣ сж бивали подкрепяни не само отъ турцитѣ, но и отъ сърбитѣ, а относно Скопската и Велешко-Дебърската епархии — и отъ руското правителство. Когато човѣкъ се запознае по-отблизко съ тази борба, добре изложена въ книгата на Снѣгарова, не може да не види, че схизмата не е била нищо друго освенъ було за прикриване политически интереси. Едно трѣбва да се признае на гърцитѣ, за раз-

лика отъ сърбитѣ, — то е, че сж били последователни. Отъ 1872 г. дори до днесъ, близо 60 години, тѣ сж се отнасяли къмъ българитѣ като къмъ схизматици, а въ озлоблението си понѣкога сж прескачали и границитѣ на прогласената отъ самитѣ тѣхъ схизма, та сж ги третирали и като еретици. Нѣкои тѣхни владици въ Македония сж си позволявали да повтарятъ извършени вече отъ българското духовенство тайнства (кръщение, ржкополагане), което е допустимо само по отношение на еретици. Когато нѣкои по-добросъвестни гръцки владици запитали въ 1903 г., какъ да става приемането на „схизматичнитѣ“ български общини, заставяни тогава насила да напушатъ екзархийското ведомство, цариградската патриаршия не посмѣла да отрече официално действителността на извършени отъ българското духовенство тайнства, но не намѣрила за потрѣбно и да я признае изрично, та писала на запитвачитѣ да позволяватъ устно на българскитѣ свещеници да свещенодействуватъ, докато се проучи въпросътъ, а никакво „проучване“ не е последвало. Срещу българското население въ Македония гръцкитѣ владици сж употребявали най-нехристиянски и нечестни срѣдства — лъжи, клевети, фалшиви просби (махзари), анатемѣ, незаконни епитимии, незаконни венчавки и разводи, обсебвания на български църкви, манастири и гробища, запрещения да се строятъ нови църкви и дори кошунства. Снѣгаровъ е изложилъ съ точно посочване на мѣста, лица и дати и съ надлежно документиране многобройни случаи отъ такива недостойни за православни архиереи срѣдства. Когато четемъ това изложение на безогледно настѣпление отъ страна на гръцитѣ и страдалчески, но упоритъ и непреклоненъ отбой отъ страна на македонскитѣ и тракийскитѣ българи, намъ става ясно, какъ сж могли да се калятъ тия гранитни характери, които и сега отстояватъ своята народностъ при още по-трудни условия. Събранитѣ отъ проф. Снѣгаровъ прояви на гръцки бѣсъ и на българско упорство заслужватъ да бждатъ направени достояние и на чуждия свѣтъ, който подъ влияние на заинтересувани противници на българския народъ е склоненъ понѣкога да счита македонскитѣ българи за нѣкаква неопредѣлена по народностъ тълпа. Когато се запознаятъ съ водената отъ македонцитѣ полувѣковна духовна борба и западнитѣ народи, па и самитѣ днешни потисници на Македония ще разбератъ, че по твърдостъ въ пазене на своята народностъ македонцитѣ, които и по езиковни особености (изгубване на падежитѣ, сложно бждеще, троенъ членъ и пр.) сж по-българи отъ мизийци, сж учители, а не ученици на последнитѣ.

Антиохийската църква сжщински не е признала схизмата. Наистина патриархъ Иеротей е гласувалъ за нея, но митрополитѣ и епископитѣ му, събрани на съборъ въ Бейрутъ, заявили, че мнението на патриарха е негово лично, а не на църквата. По тази причина решението на цариградския съборъ, съ което българитѣ се прогласили за схизматици, не било прочетено въ никоя църква на диоцеза. Въ 1915 г., по случай смъртта на екзарха Иосифа, антиохийската църква, въ лицето на патриарха Григория и на бейрутския митрополитъ Герасимъ, е влѣзла въ писмено общение съ българския Св. Синодъ.

Иерусалимската църква се е държала двойствено: тя е клонѣла ту къмъ цариградската патриаршия, ту къмъ гледището на бѣлгаритѣ споредъ това, дали въ нея сж имали преобладание грѣцки или арабски архиереи. Патр. Кирилъ не е гласувалъ за схизмата, затова билъ сваленъ отъ грѣцката партия, а въ 1875 г. арабското паство свалило приемника му и молила Кирилъ да се кандидатира наново за патриархъ, но той не приелъ молбата по старостъ. Въ 1915 и 1925 г. сегашниятъ патриархъ Дамиянъ влѣзълъ въ писмени сношения съ софийския митрополитъ Стефанъ, комуто изпратилъ като на православенъ икона и частица отъ Христовия гробъ.

Сръбската църква въ отношенията си къмъ бѣлгарската почти винаги се е съобразявала съ политиката на сръбската държава. Още преди да се реши нашиятъ църковенъ въпросъ, сръбскиятъ автономенъ митрополитъ Михаилъ се е изказалъ въ полза на бѣлгарскитѣ искания. Когато грѣцкиятъ цариградски съборъ прогласилъ бѣлгаритѣ за схизматици, сръбската църква не признала неговото решение; но по-късно тя се сближила съ цариградската патриаршия и не влѣзла въ официални сношения съ бѣлгарската екзархия, не само защото така постѣпилъ и рускиятъ Св. Синодъ, но още и главно, за да даде възможностъ на сръбската пропаганда да се настани въ Нишко и Вранско, а по-сетне и въ Македония. Когато Нишко, Пиротско и Вранско били присъединени, по решение на Берлинския конгресъ, къмъ Сърбия, нейниятъ митрополитъ възприелъ гледището на руския синодъ и не правилъ разлика между бѣлгарски свещеници, ржкоположени преди схизмата, и ония, които били ржкоположени следъ нея: отъ еднитѣ и другитѣ той искалъ само да изкажатъ разкайване, загдето сж били дотогава подъ бѣлгарската екзархия. Следъ основаването на бѣлгарския Св. Синодъ въ София сръбската църква е допускала официални писмени сношения по църковни въпроси съ него, но не и съ екзархията. А въ Македония тази църква е вървѣла въ съгласие съ патриаршията и е третираа бѣлгаритѣ като схизматици, за да има привидно основание да подѣржа пропагандата, която е водѣла за обсебване бѣлгарски земи. Все на сжщата фалшива основа е застанала тя, за да иска настаняването на Фирмилияна въ Скопската епархия най-напредъ като управляващъ, а по-сетне (юний 1902) като митрополитъ на патриаршиститѣ. Следъ букурешкия миръ сръбската църква унищожи бѣлгарската въ завладѣнатата отъ нея Македония; сжщото стори тя и следъ великата война, безъ да се е отрекла формално отъ по-раншния си благоприятенъ за бѣлгаритѣ възгледъ върху схизмата. Въ съгласие съ този възгледъ, тя признала въ 1921 г. за действителни и законно извършени всички свещенодействия и тайнства, извършени отъ екзархийското духовенство презъ време на бѣлгарската окупация въ Сърбия, което не би сторила, ако искрено да е признавала схизмата. Оттогава насамъ, както отдѣлни сръбски архиереи, така и органътъ на новата имъ патриаршия „Гласник“ сж се изказвали противъ схизмата и сж признавали, че само политическото несъгласие между бѣлгарската и сръбската държави пречи да се установи братско общение между дветѣ църкви. На 1 октомврий 1927 г. Новосадскиятъ епископъ Иринеи, който дошелъ

въ София като делегатъ на сръбската църква въ балканската църковна конференция, извършилъ литургия въ църквата Св. Александъръ Невски наедно съ българско духовенство. По случай голѣмото земетресение въ Южна България, патриархъ Димитрий влѣзълъ въ преписка съ софийския митрополитъ като съ архиерей на православна църква. Общо взето, отношенията на сръбската църква къмъ българската, както се каза, сж се влияли отъ политиката на държавата, затова сж били непоследователни.

По-други сж били отношенията на ромънската църква, която сжщо не признала схизмата при нейното прогласяване. Макаръ че и тя, за да не дразни цариградската патриаршия, дълго време не влизала въ официални сношения съ българската църква, но всѣкога е признавала свещенодействията, извършени отъ българско духовенство и въ присъединената къмъ нея Добруджа, и другаде. Следъ великата война, по случай освещението на ромънския храмъ въ София, тя е влѣзла и въ официално богослужебно общение съ българското духовенство. Тържественото освещение на храма е било извършено на Никулденъ 1923 г. съвмѣстно отъ софийския митрополитъ Стефанъ и хотинския ромънски епископъ Висарионъ, и въ речитѣ, казани по този случай въ храма, е било изтъкнато, че чрезъ това освещение дветѣ църкви наново влизатъ въ каноническо общение помежду си. Това е било потвърдено и съ официални писма. Когато въ Ромъния се учредила патриаршия (1925 г.) и на нейния престолъ възлѣзълъ патр. Миронъ, последниятъ не само съобщилъ за това официално на българската църква, но се и опиталъ да направи чрезъ възшествието си на престола помирение на тази църква съ цариградската патриаршия, като събере на обща литургия представителитѣ архиереи на дветѣ църкви, което гръцкитѣ владици не приели. И следъ това патр. Миронъ не е преставалъ да заявява официално, че не признава схизмата и е действувалъ за нейното премахване. Поради сжществуващото сега общение между дветѣ църкви ромънската отпуща на българската и миро.

Най-важни за нашата църква сж били отношенията къмъ нея на руската. За жалость дори тия отношения не сж останали незасегнати отъ политиката. И преди и следъ прогласяването на схизмата рускиятъ св. синодъ е изказалъ предъ цариградската патриаршия възгледа си, че да се считатъ българитѣ за схизматици е безосновно. За да не наскърби патриаршията, тя не отговорила на посланието ѝ, съ което се съобщавало за прогласяването на схизмата. Въ косвения отговоръ, даденъ по случай възшествието на престола на патр. Исакима II, тя наново не одобрила последната. Следъ това тя, въ лицето на отдѣлни високи иерарси не прекжсвала сношенията си съ българското духовенство. Самото освобождение на българитѣ е било предприето въ името на тѣхното православие. Презъ време на войната и на окупацията руски и български духовни лица сж служили наедно. Връзката между дветѣ църкви се потържала и чрезъ изпращане на миро отъ Русия въ България. Въ 1879 г., по случай наставленията, които патриаршията давала за това, какъ да стане приемането въ сръбската църква на дотогавашното българско духовенство въ Нишко, Пиротско и Вранско, което

патриаршията считала за схизматическо, рускиятъ синодъ въ единъ дълъгъ отговоръ заявилъ, че бѣлгаритѣ не бива да се считатъ за схизматици, а най-много за непокорници („самочинно сборище“). Проф. Снѣгаровъ намира този отговоръ угодливъ. Въ сжщностъ, той не е такъвъ: въ него рускиятъ синодъ не си напуска мнението, а само иска да покаже, че, дори ако се застане на грѣцката гледна точка, бѣлгаритѣ пакъ ще излѣзатъ само непокорници, а не схизматици. Бѣлгарската църква е направила грѣшка, гдето не се е сдобила съ този отговоръ и не го е направила общеизвестенъ въ неговата цѣлостъ. Ако това бѣше направено, на рускиѣ дипломати, които по-късно бѣха почнали да третиратъ бѣлгаритѣ въ Македония като схизматици, както и на архиереи като волинския архиепископъ, по-сетне киевски митрополитъ Антоний, които сж изказали сжщия погрѣшенъ възгледъ, би могло да се посочи, че вървятъ противъ официалното мнение на своя синодъ. Твърдението, което срѣщаме и въ книгата на Снѣгарова (стр. 35), че „въ руската църква е нѣмало общъ и официаленъ възгледъ за бѣлгарската схизма,“ не е точно. Отговорътъ отъ 1879 г. е изразъ тъкмо на такъвъ възгледъ, и ако последниятъ не е спазванъ, трѣбва да се говори не за колебливостъ, а за непоследователностъ. Въмѣсто да посочватъ тази непоследователностъ, нашитѣ църковни кржгове търпѣливо сж следили и отбелязвали, какъ сж се отнасяли отдѣлни руски иерарси къмъ лица отъ нашето духовенство. Снѣгаровъ е отдѣлилъ голѣмо мѣсто на случаитѣ отъ общение между руски владици и бѣлгарски духовници, но тия случаи иматъ второстепенно значение; важно е, че официалното мнение на руския синодъ е било въ наша полза. Най-официална проява на непоследователностъ отъ страна на рускиѣ църковни кржгове е била оная при освещаването на руския храмъ-памятникъ на Шипка. Тогава се поискало освещаването да се извърши само отъ руско духовенство, а бѣлгарскиятъ старозагорски митрополитъ Методий да присѣтствува като гостъ. Само упорството на дѣда Методия предпазило руситѣ отъ такава погрѣшна стѣпка и ги накарало да се съгласятъ, щото и тритѣ престола да се осветятъ отъ него. Но отъ угода къмъ цариградския патриархъ, рускиятъ строителенъ комитетъ, на чело съ графъ Игнатиевъ, отказалъ да открие семинарията при храма, макаръ че всичко било готово за това откриване, само защото бѣлгарскиятъ св. синодъ не се съгласилъ, семинарията да бѣде вънъ отъ неговото ведомство. По-друго поведение, съгласно съ официалното мнение на синода отъ 1879 год., руската църква почнала да държи спрямо бѣлгарската, откакъ екзархътъ се премѣстилъ въ София (27. XI. 1913 г.). Така, тя позволила рускиятъ храмъ св. Николай въ София да бѣде осветенъ отъ доростолочервенския митрополитъ Василий. Това освещение било прогласено като въстановление на братското общение между дветѣ църкви, и на протеста на цариградския патриархъ не било обърнато внимание. Но и следъ това официално общение между дветѣ църкви емигриралото отъ болшевишкия режимъ руско задгранично духовенство, ръководено отъ споменатия киевски митрополитъ Антоний, се опитало да образува за своитѣ хора отдѣлна руска епархия въ Бѣлгария, което бѣлгарскиятъ синодъ, разбира се, не допусналъ. Едва последнитѣ събития отворили

очитъ на тия, навикнали да гледатъ презъ гръцки очила руски архиереи. Когато цариградския патриархъ най-напредъ приелъ подъ свое ведомство, а сетне далъ самостоятелностъ на православната църква въ Полша, безъ да пита руската църква, подъ която дотогава се намирала първата, митрополитъ Антоний протестираше и потърсилъ подкрепата на считаната по-рано отъ него за схизматическа българска църква.

А какви сж били отношенията на българската църква къмъ другитъ православни църкви? — Отъ книгата на проф. Снѣгаровъ се вижда, че тѣ сж били пасивни и изчеквателни. Българската църква е правила ходатайства за свои нужди, но дори не е издала на нѣкой чуждъ езикъ освѣтление на своитъ преди вѣкове признати права, види се, защото е намирала, че обстоятелствата не сж сгодни за подигане на въпроса. Затова отъ особенъ интересъ, не само исторически, а и актуаленъ, е да се знае, какъ схваща тя положението си следъ великата война. Отъ официалнитъ сведения, които сж изнесени въ разглежданата книга, излиза наяве, че както нашата, така и задграничната руска църква не съзнаватъ ясно настаналата следъ великата война промѣна въ положението на цариградската патриаршия, особено, откакъ последва изпжждането на гърцитъ изъ повечето мѣста на турската държава. Патриаршията заграбва руски епархии и имъ дава самостоятелностъ безъ съгласието на руската църква, като повтаря практиката си отъ XIII в., когато дала автономностъ на сръбската църква на чело съ св. Сава, безъ да пита охридската архиепископия, подъ чието ведомство се намирали дотогава сръбскитъ епархии; а сега не се намира православна църква, която да ѝ напомни противоречието, въ което пада, като е осждила българската църква за подобно отдѣляне отъ нея и като продължава и досега да я счита за схизматическа. И руската задгранична църква, и дори българската продължаватъ да наричатъ цариградската патриаршия „вселенска“, макаръ че никой вселенски съборъ не ѝ е далъ право да се счита за такава. Въ сжщностъ, цариградската църква днесъ трѣбва да се третира като по-долна не само отъ руската, която има 100 милионно паство, а и отъ румънската, атинската, сръбската и българската, защото има най-малко паство (60—70 хиляди души); ако пъкъ е въпросъ за древностъ на катедрата, тя трѣбва да се постави по-долу отъ александрийската, антиохийската и иерусалимската. Сжщитъ причини, които сж накарали IV вселенския съборъ да я постави въ равно положение съ римската (че е въ столица — въ града на царя и синклита), днесъ налагатъ, тя да се счита по-долна отъ повечето други православни църкви, защото седалището ѝ е провинциаленъ градъ на друговѣрна държава. Задграничнитъ пъкъ руски архиереи, като такива, които сж отдалечени отъ паството си, не могатъ да взиматъ задължителни за него решения. По тази причина, докато руската църква, която има паство повече отъ всички други православни църкви, взети наедно, се намира въ пленъ у болшевицитъ, не бива и дума да става за вселенски съборъ и за всеправославни конференции, и толкова по-малко инициативата за тѣхъ може да излиза отъ цариградския патриархъ, който фактически сега е митрополитъ съ патриаршеска почестъ. Разбира се, че тукъ не е мѣсто да се простираме по-

дълго на този въпросъ, който ние засегнахме, колкото да посочимъ, че и нашата църква, и задграничната руска, и други православни църкви не си даватъ смѣтка за настаналитѣ въ тѣхното положение промѣни. Има и още нѣколко въпроса, които повдига четенето на проф. Снѣгаровата книга, но мѣстото не ни позволява да се спираме на тѣхъ. Намираме за наложително да засегнемъ само единъ отъ тѣхъ — този за мирото. Шестото правило на картагенския съборъ дава право да приготвятъ миро само епископи, а не и свещеници; но нуждата, то да се приготвя отъ доброкачествени масла и благовония, е създала презъ сръднитѣ вѣкове практика, приготвянето да става само въ патриаршескитѣ или митрополитскитѣ седалища — Цариградъ, Солунъ, Охридъ и др. Приготвянето въ Солунъ миро се е оставяло да протича подъ мощитѣ на св. Димитрия, та у народа е сѣществувало вѣрване, подържано отъ самото духовенство, че то извираше отъ мощитѣ. Това е продължавало и когато Солунъ е миналъ въ диоцезата на царигр. патриархъ. Доходътъ, който църквитѣ, що сѣ приготвяли миро, сѣ имали косвено отъ отпущането му, въ свръзка съ споменатата нужда отъ доброкачествени материали, е довелъ цариградската патриаршия до мисълъ, само тя да приготвя миро. Въ втората четвъртина на XIII в. тя заявила претенции, че охридската архиепископия ужъ нѣмала право да приготвя миро, но сведущиятъ по църковнитѣ канони архиеп. Хоматиянъ посочилъ на патриарха, че той си присвоява право, което не притежава по канонитѣ, защото, съгласно съ 6-то правило на картагенския съборъ, всѣки епископъ може да приготвя миро. При учреждаването на българската екзархия се е наложило отъ фермана (чл. 7) да получава миро отъ цариградската патриаршия, за да се чувствува зависимостта ѝ отъ последната, па и да се осигури на сѣщата известенъ косвенъ доходъ. Но поради прогласяването на схизмата патриаршията не давала миро на екзархията. Нашитѣ владици отначало мислѣли да си приготвятъ такова сами, и въ 1879 г. се тѣмѣли да се събератъ за тази целъ на едно мѣсто, но после тѣ намѣрили за по-добре да поискатъ миро отъ Русия, може би за да се види, че руската църква се намира въ общение съ българската и, следователно, не признава схизмата. А понеже тази църква не искала да наскърбява патриаршията, доставянето на мирото ставало тайно, чрезъ отдѣлни руски архиереи. Въ днешно време съображенията на нашитѣ владици отъ първата година следъ освобождението като че сѣ забравени, защото дори проф. Снѣгаровъ мисли, че „самостоятелното приготвление и освещение на миро е формаленъ изразъ на пълна църковна автокефалностъ“ (стр. 26). А още въ 1894 г. покойниятъ Дриновъ напомни мнението на Хоматияна и 6-то правило на картагенския съборъ (Периодично спис. на Бѣлг. книж. Дружество, кн. 46, стр. 724—6). Следъ великата война, откакъ се прекъснаха сношенията ни съ Русия, нашата църква си доставя миро отъ румънската. По такъвъ начинъ най-старата негръцка православна църква въ Европа, която предстоятельтъ на независимата вече православна църква въ Полша, митрополитъ Дионисий, справедливо нарича „древнѣйшій источникъ славянскаго православія“ (у Снѣгарова, стр. 63) и която фектически е призната отъ повечето православни църкви, продължава безъ нужда

да зависи отъ една своя нѣкогашна дъщеря. Явно е, че е вече време да се направи по-добра оценка на положението, въ което новитѣ събития поставиха българската църква. Книгата на проф. Снѣгаровъ доставя за това богатъ материалъ, и по тази причина тя заслужава вниманието както на историцитѣ така и на църковниците.

Ю. Трифоновъ.

Мария Милетичъ-Букурещлиева, Македония въ българската поезия. [Издава] Македонски наученъ институтъ. София, 1929, с. 230, голѣма осмина, цена 60 лв.

Македония, люлката на българската и славянска култура, земята на св. Климента и Самуила, зората на нашето възраждане, огнището на Илинденското въстание, днесъ голгота на свѣтовната съвестъ, винаги — отъ възникването на българската държава до покорението ѝ отъ турцитѣ, отъ търновската катастрофа до епопеята на Шипка, отъ Санъ-Стефано до наши дни — се е съзнавала и е била съзнавана като нераздѣлна частъ отъ българския националенъ организъмъ. Нищо чудно, че следъ освобождението и следъ Берлинския конгресъ тя се явява, заедно съ свободната] своя посестрима, носителка на идеала за Санъ-Стефанска България. Първиятъ бунтъ срещу Европа презъ 1885 г., когато става съединението между Северна и Южна България, и вториятъ срещу нея и срещу Турция презъ 1912 г., и третиятъ — срещу Сърбия и Европа, сж най-смѣлитѣ устреми на българския народъ за реализация на тоя идеалъ. Минали почти половинъ вѣкъ, въ ново време, въ борба за своето национално съзнание, България, Македония, заклели въ кръвта на своитѣ синове сѣдбата си, оставатъ да живѣятъ въ светия си копнежъ по духовно единение, при все че надъ тѣхъ се дига въ грозна закана мечъ. И ако българскиятъ народъ се връща петдесетъ години назадъ, за да подхване завещания отъ дѣдитѣ идеалъ, то е, защото е дълбоко убеденъ, че още не е изпълнилъ своята историческа задача.

Духовниятъ животъ на България се е движилъ, движи се и днесъ, подъ трагичния знакъ на Македония. Обяснимо е, защо българската художествена мисль е летѣла винаги оттаткъ Рила и Родопи. Откакъ отъ 1845 г. насамъ зазвучава хубава българска речъ, създаватъ се толкова много пѣсни, разкази и драми — излѣзли самостоятелно, въ сборки, списания, вестници, — съ толкова възвишени настроения и чувства, съ устреми и надежди, съ идеали за свобода, правда и човѣчностъ, сякашъ цѣлата душа на народа отъ Тулча до Костуръ и отъ Видинъ до Цариградъ трепти въ словото на българския поетъ. И поискате ли да видите образа на Македония въ българската душа, трѣбва да надзърнете не само въ поезията на Ив. Вазовъ, на К. Христова, но и въ множество сборки, списания и пр., въ дѣлото на знайни и незнайни поети. А това не всѣки може да направи. Отдавна се налага една необходимостъ — да имаме антология отъ пѣсни за Македония. Тая необходимостъ изпълня съ своя трудъ г-жа М. Букурещлиева.

Своя трудъ тя е замислила като образъ на Македония въ българската поезия. Статията на Ив. Хаджовъ „Македония въ пѣснитѣ на Вазовъ“ (срв. Иванъ Вазовъ, животъ и творчество. Сборникъ за 50 годишния му юбилей подъ ред. на проф. д-ръ Ст. Романски. София, 1920 с. 195—212) и на Йорд. Бадевъ „Македония въ българската поезия“ (срв. Златорогъ, г. III. 1922, кн. 3—4 стр. 180—200), като специални изследвания, не сж достатъчни за гонената отъ нея синтеза. Така ще си обяснимъ, защо тя си поставя по-сложна задача — да даде чрезъ критична и библиографска студия, отъ една страна, а отъ друга — чрезъ подборъ на стихотворения отъ български автори образътъ на злочестата българска земя въ българското поетическо творчество. Затова и антологията ѝ (с. 81—226) се предхожда отъ литературната студия „Македония въ българска поезия“ (с. 3—22) и отъ библиографския прегледъ „Пѣснитѣ за Македония“ (с. 23—72). Вгледате ли се въ нейното дѣло по-внимателно, веднага виждате, колко трудности е трѣбвало да преодолѣе, каква воля за работа е било необходимо да прояви, долавяте съ каква добросъвестностъ и любовъ пристѣпя къмъ изпълнение на своята задача. И не само това — долавяте подготовка, знание и умение, култура и вкусъ. Не е лесно да се пребори презъ подмолитѣ на суровия материалъ, да се подведе въ редъ и законностъ, да се характеризира неговото вътрешно битие, да се избератъ, съ огледъ на опредѣленъ планъ, най-хубавитѣ моменти отъ него, да се подложи изобщо на критика, обработка и преценка. Сигурниятъ пжтъ, избранъ отъ Букурещлиева, самоувѣреността въ работата подсказватъ и заетото отъ нея критично отношение къмъ своя трудъ. Ако въ библиографията си сама признава, че може да има непълнота, че би трѣбвало да се спре и върху стихотворенията, обнародвани въ вестницитѣ, то въ смисления и хубаво написанъ уводъ, гдето разглежда основнитѣ мотиви въ пѣснитѣ за Македония — земя, борба за свобода, синове на злочеста майка, робска неволя, — тя цели не само да обрисова образа на една измжчена страна, но и да оправдае вътрешната постройка на своята антология, нейния ритъмъ, началата, отъ които изхожда при подборъ и наредба на материала. Не можемъ да не се съгласимъ съ правилната насока на погледа, съ изходнитѣ положения при замисъла на труда, съ решението да се приложи историченъ съ естетиченъ принципъ при избора на творенията, както и съ самата разпредѣлба на материала. Може би една засилена хронология при подредбата на отдѣлнитѣ кжсове въ всѣка частъ отъ антологията би дала по-пълна представа за връзката между събитията, общественитѣ настроения и поетическата мисль въ страната.

Букурещлиева успѣшно обединява всички творби въ книгата си, като подчертава въ нея една национална идея — идеята за обединение и културенъ възходъ на българския народъ. Тя добре прониква въ нашето поетично творчество, като схваща, че македонската земя е мамила съ своя таинственъ зовъ българското сърдце, че природата — било като картина, било като образъ или символъ на несрѣтна сждба, е възпроизведена вѣрно и сполучливо. Мистичната връзка между българската и македонска земя е изразена въ отношението на поетъ къмъ нашитѣ рѣки и морета — Вардаръ, Струма и Марица, Бѣло и Черно море

сж символъ на цѣлокупната българска родина. Проявявали се това отношение въ патриотиченъ възторгъ или въ елегична резигнация, винаги въ него трепти жива сърдечна струна — най-интимнитѣ помисли и блѣнове на българската душа. Мжката въ копнежа по тая земя е несравнима съ страданието въ устрема за освобождението ѝ. Борбитѣ за освобождение, за защита на българското име и на българската речъ изтъкватъ не само хероичната, но и нравствено възвишената воля на нашия народъ да занесе правда и човѣчностъ тамъ, гдето е разпнатъ на кръстъ Христосъ. Тукъ се крие и оправданието на кървавата борба, на насието и войната като неизбежно срѣдство за постигане на велика благородна цель. Не завоевание, не алчностъ за чужда земя, а помощъ за страдащия братъ, любовъ къмъ ближния, оскърбенъ и унизенъ отъ една несправедлива и жестока власть. Българската експансивностъ не би могла да намѣри по-добъръ защитникъ въ своитѣ нравствени основания отъ пѣсенъта на българския поетъ. Волята за победа така характерна за всички наши борби, намира своя високъ изразъ въ избранитѣ личности на народа, проявяващъ се чрезъ тѣхъ въ своя историченъ животъ. Затова и Букурещлиева гледа да подбере ония пѣсни, въ които сияе образътъ на нѣкоя свѣтла личностъ, въ които е изтъкнатъ българскиятъ култъ къмъ хероичното. Хероичното е почувствувано отъ българскитѣ пѣвци като своеобразенъ трагизъмъ. То е вѣчно въ безпокойство и движение, винаги е съ възвишени и благородни устреми, орисано е да постига идеала и да го губи, когато заспива на своитѣ лаври. Докато емоционалната му сила е неудържима, волевата му мощъ изпада не веднажъ на изпитание. Култътъ на личноститѣ е въ сжщностъ култъ на националната мощъ. Народъ, който вѣрва въ избранитѣ си личности, вѣрва и въ себе си. Така се постига въ душата му синтезъ между индивидуално и колективно. Масата е духовно обединена около тия, които изразяватъ нейната собствена душа. Въ свръзка съ българския хероизъмъ стои и българското страдание. То не е съзерцателно, а дейно. То не сломява, а облагородява и окрилява. Неговата формула намѣри Пенчо Славейковъ — гордото страдание, че грѣе величие въ човѣшката неволя. Затова и антологията завършва съ пѣсни на робството, въ които горчивиятъ плачъ, сподавениятъ стонъ се смѣсва съ упорития гнѣвъ и смъртната закана, съ суровата и мрачна надежда въ кървавата зора на утрешния день. Въ роба не е загаснала волята за животъ. Не отчаяние, а надежда е пжтеводната му звезда!

За да разкрие успѣшно главнитѣ мотиви въ поезията за Македония, цѣлия ѝ емоционаленъ, образенъ и идеенъ свѣтъ, г-жа Милетичъ-Букурещлиева смогла да подбере не само най-характерното, но и да спази при избора на стихотворенията, доколкото ѝ позволяватъ условията, известно съотношение между представенитѣ въ антологията автори. За да се види, съ какви чувства и настроения, съ какви надежди и страдания е живѣлъ българскиятъ народъ отъ Кримската война насамъ, отъ началото на втората половина на XIX. вѣкъ до днесъ, значи въ продължение на осемдесетъ години, тя подбира отъ тогава до сега 130 кжса отъ 45 автори. При това, представя автори отъ Тракия и Мизия, но не забравя и отъ Македония, или родени въ България, но съ маке-

донски произходъ. Така че за възторзите и страданията на Македония пѣятъ и нейни синове като К. Миладиновъ, Райко Жинзифовъ, Трайко Китанчевъ, Хр. Матовъ, Хр. Силяновъ, къмъ които се подреждатъ и пѣвци отъ по-младото поколѣние — Любомиръ Весовъ, Л. Димитровъ, Владимиръ Ковачевъ, Никола Джеровъ, Магда Минева. Всички сж добре представени изобщо. Отъ старитѣ сж помѣстени едно или две стихотворения, а отъ по-младитѣ, бидейки по-обилни въ творчеството си, по нѣколко Така, Хр. Силяновъ е застъпенъ съ 12 кжса, най-много следъ Вазова, Л. Димитровъ — съ 7, Ковачевъ съ 6, Н. Джеровъ — съ 5, Магда Минева — съ 3, Весовъ — съ 2. За поетитѣ отъ Мизия и Тракия е характерно обстоятелството, че отъ П. Р. Славейковъ до Йорданъ Стубелъ, независимо отъ школи и посоки, всички оставатъ вѣрни чеда на земята, която ги е откърмила, всички носятъ въ душата си образа на Македония. Най-добре сж представени, поради това, че сж писали повече отъ други на патриотични теми, Ив. Вазовъ съ 23 стихотворения, Кирилъ Христовъ съ 9, Хр. Цаневъ—Борина съ 6, Л. Бобевски съ 4, К. Величковъ и Ст. Чилингировъ — съ по 3. Славейковиятъ кръгъ е застъпенъ слабо; обяснимо защо, като се знае неговата естетика. Освенъ П. П. Славейковъ, който има въ антологията само една балада, тукъ е П. К. Яворовъ съ 5 стихотворения. Модерниститѣ сж застъпени съ по 3 творения — Т. Траяновъ, Н. Лилиевъ, Л. Стояновъ, Тр. Куневъ, и съ по 2 — Д. Дебеляновъ. Багряна е представена сжщо съ 3 работи. Други автори, като Ал. Балабановъ или Вл. Хр. Пѣевъ — съ по една пѣсенъ. Въ тая верига Букурещлиева е вкленила съ едно или две стихотворения обикновено и имена на случайни пѣвци, и то съ пълно основание, щомъ не държи строго на естетичния принципъ. Тъкмо работитѣ на такива поети най-добре изясняватъ не само влиянията на голѣмитѣ пѣвци, но и духа на времето, настроенията на масата, насокитѣ на обществената мисль. Не бива да се забравя още, че не сж малцина и ония, които могатъ да напишатъ хубави стихотворения, безъ да оставятъ име на малки или голѣми поети.

Цѣлата книга е изразъ на идеята за родината, която пламва въ българската душа отъ времето на Паисия, която преминава презъ синура на 1877/78 година, презъ възторга и грома на 1912—1918, за да се върне днесъ отново при насъ, обагрена съ кръвта на хиляди български синове и да търси нови свои херои. Днесъ повече отъ всѣкога, когато българската родина е разпъната на кръстъ, тая идея става знаме на мнозина. Но не бива само да се опиваме отъ звънки и блѣскави слова, не бива само да съзерцаваме и да се надѣваме, а трѣбва да се отдадемъ на целна и плодна, упорита и смислена работа — надъ нашитѣ души. Всѣки българинъ, билъ той отъ брѣговетѣ на Дунава, на Марица или Вардара, трѣбва да се подготви, да се възпита, да се пресътвори да бжде бранителъ, воинъ на българското слово. А това значи, да се възмогне така високо въ своето съзнание, че да схване българския националенъ въпросъ не само като социаленъ, но и като етиченъ, въпросъ не само за свобода, но и за правда и човѣчностъ. И когато на югъ, до Костуръ, и на северъ до Днестръ се раздвижва българския народъ за своитѣ права, трѣбва да бждемъ силни, не само като българи, но и като

люди. Вътрешно трѣбва да се възвишимъ и просвѣтлимъ, за да схванемъ, че тоя, който воюва противъ народа, въстава не само срещу духътъ на историята, но и срещу висшата свѣтовна справедливостъ. И воювайки за народъ, ние воюваме за правда Божия. Затова книги като „Македония въ българската поезия“ не само идатъ да напомнятъ за единъ миръ отъ радостъ и скърби, отъ копнежи и устреми, отъ блѣнове и идеали, не само да подчертаятъ едно духовно единение между свободни и поробени българи, но и да изпълнятъ благодатно свое предназначение — да приобщаватъ днешнитѣ поколения съ заветитѣ на миналитѣ, да държатъ духа винаги буденъ, зоркъ и свѣтъ въ служба на възвишенъ идеалъ, да всаждатъ надеждата въ изгрѣва на свободата, правдата и човѣчността. Приеме ли се радостно, сгрѣе ли сърдцата, окрили ли душата, г-жа Букурещлиева може да бжде доволна, че трудътъ ѝ е изпълнилъ своята благородна цель.

Борисъ Йоцовъ.

Dr. N. Mikhoff, Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes. II. Werke in deutscher Sprache. Sofia, 1929. 374.

При оскъжднитѣ познания за България и българитѣ презъ тъмното робство и времето, което предхожда възраждането и освобождението на България, сведенията и бележитѣ, които се намиратъ въ съчинения на чужди учени и пжтешественици по Балканския полуостровъ, добиватъ особена цена за културния изследвачъ на българското племе. Тъкмо поради това и издаденитѣ библиографски съчинения на известния български писателъ и библиографъ д-ръ Никола Миховъ — „Библиографски източници за историята на Турция и България презъ XVIII и XIX вѣкъ“, София т. I-III, 1914-1928, и „Населението на Турция и България презъ XVIII и XIX вѣкъ“ също три тома, София 1915-1929, — сж особено ценни като указателъ на бележити трудове и материали за изследвания въ тази областъ.

Тази обширна литература, която се намножи особено презъ деветнадесетия вѣкъ и спомогна за опознаването на българското племе и българскитѣ земи отъ европейския свѣтъ, представя интересъ не само за учения изследвачъ. Покрай чисто научнитѣ данни и наблюдения досежно историята, етнографията и археологията на България и на българскитѣ земи и колонии, тукъ се срѣщатъ ценни бележки и върху положението, бита, нравитѣ, обичаитѣ и характера на българитѣ отъ недалечното минало. Тѣзи бележки, които рисуватъ българина въ рамкитѣ на домашния, политическия и духовния му животъ, нерѣдко въ сравнение съ другитѣ народи на Балканския полуостровъ (турци, албанци, гърци, сърби и ромъни), сж сжщевременно безпристрастна преценка надъ българското племе отъ страна на чужденци, които сж могли да го наблюдаватъ и опознаватъ въ всѣкидневния му животъ при непосреднитѣ си сношения съ него. Затова именно, покрай библиографскитѣ си трудове д-ръ Никола Миховъ ще да е замислилъ да издаде, въ четири отдѣлни книги, извадки изъ бележити съчинения, обнародвани или преведени на френски, нѣмски, английски и руски езикъ отъ европейски и славянски учени, пжте-

шественици, дипломатически представители и публицисти, които засѣгатъ Балканския полуостровъ изобщо и по-специално българскитѣ земи и българитѣ.

Първата отъ тѣзи книги, озаглавена „La Bulgarie et son peuple d'après les témoignages étrangers“, излѣзе въ Лозана на 1918 г. като брой 6 отъ „Bibliothèque des peuples balkaniques“ и съдържа извадки отъ 88 оригинални и преводни съчинения на френски езикъ, като се започне отъ съчинението на френския дипломатъ графъ Ферьеръ-Совбофъ — „Исторически, политически и географски мемоари отъ пжтешествия въ Турция, Персия и Арабия отъ 1782 до 1789 г.“ Парижъ, 1790, и се свърши съ излѣзлата презъ свѣтовната война книга на голѣмия славянски приятель, Луи Леже — „Панславизмътъ и френскитѣ интереси“, Парижъ, 1917. За по-важнитѣ отъ тѣзи съчинения и автори, между които сж Ферьеръ-Совбофъ, Пуквилъ, Ламартинъ, Бланки, Ами Буе, Лавеле, Ламушъ, Леже и др., писа Л. Доросиевъ въ сборника, издаденъ въ честъ на Луи Леже, София, 1925, стр. 109 и сл., като даде сжщевременно въ български преводъ извадки изъ книгата на Михова и бележки за нѣкои отъ авторитѣ.

Неотколе излѣзе и втората книга на д-ръ Миховъ, озаглавена „Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes“, София, 1929, съ извадки отъ съчинения на нѣмски езикъ, нѣкои отъ които датуватъ отъ поотдалечено време. Тукъ сж дадени извадки отъ 154 съчинения за времето отъ 1394 до 1910 г., наредени въ хронологически редъ. По вѣкове тѣ се разпредѣлятъ така: за XIV в. — 1; за XVI в. — 6; за XVII в. — 6; за XVIII в. — 8; за XIX в. — 121; за XX в. — 12. Часть отъ откъситѣ, помѣстени въ дветѣ книги, сж дадени въ „Населението на Турция и България презъ XVIII и XIX в.“ и влизатъ въ рецензиитѣ ми върху население на Македония, Добруджа и Моравско (вж. Макед. прегл. г. I, кн. 5 и 6, и г. V, кн. 1, 2, 3). Тукъ ще споменемъ само по-важнитѣ автори отъ нѣмската книга на Михова, гдето сж дадени и по-обширни страници отъ съчиненията имъ. При това трѣбва да се подчертае, че и досежно моралнитѣ качества на българина, както и върху етничнитѣ граници на българското племе, намираме пълно единодушие у всички автори.

Първитѣ пжтешественици на Балканския полуостровъ сж въ голѣмата си часть проповѣдници или чиновници, причислени къмъ свитата на дипломатическитѣ представители на великитѣ сили въ Турция, и съчиненията имъ носятъ, разбира се, случаенъ характеръ. Тѣ сж обикновени пжтеписни книги, които сж давали общи познания за странитѣ и народитѣ на тогавашния ориентъ.

Първиятъ отъ тѣзи пжтешественици, отбелязанъ въ нѣмската книга на Михова, е Шилтбергеръ, чието съчинение, „Пжтешествията на Йоханъ Шилтбергеръ отъ Мюнхенъ изъ Европа, Азия и Африка отъ 1394 до 1427 г.“, е било любима книга за четене въ 15-ия и 16-ия вѣкъ. Авторътъ е участвувалъ въ похода на унгарския краль Сигизмундъ противъ турцитѣ, у които попадналъ по-късно въ плѣнъ и се завърналъ въ отечеството си едва въ 1427 г. Шилтбергеръ дава описание на странитѣ и народитѣ, които срещнали на пжтя си, и между друго бележи, че по Дунава дошли до една страна, която се казвала Бъл-

гария съ главенъ градъ Видинъ, и че тя се простира на югъ отъ Дунава и опирала до Черно-море. Авторътъ ходилъ въ три страни, които носѣли все името България, съ главни градове Видинъ, Търново и Калацера (Калиякра).

Между пжтеписнитѣ съчинения отъ XVI в. въ книгата на Михова особено ценни сж съчиненията на теолозитѣ Саломонъ Швайгеръ и Стефанъ Герлахъ, които оставатъ и до днесъ важни източници за състоянието на тогавашния ориентъ. Първото отъ тѣхъ носи насловъ „Едно ново пжтеописание отъ Цариградъ до Иерусалимъ“, Нюренбергъ, 1608, и описва пжтешествие, извършено въ 1577 г., а второто, озаглавено „Дневникъ на Стефанъ Герлахъ“, Франкфуртъ на Майнъ, 1674, се отнася за пжтешествие отъ 1578. Покрай тѣзи съчинения, тукъ трѣбва да се споменатъ пжтеописанията на причисленитѣ къмъ свитата на австрийския посланикъ въ Цариградъ Хансъ Дерншвамъ озаглавено „Едно пжтуване до Амазия въ 1555“, Лудвигсхафенъ, 1899, и на ческия благородникъ Вацлавъ Вратиславъ — „Пжтуване отъ Виена до Цариградъ въ 1591“, Лайпцигъ, 1787 г. Тукъ се отнася и съчинението на италианския католишки мисионеръ Джйовани Ботерусъ, изпратенъ за пропаганда въ разни страни на Европа, озаглавено „Общо свѣтоописание“, Кьолнъ, 1596. За XVII в. важно е пжтеписното съчинение на нѣмския пжтешественикъ Адамъ Венеръ, озаглавено „Една нова пжтеписна книга отъ Прага до Цариградъ“, Нюренбергъ, 1622, и на Георгъ Найшицъ — „Седемгодишно свѣтонаблюдение изъ Европа, Азия и Африка“ Нюренбергъ, 1674. За втората половина на 17-ия вѣкъ особено ценно е съчинението на прочутия турски ученъ Мустафа-бенъ-Абдалахъ, известенъ подъ името Хаджи Калфа — „Румелия и Босна“, Виена, 1812 (преведено отъ турски), и на френския дипломатически посланикъ при Високата порта графъ Фериолъ — „Снимки отъ турския дворъ“, Нюренбергъ, 1789 (преведено отъ френски). Всички тѣзи пжтешественици, съ изключение на Хаджи Калфа сж минавали по обичайния пжтъ отъ Виена презъ Бѣлградъ, Нишъ, София, Одринъ за Цариградъ, и описанията имъ се отнасятъ именно къмъ тази частъ отъ Балканския полуостровъ. Като описватъ земитѣ и мѣстата на пжтя за или отъ Цариградъ авторитѣ изтъкватъ изрично, че р. Нишава дѣли Сърбия отъ България, и сочатъ гр. Нишъ като единъ отъ главнитѣ градове въ България, завладѣнъ отъ султанъ Мурада при покоряването ѝ отъ турцитѣ, богатъ съ старини и населенъ съ българи и турци. По-подробни сведения за българитѣ дава Хаджи Калфа, който е обиколилъ всички български земи отъ Македония та чакъ до Добруджа, и у когото се намиратъ ценни бележки и данни за състоянието на българскитѣ градове и села отъ онова време.

Отъ съчиненията за XVIII в. въ книгата на д-ръ Миховъ по-важни сж „Ново земеописание“ отъ нѣмския географъ Антонъ Бушингъ, основателъ на политико-статистическия методъ въ географията, гдето се срѣщатъ по-подробни данни за историята на българитѣ и описание на северобългарскитѣ санджаци. Отъ пжтеписнитѣ съчинения особено интересно е поменатото по-горе съчинение на френския дипломатъ графъ Фериеръ-Совбофъ, изпратенъ съ дипломатическа мисия въ Цариградъ, съ ценни бележки и наблюдения за българитѣ отъ нѣкои южно-

български градове. Покрай друго авторътъ пише: „Този народъ обича земедѣлието и мирния животъ. Селата му сж бедни, но жителитѣ изглеждатъ доволни. Богатството имъ се състои отъ многобройни стада и отъ толкова земя, колкото тѣ сами могатъ да обработватъ. Къмъ чужденеца сж твърде гостоприемни. Въ кжщитѣ имъ често намирахъ сърдечния приемъ и простота на добритѣ араби отъ пустинята“ (стр. 211). При последното си пжтуване авторътъ е намѣрилъ България почти опустошена отъ войскитѣ, които се завръщали отъ бойното поле и всѣвали голѣмъ страхъ у жителитѣ.

Най-многобройнитѣ и интересни съчинения се отнасятъ, разбира се, къмъ деветнадесетия вѣкъ. Упадъкътъ на турската империя, особено войнитѣ ѝ съ Русия и въстанията на подвластнитѣ ѝ народи, привличатъ чужденци отъ всички краища на Европа, жадни да опознаятъ отблизу тази малко до тогава известна страна и народноститѣ, които я населяватъ. Голѣма частъ отъ съчиненията отъ първата половина на деветнадесетия вѣкъ сж все още спомени и пжтеписи, които обхващатъ вече всички краища на Балканския полуостровъ и на българскитѣ земи.

Въ съчинението си „Пжтуване презъ Морей и Албания за Цариградъ“, Лайпцигъ, 1805 (преведено отъ френски), френскиятъ консулъ въ Янина, Франсоа Пуквилъ, пише за влизането си въ Македония: „На 14 мартъ ние влѣзохме въ предѣлитѣ на България. Тази страна, отъ падането на Римската империя насамъ е населена отъ воинствено племе, което често е отстоявало силата на василевситѣ. Българитѣ сж запазили презъ всѣко време, та и откакъ сж паднали подъ турско господство, духъ на независимостъ. . . Голѣми любители на музиката и танца, тѣ не отиватъ никога на пжтъ безъ гайда, при чиито пискливи звукове цѣлиятъ керванъ та дори и самиятъ свирачъ играе... Женитѣ имъ сж съ извънредна хубостъ. Между тѣхъ нѣкога, както и между черкезкитѣ, трѣбва да сж търсили могжитѣ монарси на Ориента хубавици, съ които сж украсявали харемитѣ си...“ (стр. 116—118).

Между по-важнитѣ съчинения отъ това време сж „Пжтуване отъ Цариградъ презъ Румелия, Балкана, България, Влашко, Седмоградско и Унгария“, Лайпцигъ, 1828: (преведено отъ английски) и „Пжтешествие изъ Турция“, Йена, 1829, отъ британския легационенъ проповедникъ въ Цариградъ, Робертъ Уалшъ, който е придружавалъ лордъ Страндфордъ при пжтуването му въ 1821 г. Между друго авторътъ пише за българитѣ: „Отъ всички селски люде, които азъ видѣхъ, българитѣ сж най-простодушни, най-приятни и най-любезни. Тѣ представятъ поразителна противоположностъ съ грубитѣ и неодѣлани турци, които сж прѣснати между тѣхъ и отъ които се отличаватъ рѣзко и по външностъ. Всички българи, които срѣщихме на пжтя си, ни приемаха като приятели. Ако биволитѣ или колата имъ биваха на пжтя ни, тѣ бързаха да ги отстранятъ, или ако ни се случеше неприятностъ, тѣ бърже ни идѣха на помощъ“ (стр. 301—302). Изнесенитѣ отъ него данни и безпристрастностъ въ сжжденията върху положението на християнскитѣ народи въ Турция сж имали голѣмо значение за английското обществено мнение по онова време. Отъ къмъ Русия дохожда като воененъ лѣкарь съ рускитѣ войски въ войната отъ 1828-29 г. братъ на поетътъ Хенрихъ Хайне,

Максимилианъ Хайне, който пише въ съчинението си „Образи отъ Турция“, Петербургъ, 1833: „Това, което отличава българина отъ всички жители на Югъ, е, че той е необикновено деенъ и работливъ. Особено българскитѣ, чиято домашна уредба приближава нравитѣ имъ до старонѣмскитѣ, сж въ всѣко време заети съ хурка и станъ“. . . (стр. 134). Известниятъ генералъ-фелдмаршалъ графъ Молтке, на турска служба презъ 1835-39 г., въ съчинението си „Писма върху положението и събитията въ Турция“, Берлинъ, 1841, като описва състоянието на българскитѣ земи и градове, нарича България — чудно хубава страна, Търново — най-поетичния по положение градъ, а Казанлъкъ — европейски Кашемиръ. Все отъ това време е и съчинението на нѣмския ботаникъ Гризебахъ, „Пжтуване презъ Румелия за Бруса въ 1839“, съ хубави описания за Македония, „чиито гжсто населени съ българи плодородни равнини иматъ климата на Ломбардия“. Презъ 1836-33 г. френскиятъ ученъ Ами Буе, прави първитѣ си изследвания надъ земитѣ и народитѣ въ Европейска Турция. Въ съчинението си „Европейска Турция“, Виена, 1899 (преведено отъ френски), авторътъ пише за българитѣ отъ Дунавската равнина: „У тѣхъ нѣма мжжество и онова силно национално чувство, което отличава братята имъ отъ западния Балканъ, планинитѣ на горна Мизия и Македония. Героичнитѣ пѣсни сж и тукъ любими, както и въ Сърбия, до като при Дунава човѣкъ слуша любовни или гуляйджиски пѣсни (Tischlieder).“ (стр. 375). Особенно ценно отъ първата половина на XIX в. е съчинението на френския економистъ Бланки, изпратенъ въ 1841 отъ френския министъръ Гизо въ Турция, за да изучи подробно причинитѣ и края на Нишкото въстание. То е озаглавено: „Пжтуване до България въ 1841 г.“ Парижъ, 1843, преведено е отчасти на нѣмски. Авторътъ е ималъ за помощникъ и преводачъ известния български родолюбецъ отъ възраждането, Александъръ Екзархъ. Въ съчинението си Бланки изнася редица факти върху тежкото положение на българитѣ, потиснати отъ тиранията на Исляма, и описва кървавитѣ следи отъ потушеното съ сила въстание. Авторътъ се застъпва за поробенитѣ и пише: „Християнското население не желае нищо въ този моментъ освенъ сигурностъ за живота и имота си и нѣкои гаранции за семейната си честъ. Тѣзи отстъпки биха отложили, може би, избухването на близката буря за известно време; избухне ли тя обаче безъ време, християнското население не ще бжде подготвено за да отстои срещу нея. Европа трѣбва да бжде готова и да знае, че разрешението на този важенъ социаленъ проблемъ трѣбва да се разглежда не съ огледъ къмъ една само нация, но отъ гледна точка на всички народи“ (стр. 217).

Къмъ срѣдата на деветнадесетия вѣкъ започватъ чисто научнитѣ изследвания върху земитѣ на Балканския полуостровъ. Пжтеписнитѣ съчинения на автори отъ всички крайща на Европа и изнесенитѣ въ тѣхъ данни потикватъ систематични проучвания въ тази областъ. Следъ изследванията на Ами Буе се явяватъ съчиненията на френски учени като Киприянъ Робертъ, Убичини, Лежанъ и др., а сжщо и ценнитѣ изучвания на австрийския консулъ въ Янина, фонъ Ханъ, обнародвани отъ Виенската академия на наукитѣ, върху Сърбия, Албания, западна

Македония и Моравско. Въ съчинението си „Албански студии“, Виена, 1853, авторът пише за българитѣ: „Освенъ Драчъ, българитѣ, изглежда, сж владѣли цѣлия новъ Епиръ. Охридъ е билъ столица на тѣхнитѣ царе, и когато народътъ е приелъ християнството, царъ Борисъ е учредилъ въ 870 г. архиепископия, която е обхващала третия дѣлъ отъ Българското царство и се ширѣла отъ Солунъ до Иерихо, Канина и Сипиатосъ“ (стр. 104).

За нравитѣ на българитѣ и албанцитѣ интересна е бележката на Ханъ въ съчиненията му „Пжтуване отъ Бѣлградъ до Солунъ“, Виена, 1858, гдето авторътъ пише, че презъ време на пжтуването му българитѣ се очудвали на неговото походно легло и не показвали никакъвъ интересъ къмъ револвера му, за който албанцитѣ дохождали отъ десетки мили разстояние, за да го видятъ. За българитѣ въ Моравско интересно е да се отбележи и съчинението на германския ученъ Смидъ, „Пжтешествие презъ Албания, България и Сърбия“, Лайпцигъ, 1854. При пжтуването си въ Сърбия авторътъ ималъ за водачъ единъ албанецъ — кираджия, който го закаралъ до Враня. Авторътъ изтъква изрично, че българскиятъ езикъ добива тукъ предимство като езикъ на селското население, и се очудилъ много, когато неговиятъ водачъ, комуто коранътъ забранява да учи езика на невѣрнитѣ, говорѣлъ съвсемъ свободно този езикъ (стр. 232).

Огъ 1860 година започватъ изследванията на голѣмия познавачъ на северобългарскитѣ земи и Балкана, унгареца Феликсъ Каницъ. Въ голѣмото му съчинение „Дунавска България и Балкана“, Виена, 1875-79, намираме следното за семейнитѣ отношения у българи и сърби: „Въ България двата пола обикновено си сподѣлятъ домашнитѣ работи. Въ това отношение българската жена се отличава отъ тази въ Сърбия и Черна-гора и представя голѣма противоположностъ. Въ Черна-гора жената е работното животно на кжщата. На нея лежатъ всички длѣжности, до като мжжътъ, роденъ войникъ, се държи далечъ отъ всѣка работа. Въ Сърбия отношенията между двата пола досежно полскитѣ и домашни работи сж по-добри. Но и тукъ, като се изключи хубаватъ връзка между сестри и братя, жената е съвсемъ подчинена на мжжа. Съвсемъ други сж у българитѣ отношенията между жена и мжжъ, между майка и синъ, едно у южнитѣ славяни рѣдко положение на равенство. Азъ дори често намирахъ, при мекия характеръ на българина, по-голѣма енергия и потикъ къмъ решения на страната на жената. Тукъ прочее лежи единъ въ висша степенъ интересенъ въ етнографско отношение моментъ на различия между двата главни южнославянски народа — сърбитѣ и българитѣ“ (стр. 167).

Въ съчинението на германския ученъ Вуцерь, „Пжтуване въ Европейския Ориентъ“, Елберфелдъ, 1860-61 намираме за българскитѣ нрави следното: „Съвсемъ на особено заслужава да се изтъкне, че по чистотата на нравитѣ българитѣ надминаватъ всички други народи въ Ориента. Съ влизането си въ българска кжща човѣкъ разбира, че тамъ цари дълбока вѣра и взаимно довѣрие. Нещастни женитби сж рѣдки изключения. Ad. Slade (английски пжтешественикъ — „Турция, Гърция и Малта“, Лондонъ, 1837) е съвършено правъ, като казва: „Между българскитѣ селяни има повече щастие, отъ гдето

и да било въ Европа“ (стр. 350). Отъ пжтеписнитѣ съчинения отъ преди освобождението заслужава да се отбележи и съчинението на английския полковникъ Джеймсъ Бекеръ, „Турцитѣ въ Европа“, Щутгартъ, 1874, гдето авторътъ дава между друго обширни сведения за духовния животъ на българитѣ и българскитѣ и чужди училища въ Европейска Турция. „Една забележителна черта въ историческия животъ на българитѣ е силното национално чувство, което е живѣло и живѣе въ съзнанието на този народъ. Ние не знаемъ нищо за въстания на българи срещу тѣхни князе, напротивъ тѣ се явяватъ всѣкога единъ обединенъ народъ, който се бори за независимостъта си. Тази мощъ и силно национално съзнание и днесъ сж до висша степенъ видими за всѣки чужденецъ, който посещава българитѣ. Всѣки отъ тѣхъ проявява добра воля и дори усърдие да принесе въ жертва личността си за общото благо на народа, и това е чувство, което при добро ръководство би могло да има голѣми последици“ (стр. 24). Авторътъ обръща внимание и на обстоятелството, че далечна Америка е проявила особенъ интересъ къмъ тѣзи източни народи съ основаването на голѣмия Робертъ-колежъ въ Цариградъ и училището въ Самоковъ. Като дава сведения за дейността на тѣзи училища, авторътъ привежда мнението на директора на Робертъ-колежъ Cyrus Hamblin за българскитѣ ученици: „Първата година въ колежа нѣмаше нито единъ български ученикъ, втората — единъ, а седмата вече 39 отъ отъ всички 72 ученици. Българитѣ не само по брой, но за наша голѣма изненада, и по знания сж се издигнали на най-високо стѣпало (auch in den Kenntnissen die höchste Stufe erstiegen). Ние смѣтаме българитѣ за народъ съ извънредно голѣми способности“ (стр. 37-38).

Тукъ спадатъ още голѣмъ брой оригинални и преводни съчинения отъ чужди автори, между които особено мѣсто заема историята на Иречека, и статиитѣ на нѣмския географъ Хайнрихъ Кипертъ, чиято народописна карта послужи за основа при обсъждането и опредѣлянето границитѣ на С.-Стефанска България.

Заслужава да се отбележи, че съчиненията, обнародвани подиръ освобождението на България, засѣгатъ на първо мѣсто въпроса за подѣлбата на българскитѣ земи и разпокъсването на българското племе следъ Берлинския конгресъ. Отъ съчиненията, излѣзли или преведени на нѣмски езикъ, тукъ заслужава да се споменатъ особено статията на голѣмия славистъ Ватрославъ Ягичъ, „Върху езика и книжнината на днешнитѣ българи“ (Deutsche Rundschau, 1880), и голѣмото съчинение на белгийския публицистъ Емилъ Лавеле, преведено на нѣмски „Балканскитѣ зами“ 1888, гдето се изтъкватъ грѣшкитѣ въ решенията на Берлинския конгресъ, и възъ основа на научни и исторически данни изъ съчиненията на голѣми познавачи на Балканския полуостровъ се посочватъ истинскитѣ етнически граници на балканскитѣ страни. Тукъ спадатъ важни съчинения върху Македония отъ нѣмски публицисти и учени като Тума-Махъ, Гелцеръ, Герсинъ, Каснеръ и особено Вайгандъ. Авторитѣ, възъ основа на собствени наблюдения, и проучвания изтъкватъ българския характеръ на Македония, българската народност на грамадното мнозинство отъ македонското население, чийто езкъ е единъ български диалектъ.

Книгата на д-ръ Миховъ представя изобщо богата и разнообразна сбирка отъ материали за изучване въ много области на българската историческа, етнографска, психологическа и правна наука. Тя дава възможност да се проследятъ въ голѣмъ брой съчинения, факти и събития, тѣсно свързани съ българското племе, въ една отъ най-интереснитѣ епохи отъ историческия му животъ и развитие. Събранитѣ въ нея сведения отъ очевидци сж въ сжщото време ценни документи въ защита на народностнитѣ права на българитѣ.

М. Романска.

А. Тошевъ, Бѣгли спомени отъ турско време (София 1929) (печат. въ „Българска Мисль“, год. IV. Кн. 7—10).

Госп. А. Тошевъ въ последно време написа редъ свои спомени, които съдържатъ ценни материали за най-новата ни история.

Ако и роденъ въ България, той можа добре да опознае македонскитѣ българи презъ време на учителствуването си при Солунската мъжка гимназия, а сетне като дипломатически агентъ въ Македония той е ималъ възможностъ непосредствено да почувствува любовта и силата на македонското българско сърдце и въ сжщото време да види съ очи страданията и неволитѣ въ тази частъ на общобългарското отечество. Затова, може би, когато А. Тошевъ пише за Македония и македонскитѣ българи, пише съ топло чувство на добъръ българинъ и съ сигурността на правдивъ историкъ. А. Тошевъ, — да не говоримъ за последната му книга, майсторски написана по редъ национални и политически въпроси, — показва будно око и въ наблюденията си по отношение на външния свѣтъ, по-близъкъ или по-далеченъ отъ насъ. Доста е да си спомнимъ напримѣръ за отличнитѣ му, помѣстени преди шесть-седемъ години въ сп. „Демократия“ описания на народитѣ въ Австро-Унгария, гдето даде добра характеристика за последнитѣ дни на отиващата си хабсбургска монархия.

Въ своитѣ „Бѣгли спомени“ г. А. Т. сега дава материали за бждещата културна и политическа история на Македония, съ които ни увелича стѣпка по стѣпка отъ градъ на градъ често даже отъ село на село, за да ни покаже една исконна българска земя, да ни запознае съ едно време, въ което смущението и отрицанието бѣха завладѣли много български души, съ радоститѣ и скърбитѣ, съ силата и вѣрата въ бждещето на българския духъ въ Македония.

А. Т. тукъ ни описва Македония преди тридесетъ и четиридесетъ години, по-щастлива тогава отъ днесъ.

Каква бѣ тогава, Македония?

Тя притежаваше цѣвтещи градове и паланки, като никой другъ старопланински кжтъ. Тѣзи градове и паланки, накацали почти единъ до другъ, бѣха центрове на българска просвѣта, имаха свои пълни църковноадминистративни автономии, които означаваха национална автономия: народътъ бѣ самостоенъ въ вжтрешнитѣ си културно-просвѣтни дѣла. Училищата бѣха много стотици. Всѣко село имаше си своето българско просвѣтно заведение. Броятъ на ученицитѣ надминаваше много

хиляди. Имаше и единъ духовенъ центъръ — Солунъ, който направляваше съдбинитѣ на македонския българинъ. Земедѣлие, занаяти, търговия постепенно закрепваха въ коравитѣ рѣце и въ способноститѣ на българина. Мжката бѣ само една — властѣта, централната власт не искаше да признае едно действително автономно отдѣляне отъ отоманската империя.

Това си спомняме ние като четемъ бѣглитѣ и откъслечни описания, които ни дава А. Т. Тѣ припомнятъ за значението на „Солунскитѣ книжици“, това първо българско списание, редактирано отъ гимназиалното учителство; за дейността на незабравимия географъ и труженикъ въ полето на родната просвѣта Василь Кънчевъ, за „коректорската“ роля въ това списание на Дамянъ Груевъ — бащата на македонската революция, и за цѣла редица други просвѣтени и будни умове на епохата. Отивайки въ подробноститѣ въ тия си описания А. Т. съ право спира погледа си върху първитѣ Братства, които си задаватъ за целъ да будятъ патриотическитѣ чувства и всрѣдъ по-простия народъ чрезъ вечерни училища, чрезъ сказки, пжтувания въ вътрешността на страната.

Единъ день, когато историкътъ ще трѣбва да пристѣпи къмъ основното проучване на буйната и нестихваща ето цѣли десетолѣтия македонска революция, той не ще може да мине безъ да отдаде нужното внимание на паралела, тегленъ между духа, който влѣха Ботевъ, Каравеловъ и Левски въ предосвободителнитѣ борби на българския народъ на северъ и югъ отъ Стара планина, и духа, който Ботевитѣ ученици въ Македония влѣха въ революционнитѣ борби на македонския българинъ. Разбира се, въ краткитѣ си спомени А. Т. не смогва да ни представи пълна картината на националнитѣ борби на македонскитѣ българи отъ онази толкова интересна епоха. А. Т. не си и задава такъва целъ. Но това, що е направилъ сполучливо А. Т., за което можемъ да му бждемъ само благодарни, това е че той ясно ни дава да видимъ хубоститѣ на едно българско минало съ центъръ Солунското културно огнище, за което тука въ свободна България малцина просвѣтени хора иматъ и най-малка представа.

А. Т. следъ като десетки години наредъ, следъ описванитѣ отъ него събития, е заималъ висши дипломатически длѣжности, остава — това проличава въ всѣки редъ на споменитѣ му — съ неизгладими впечатления отъ Солунъ и Македония. Сжщото може да се каже и за времето отъ службата му, прекарана по-рано въ Битоля. За да ни даде по всѣка вѣроятностъ една по-правилна оценка за така наречената Хилмипашова епоха той ни въвежда и въ най-малко познатата до сега за публиката материя. Колко бихме желали А. Т. да иска да хвърли и тука повече свѣтлина. Това би било отъ значение за правилното уясняване на редъ събития предъ и следъ Мюрцшегскитѣ реформи. Но колкото А. Т. е кратъкъ въ това отношение, толкова е той по-пространенъ и по-обиленъ въ пжтнитѣ си бележки по Преспа, Охридъ и Струга, толкова по-сполучливо е обхваналъ въ описанието на приказнитѣ Пелистеръ, Бигла и Баба, за да ни поведе и тука стѣпка по стѣпка презъ тѣснитѣ на Гявата, Коселъ и Тетрино къмъ страната на най-западнитѣ бъл-

гарски планинци — потомците на Самуила, за описание на националните и човешки качества на които А. Т. намира толкова топли думи. Описанието на срещата със селяните от охридските села Логотетово и Лешани например, пътуването със един албанец, тогавашен властелин на Охрид („сега представител на Албания предъ О. Н.“), описанията на Струга показват, колко много грижи е положил на времето си А. Т. да проучи и добре да проумѣе силата и стремежите на българското население въ тия краища.

Владиславъ Алексиевъ.

Tadeusz Kowalski, Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien. Отдѣленъ отпечатъкъ изъ „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“, XXXIII,). Wien 1926, S. 166-231.

Професорътъ по туркология на университета въ Краковъ (Полша) е ималъ възможность презъ време на голѣмата война да изучи турския диалектъ, който се говори въ Македония, отъ устата на единъ турски войникъ, Рочко Асан оли Али (Ročko Assan ôli Ali), отъ градъ Радовишъ на р. Струмица, раненъ презъ войната и попадналъ на лѣчение въ Краковската болница. Записанитѣ материали — единъ текстъ въ проза и шестдесетъ и една пѣсень, придружени съ пълень преводъ и съ обяснителни бележки, — сж дадени въ посочената статья, която е, несъмнено, цененъ приносъ къмъ изучването на турскитѣ диалекти въ Европа, които, както се знае, съ изключение на цариградския, сж твърде слабо познати.

Тая студия представя обаче до известна степенъ интересъ и за славиститѣ, специално за изследвачитѣ на българския езикъ. Въ словаря на българския езикъ както и на останалитѣ балкански езици, има твърде много заемки отъ турски, които сж проникнали въ тѣхъ отъ говоримия турски езикъ подъ форма, каквато тѣ иматъ въ него, а не въ речницитѣ на книжовния езикъ. И тъкмо въ изучения отъ проф. Ковалски турски диалектъ се отбелязватъ нѣкои особености, които сж дали на турскитѣ думи форма, подъ която се явявяватъ тѣ и въ български. Такова е напр. свойството на тоя диалектъ да не различава *i* отъ *y* (*ы*), което е намѣрило отражение и въ турскитѣ думи въ български, като напр. въ думата *капия* — отъ тур. (диал.) *kari* (инакъ *кари*, срв. *капу-кехая*) и под.

Проф. Ковалски презъ изтеклата есень бѣше дошълъ въ България за да се запознае съ турскитѣ говори въ източна България (въ Делиормана и Родопитѣ) и да си запише текстове. Обнародването на тоя материалъ ще бжде въ това отношение още по-важно.

Ст. Романски.

Професоръ Г. П. Геновъ, Правното положение на малцинството. (Съ особенъ огледъ на българскитѣ малцинства въ съседнитѣ държави). София, 1929, стр. 7+272. (Отпечать. отъ Годишникъ на Софийския университетъ, Юрид. факулт. т. XXIV.)

Библиографията по въпроса за малцинствата е вече твърде обширна и съдържа превъзходни трудове, но всички разгледватъ въпроса било теоритически било само главно съ огледъ на особеното положение на други, небългарски малцинства. Така, следъ като германскитѣ малцинства навсекжде сж успѣли да бждатъ признати за такива и следъ като почти никжде тѣхнитѣ най-елементарни стопански права не сж предметъ на посегателства, както е случаятъ отъ една страна съ македонскитѣ българи, а отъ друга съ добруджанскитѣ, естествено е, че въ германската литература по въпроса за защитата на малцинствата вече се набляга предимно върху искания отъ по-друго, по-комплицирано бихме казали естество. Българскитѣ малцинства, както и специфичното въ тѣхното положение, почти не се споменаватъ никжде, и тѣхната сждба не е предметъ нито на едно теоритично проучване. До толквва малко е известно положението на нашитѣ малцинства като такива, щото единъ важенъ трудъ по библиографията на малцинствата, какъвто е тоя на г. Д-ръ Робинсонъ, не цитира нито едно съчинение, отнасяще се до българитѣ въ Македония, Добруджа, Тракия, Западни покрайнини или другаде. Оня, който би поискалъ споредъ библиографията на г. Д-ръ Робинсонъ да се ориентира по миноритарния въпросъ въ Европа, едва ли не би заключилъ, че български малцинства въобще не сжществуватъ, а камо ли би считалъ, че те сж въ действителностъ най-безправни и беззащитно изоставени на благоволенieto на шовинистични и не спазващи международнитѣ елементарни задължения управляващи срѣди. Ако единъ авторъ като г. Д-ръ Робинсонъ, който нѣма никакво основание за да не каже истината относно ужасното положение, въ което сж поставени да живѣятъ българскитѣ малцинства, не споменава нищо за тѣхъ, то се дължи и на това, че досегашната литература, занимаваща се съ тия малцинства, носи повечето полемиченъ и политически характеръ, та е твърде малко строго теоритична съ огледъ на разбиранията, които сж въ ходъ следъ договоритѣ за защитата на малцинствата. Толкова по-цененъ се явява при това положение трудътъ на г. професоръ Геновъ, който идва да запълни една сериозна празнота въ две посоки. На българския читателъ тоя трудъ дава едно сериозно и пълно изложение на развитието, насокитѣ и постиженията въ областта на международната защита на малцинствата, а на всѣки, който желае да се запознае съ положението на българскитѣ малцинства, трудътъ на г. Геновъ ще му разясни изключителното положение, при което тѣ се намиратъ и всичката опасностъ, която произтича отъ това несъобразно съ договоритѣ и съ днешното западно-европейско разбиране състояние на работитѣ въ балканскитѣ държави.

Невъзможно е въ една рецензия да се резюмира изобилието на мисли и на данни, които изпълватъ труда на г. професоръ Геновъ. За-

това ще се задоволимъ само да посочимъ на неговото съдържание. Книгата е раздѣлена на четири части и едно приложение, или по-правилно — на петъ части.

Първата частъ съдържа, въ петъ глави, исторически прегледи на понятието за защитата на малцитствата и на практическото приложение на тази защита въ миналото, като се има главно предвидъ развитието на мисълта за протекция на немохамеданскитѣ населения въ турската империя и по-социално на българското население.

Въ втората частъ авторътъ разглежда редицата договори и договорни клаузи, създадени следъ великата война, основанията за тѣхното създаване, факторитѣ, които сж съдействували затова, както и покровителство, предвидено въ новитѣ, следвоенни конституции.

Третата частъ разглежда по отдѣлно и критично различнитѣ елементи на защитата на малцинствата — покровителството на живота, личната свобода и религията; свободното употребление на матерния езикъ; народното образование; поданството на малцинствата; правото на собственост и самоуправлението.

Въ четвъртата частъ се излагатъ гаранциитѣ и процедурата за осъществяване правата, гарантирани на малцинствата.

Най-после въ последната частъ авторътъ очъртава положението на чуждитѣ малцинства въ България, и онова на българскитѣ малцинства извънъ границитѣ на българската държава, именно въ Македония, Добруджа, Тракия, Западнитѣ покрайнини, Бесарабия, за които самъ авторътъ казва, че сж „черни страници, на които е написана нерадостната сждба на българитѣ, които останаха въ съседнитѣ намъ територии.“

Заклучението на автора е, че за българскитѣ малцинства не се прилага ни едно отъ разпорежданията на договоритѣ за покровителство; за тѣхния животъ, имотъ и културни свободи нѣма гаранции животътъ имъ е изпълненъ съ невиджанъ до сега трагизъмъ. Това е сждбата на повече отъ 1.500.000 българи, заплашени отъ една брутална жестока и болезнена асимилация, изстребление или прогонване. При такова положение, необходими сж строгото и последователно прилагане на договоритѣ за малцинствата, автономното начало и дори териториални промени, извършени, разбира се, по пжтя предвиденъ въ пакта на О Н., и които да направятъ, щото политическитѣ граници да съвпаднатъ съ политическитѣ тамъ, гдето това се укаже наложително въ интереса на мира.

Достоинствата на труда на г. професоръ Геновъ сж твърде много, и той би трѣбвало да бжде прочетенъ отъ всички и особено отъ нашитѣ политици и общественици. За всички, които се занимаватъ по-отблизу съ въпроса за малцинствата, той ще стане начална точка на по-нататъшни специални разработвания. Отъ особено голѣмо значение ще бжде, разбира се, ако възможно по-скоро тоя трудъ бжде преведенъ и на достъпенъ за европейското обществено мнение езикъ, за да разсѣе твърде много предубеждения спрямо българската кауза и да състави предпоставка на онѣзи усилия, които въ името на мира и на справедливостта се налагатъ да бждатъ направени, за да се тури край на трагичната сждба на българскитѣ малцинства.

Д-ръ И. Пенаковъ.

Седемдесет-годишнината на проф. Густавъ Вайгандъ.

Нѣмскитѣ университетски професори, главнитѣ представители на нѣмската наука, винаги сж се отличавали въ научнитѣ си изследвания съ своята пословична основателностъ и правдолюбие. Затова престижътъ на нѣмската наука и откъмъ тази страна стои много високо. Единъ отъ тѣзи истински служители на науката е и професорътъ въ Лайпцигския университетъ Г. Вайгандъ, чието име е твърде популярно срѣдъ българската интелигенция изобщо, а особено срѣдъ македонската. По специалностъ романистъ, проф. Вайгандъ, изучвайки аромънскитѣ селища и говори по Македония, още преди четири десетолѣтия отблизу се запозна съ македонскитѣ българи, — съ тѣхния езикъ и битъ, та сетне вече до день днешенъ въ своитѣ студии по етнографията на балканскитѣ народи не престава най-добросъвестно да освѣтлява и спорнитѣ въпроси касателно народностния характеръ и свързанитѣ съ него културни и политически права на българското македонско население. Когато въ 1895 год. Вайгандъ, въ съчинението си върху „Аромънитѣ“ изнесе предъ свѣта любопитни подробности за ромънския елементъ въ Македония, той не пропусна да разкрие и съянитѣ отъ противобългарската пропаганда на сърби и гърци заблуждения, като заяви, че „масата на населенаето въ Македония не се състои нито отъ гърци нито отъ сърби, а отъ българи, следъ които по численостъ първомъ идатъ турцитѣ“. Следъ това въ една своя статия въ „Globus“ (1897 год. № 4), Вайгандъ пакъ казва, че сръбската пропаганда въ Македония може и да отбележи нѣкои успѣхи, но това нѣма политическо значение, защото македонцитѣ масово се чувствуватъ българи, каквито въ сжщностъ и сж (denn die Macedonier fühlen sich in der Masse als Bulgaren, was sie auch sind).

Минаха се години, настанаха превратни събития, които измѣниха картата и на Балканския полуостровъ; силата временно надви правото; явиха се лъже-учени да си кривятъ душата спрямо поробеното наше македонско население, за да подкрепятъ потисниците на Македония, ала професорътъ Вайгандъ си остана непоколебимо вѣренъ на убеждението си — на истината, което доказа и чрезъ последното си забележително съчинение „Етнографията на Македония.“

Достигналъ седемдесетъ годишна възраст, Вайгандъ продължава неуморимо да работи, посветилъ особено внимание на балканскитѣ етнографски и езикови въпроси и въ своето ново списание „Балкански Архивъ“ (Balkan-Archiv). За почти полувѣковната научна дейностъ на проф. Вайгандъ не веднъжъ сж му отправяни отъ българска страна благодарствени признания, а на 2 февруирий т. г., по поводъ на 70-години отъ рождението му се устрои по инициатива на негови ученици и почитатели тържествено събрание въ Българската академия на наукитѣ, чийто дописанъ членъ е Вайгандъ, за да се отдаде почитъ на неговата научна дейностъ съ огледъ и къмъ заслугитѣ му за българския народъ.

По сжщия поводъ и Македонскиятъ наученъ институтъ провъзгласи проф. Вайгандъ за свой почетенъ членъ.

Л. Милетичъ.

ДАРЪ
ОТЪ
МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

Résumés des articles de la revue.

Prof. Iv. Snégarov, La situation de l'Eglise d'Ohrida depuis la chute d'Ohrida sous les Turcs (1394) jusqu'à 1557.

Au moment de l'envahissement de la Macédoine par les Turcs beaucoup de villes et de villages furent éprouvés. Effrayée, la population chrétienne s'enfuit dans les montagnes ou en Italie. Des masses turques s'établirent dans les villes ou érigèrent de nouvelles villes dans les points stratégiques. La population chrétienne devint moins compacte car quelques chrétiens se faisaient Turcs soit qu'ils y fussent contraints, soit de bon gré pour conserver leurs biens. De sorte qu'au XV et XVI siècles il y avait beaucoup d'hommes d'Etat turcs qui étaient des Grecs, des Albanais, des Serbes, des Bulgares turquisés.

L'impôt du sang ou impôt en enfants qu'on prenait pour renforcer le corps des Janissaires était une charge très douloureuse pour les chrétiens. Les quatre expéditions des sultans contre les Albanais, les Serbes et les Etats occidentaux affaiblirent au point de vue économique les ouailles de l'archevêché d'Ohrida, à travers le diocèse duquel passèrent les armées turques.

Au XV siècle, les différents sultans ne se comportèrent pas de la même façon à l'égard des églises chrétiennes. Le sultan Mourad II fut assez tolérant par rapport aux cultes. A son époque les églises avaient encore des cloches. Mais Mohamed II restreignit les libertés religieuses.

Au début du XVI siècle, les cadis (les organes du pouvoir judiciaire) s'efforcèrent d'être justes, comme le montre la Vie de S-t Gueorgui de Sofia, mais les sultans étaient déjà enflammés de fanatisme religieux. Le sultan Sélim I (1512—1520) fut la terreur des chrétiens. Leur situation ne fut pas meilleure sous le sultan Suleïman le Magnifique (1520—1566) que les monuments serbes nomment „le cruel et impitoyable empereur“. Les pouvoirs administratifs turcs, comme il ressort de la Vie de S-t Nicolas de Sofia, ont été les collaborateurs fidèles des sultans dans leurs efforts pour affaiblir l'Eglise chrétienne. Les turquisations par force devinrent plus fréquentes, les cloches des églises furent enlevées et fondues pour en faire des canons. Les processions religieuses comportaient des dangers. L'érection de nouvelles églises n'était pas autorisée et la réparation des anciennes ne pouvait être faite qu'en payant de grandes sommes aux fonctionnaires. Le bas clergé vivait dans une grande misère. Selon Mernavini, les prêtres étaient obligés de couper du bois dans la forêt et de le vendre au marché. Ils souffraient la pauvreté parce que leurs ouailles aussi se trouvaient dans une situation économique difficile à cause des guerres perpétuelles des

Turcs et des lourds impôts perçus par l'Etat. Il est probable qu'après l'annexion du patriarcat d'Ipek à l'archevêché d'Ohrida (1460) une contribution fut imposée à ce dernier, et plus tard les archevêques d'Ohrida commencèrent à payer aussi un impôt pour leur „bérat“, comme le faisaient également les patriarches de Constantinople. A partir de l'époque de l'archevêque Prohor (+ 1550), les Turcs commencèrent à exiger aussi un impôt (haradj) pour chaque évêché séparément.

Prof. A. Sélichtchev, Au sujet de l'émigration des Bulgares de la Macédoine en Russie et du litige gréco-bulgare dans les régions de Monastir et d'Ohrida d'après les rapports des Consuls (1831—1874).

La guerre de Crimée fut suivie d'une émigration assez considérable de Bulgares en Russie parmi lesquels se trouvaient aussi des Bulgares de la Macédoine. L'oppression exercée par le gouvernement turc et les abus de pouvoir éveillèrent parmi la population macédonienne l'idée de chercher en Russie de meilleures conditions de vie. Le consul russe de Monastir, Hitrovo, dans deux rapports, datés de 1861, adressés le premier au directeur de l'ainsi nommé département asiatique auprès du Ministère des Affaires Etrangères à S-t Pétersbourg, E. P. Kovalevsky, le second au comte N. P. Ignatiev, expose ses arguments pour et contre l'émigration. Les derniers sont de caractère politique — il ne faut pas affaiblir l'élément bulgare en Macédoine en prévision d'une guerre entre la Russie et la Turquie. Il informe que des Bulgares en vue, militants pour la cause nationale, se sont prononcés contre l'émigration. Hitrovo révèle aussi la conduite hostile des Tatares et des montagnards du Caucase, émigrés en Macédoine après la guerre de Crimée, à l'égard de la population bulgare de cette région. Selon le professeur Sélichtchev, on ne trouve aucune trace qui montre que cette idée d'émigration en Crimée des Bulgares de la région de Monastir se soit réalisée.

Les deux autres documents sont relatifs à la question gréco-bulgare de l'église nationale. Un rapport de 1873 du consul V. Maximov fournit des informations intéressantes sur la situation de l'œuvre nationale bulgare dans la région de Monastir. A cette époque, sur 3000 familles chrétiennes à Monastir, 2000 étaient bulgares, les autres valaques, grécomanes, albanaises et grecques. Dans le second rapport du même consul, daté de 1874, des informations sont données sur l'action des évêques grecs à Ohrida et Lérina, leur irritation à cause de l'arrivée à Ohrida du métropolite bulgare Nathanaël. Les pouvoirs turcs soutenaient le métropolite grec. Intéressantes sont également les informations statistiques, annexées au dernier rapport, relatives au nombre des familles bulgares dans le district de Lérina et les régions voisines. Le professeur Sélichtchev relève quelques inexactitudes, notamment que dans certains villages la population valaque n'est pas indiquée, et que dans le village de Nâtye le nombre des Valaques n'est pas donné avec exactitude et qu'ils ne sont pas indiqués comme de religion musulmane (Valaques musulmans). Selon ses données statistiques dans la ville de Lérina (Florina) il y a eu 900 maisons turques et 364 maisons bulgares,

dans les villages de la région de Florina, à de petites exceptions près — là où certains villages comptaient des Turcs — toute la population était composée de Bulgares. Les premiers chiffres indiquent le nombre des maisons chrétiennes, les seconds le nombre des familles chrétiennes; dans certains cas plusieurs familles vivaient dans la même maison. Selon les données statistiques par rapport aux villages de l'arrondissement de Florina, de celui de Voden (section de Karadjovo) et de celui de Monastir, le nombre des familles bulgares s'y élevait à 6646.

K. Miatev, Fragment de la fresque des Quarante martyrs dans l'église située près du village de Vodotcha dans les environs de Stroumitza.

L'architecture et la peinture de l'ancienne église S-t Léontī est étudiée dans la Revue Macédonienne, année II, № 2, pages 43—57. Dans la présente étude l'auteur s'arrête seulement sur un fragment (figure № 1) de l'intéressante composition „Le martyr des Quarante chrétiens à Sévast“ qui a été assez répandue dans les Balkans au XIII et XIV siècles. Au point de vue de la composition et du style, la fresque de Vodotcha, quoique datant de la même époque, se distingue des autres fresques dans les Balkans; elle a le même sujet que celles-ci à Jitcha (figure 4), Stoudénitza (figure 3), Sopotchani, Détchani (figure 5), Gradatz en Serbie, Lesnovo (figure 6) en Macédoine, mais elle se rapproche d'une plaque en ivoire du Kaiser Friedrich-Museum (fig. 2) de Berlin. Quoique petit, le fragment de Vodotcha est très intéressant au point de vue artistique et historique, car il jette une plus grande lumière non seulement sur le style des autres fresques maintenant détruites de Vodotcha, mais aussi sur quelques problèmes de l'histoire de l'art bysantin peu connus et faiblement traités jusqu'à présent, notamment: 1-o la composition des groupes et des foules, 2-o les mouvements de l'âme et ses moyens d'expression, 3-o le corps nu.

A l'opposé des autres fresques qui se trouvent dans les Balkans, le groupe des martyrs de Vodotcha n'est pas traité comme un bloc de corps, mais comme une composition libre d'individus distincts et de valeurs égales auxquels le peintre s'efforce de donner des attitudes différentes.

A Vodotcha a été créé un groupe d'un sentiment nettement réaliste et ayant des rapports perspectifs exacts entre les figures. Le peintre s'est efforcé d'imprimer dans les figures le maximum de vie spirituelle, ce qui, en réalité, est élevé ici comme objet même de l'art. Pour exprimer cette vie intérieure tous les moyens ont été engagés: la position du corps, le groupement des figures qui se soutiennent l'une l'autre, la gesticulation et la mimique. Parallèlement notre attention a été arrêtée à Vodotcha par une façon spéciale de traiter le corps nu. Ce dernier est travaillé avec un grand amour, un dessein audacieux et plein de maîtrise et avec le sentiment de la plasticité des formes. En comparant son œuvre aux plus anciens desseins schématiques bysantins du corps nu, qui témoignent d'une complète rupture avec les traditions de l'art hellénique, on voit que le peintre de Vodotcha a fait un pas en avant en faisant ressortir et en idéalisant la force physique, le corps musclé et athlétique.

La fresque des quarante martyrs de Vodotcha a été créée d'après quelque icône ou miniature du type de la plaque de Berlin (X—XI siècles), mais le peintre y a exprimé ainsi beaucoup de traits individuels qui sont dus à l'essor général de l'art balkanique à cette époque.

St. Romansky, Les noms de quelques villes dans la Macédoine.
— 3. Bitolja-Monastir.

L'origine du nom Bitolja que porte aujourd'hui l'une des trois plus grandes villes de la Macédoine est aussi l'objet d'une attention spéciale dans la science linguistique. Puisque la même ville en grec s'appelle *Μοναστήρι* „monastère“ qu'on considère comme traduction d'un nom vieux bulgare *Obitělъ* (de *ob-vit-ělъ, rac. vit — dans le verbe *vitati* „habiter“), ayant la même signification, on admettait d'habitude que le nom bulgare actuel Bitolja (dialectal Bitola) fût issu du dit nom vieux bulgare. Deux choses y restaient inexplicables: la disparition de *c-* initial et le passage de *-ě-* à *-o-* dans le suffixe.

Le prof. Ilinskij, *Prace filolog.* XI, 1927, 190, explique la première, comme due à une „décomposition“ du préfixe, comme il en est arrivé dans d'autres mots en slave, et la seconde — à une substitution du suffixe *-olъ* à *-ělъ*.

D'une autre part M. Vasmer, *Zeitschrift f. slav. Phil.* IV, 1927, 93-94, sur l'exemple de Hahn, *Alban. Studien*, 1854, p. 272, n. 224, qui expliquait le même nom en le rapprochant de l'alb. *vito*, *vito-ja* „pigeon“ (la montagne près Bitolja porte le nom *Perister* = grec moderne *τὸ περιστέρι* „le pigeon“), voit dans ce nom un nom ancien d'origine illyrienne ou thrace et le rapproche du lit. *bŭtas* „maison.“

M. A. Vaillant, *Revue des études slaves*, VIII, 1928, 86—87, estime l'explication de Vasmer inadmissible, d'abord, l'aire du groupe des mots auxquels appartient le lit. *bŭtas* étant considérée comme indo-européenne septentrionale (baltique, celtique, germanique) et nullement comme illyrienne ou balkanique, ensuite, parce que en faveur de l'origine slave parlent la correspondance entre le nom grec et le nom slave, la tradition, l'histoire et le fait matériel de l'existence d'un vieux monastère dans les environs de la ville. Il fait recours aux faits du grec moderne (thraco-macédonien) et du bulgare (macédonien), pour en expliquer, d'une part, la forme byzantine *Βουτέλις* (1272), par le passage de *i* à *u* dans les dialectes thraces du grec et d'autre part — la forme nouvelle par la vocalisation de *z* dans le parler bulgare macédonien, dont il explique non seulement le *o* initial (*vObitělъ* > *voBitolъ*), mais aussi l'apparition de *-o-* substitut à *-ě-* dans le suffixe (par substitution du suffixe *-ěl-* > *-(z)l-* > *-ol-*: **Bitělъ* > *Bit(ɸ)lъ* > *Bitolъ*, v. maced. *pekolo* „enfer“).

M. Romansky fait observer que la forme byzantine *Βουτέλις* apparaît non pas au XIII s., mais encore au XI s., et non pas seulement dans la chrysobulle de 1272 qui représente une reproduction de celle, octroyée à l'archevêché d'Ochrid par l'empereur Basilius II en 1020, mais aussi chez Cedren-Skilitsa: *Βουτέλιον*. Puisque dans les sources slaves postérieures le nom de la ville s'écrit *Bytolja*, *Bytolъ* qui peut être même considéré

comme une association graphique au verbe *byti* „être“, il n'était impossible que ce nom à l'époque vieille bulgare ne fût rapproché du dit verbe et prononcé avec *-y-* (ы) qui a été rendu en grec par *ov-*: gr. *καρούτα* — bulg. *корѣто* „auge“ etc. L'explication de Il'inskij par „décomposition“ du préfixe *o-* mérite d'être préférée à celle de Vaillant, v. aussi *Rěhovo*, *Rahovo* sur le Danube, de *Orěhovo*; *Rěhovica* - *Orěhovica* etc. L'auteur de l'article fait observer de même que M. Vaillant a tort d'affirmer que le v. bulg. *ě* ne soit rendu en grec aussi par *ε*: v. *Βρεστόν* = *Brěstb*, *Βέλλον*, *Βελωτᾶ* = *Bělb*, *Běloṭa*, *Ῥερίτζα* = *Rěkica* (*Rěka*) etc. Voilà pourquoi, pour expliquer le *-o-* dans le suffixe à la place de *-ě-*, il n'est pas nécessaire de supposer un suffixe intermédiaire (*o*) *l*, mais, plus admissible dans le cas est l'opinion de Ilinskij qui parle d'une substitution du suff. *-olb* à *-ělb*, étant donné que aujourd'hui même on trouve en bulgare des mots comportant le même suffixe: non seulement des mots anciens comme *sopól*, v. bulg. *sopolъ* „mucus“, srer. *sopolj* à côté de *soplъ* — tch., pol. *sopel*), mais aussi nouveaux comme *zatiskól* „bouchon“ etc. Le *-ja*, dial. *-a* final du nom bulgare *Bitolja*, dial. *Bitola* (puisque *Bitolj* n'est aujourd'hui que le nom officiel serbe) est dû au sentiment du féminin que le nom était avec le suffixe *-ělb*. Donc, après la substitution du suffixe *-olb* à *-ělb* le nom aurait été allongé d'un suffixe secondaire de féminin *-ja* (d'après les thèmes en *-ja*). Le *l* dur dans la forme *Bitola* est dialectal. Quant à la forme turque *Toli*, elle saurait être expliquée par la particularité du dialecte grec macédonien qui accuse un amuïssement des voyelles inaccentuées (*u*, *i*), si cette forme nous avait été attestée en grec. Mais elle n'y est pas connue. Donc, elle a été emprunté au bulgare, et abrégée lors de l'emprunt en turc, comme il en arrive fréquemment dans les noms empruntés d'une langue dans une autre, où les syllabes inaccentuées s'éliminent.

L. Milétitch, Les Bulgares de la Macédoine et les Serbes.

L'article de M-r Milétitch est écrit à l'occasion de la publication de la brochure serbe „Bulgares et Yougoslaves“ (1928) éditée par l'Association Yougoslave pour la Société des Nations, dans laquelle beaucoup de faits sont dénaturés avec une certaine tendance à soutenir la thèse officielle serbe qui nie l'individualité nationale des Bulgares de la Macédoine. Le but de M-r Milétitch est de jeter, à cette occasion, une plus grande lumière sur des questions linguistiques et ethnographiques concernant la Macédoine, en prenant en considération des faits établis par la science, principalement dans les ouvrages des savants en vue visés par la brochure serbe. L'auteur s'arrête d'abord à l'opinion sur les Bulgares de la Macédoine du célèbre historien K. Ireček, auteur de la première Histoire des Bulgares et aussi de la meilleure Histoire des Serbes, qui est en complète opposition avec la thèse serbe qui ne peut être conciliée avec la véritable science. Après l'opinion d'Ireček, M-r Milétitch indique celle du professeur V. Iagić sur la langue des Macédoniens et explique le sens de ses conclusions au sujet des ainsi nommés „dialectes de transition“ entre des langues slaves voisines. Il cite les déclarations de Iagić relatives aux efforts de la

politique d'Etat serbe pour falsifier le caractère bulgare de la langue des Macédoniens, auxquels collaborent également et avec zèle des savants en vue tels que Tzviitch, Bélitch et autres. Plus loin, M-r Milétitch démontre que le savant russe, le professeur Kotchoubinsky, visé dans la brochure, s'est prononcé d'une façon tout à fait contraire — notamment il s'est élevé le plus nettement contre la thèse serbe et a blâmé le procédé qui consiste à mêler la politique à la science. Ses opinions objectives au sujet du caractère ethnographique bulgare des Slaves de la Macédoine ont été aussi partagées par le professeur M. Mourko. A propos de la thèse serbe qui soutient que les Slaves de la Macédoine ne sont ni Bulgares ni Serbes, mais une nation distincte, le professeur Kotchoubinsky, déjà dans la dernière dizaine du siècle passé, s'est prononcé très nettement: „La création d'une nouvelle nationalité en dépit de l'enseignement qui jusqu'à nos jours a été donné par la slavistique est due à des motifs politiques; cependant la science slave ne peut faire aucune concession et tout investigateur impartial et bien orienté ne reconnaîtra que ce que la science lui dicte notamment qu'en Macédoine on ne connaît qu'un seul peuple slave — les Bulgares et non les Serbes“. M-r Milétitch donne ensuite des informations intéressantes au sujet des opinions de P. Chafarik et V. Grigorovitch concernant les Bulgares et les Serbes dans la Péninsule balkanique, après quoi il passe à l'opinion sur la même question des professeurs P. A. Lavrov et Auguste Leskin et s'arrête spécialement aux particularités phonétiques et morphologiques des parlers macédoniens, en s'appuyant sur les déclarations à ce sujet du professeur V. Iagić et quelques autres. M-r Milétitch s'arrête plus en détail sur certaines déclarations du linguiste français M-r A. Meillet, relatives aux dialectes macédoniens, qu'on exploite du côté serbe au profit de l'erronée thèse serbe. M-r Milétitch fait la critique de l'opinion soutenue par M-r le professeur Meillet selon laquelle ce sera la politique qui décidera l'avenir linguistique de la Macédoine, „car les parlers macédoniens appartiennent, en réalité, aux deux groupes qui les revendiquent.“ M-r Milétitch accuse le professeur Meillet de partialité et de contradiction évidente avec les opinions des slavistes les plus renommés. En se servant de citations extraites des ouvrages mêmes de M-r Meillet M-r Milétitch démontre qu'une langue commune — les Serbes veulent imposer comme telle leur langue aux Bulgares de la Macédoine — ne peut jamais être imposée par violence, que la violence, en général, n'est pas exercée sur la langue même, et que ce but ne peut être atteint que par une supériorité culturelle.

Après avoir démasqué certaines inventions serbes relatives à l'histoire et aux traditions de la Macédoine, l'auteur rapporte certains jugements au sujet de la Macédoine de l'académicien russe N. P. Kondakov et expose ensuite des données intéressantes concernant les Bulgares de la Macédoine fournies par le savant allemand N. Gelzer. De même que Kondakov, Gelzer a voyagé en Macédoine; il a été à Ohrida, à Kostour etc. de sorte qu'il connaît de près les Bulgares de la Macédoine, dont il parle en particulier dans un de ses ouvrages „Im bulgarischen Makedonien“. Partout Gelzer ne trouve que des Bulgares, ce qui d'ailleurs est en accord avec l'histoire du patriarcat d'Ohrida, au sujet duquel Gelzer a publié une étude spéciale „Das Patriarcat von Ochrida“ (1902).

L'étude de M-r Milétitch s'achève par des remarques critiques sur certaines dénaturations par les Serbes de l'histoire contemporaine bulgare, en indiquant les buts plus lointains de la Yougoslavie par rapport à la Bulgarie.

E. Déliakov, Chants populaires de la région de Kostour.

M-r Déliakov continue de publier des chansons populaires du rayon de Kostour qu'il a recueillies lui-même et qui sont composées dans le parler local. Ce sont des chansons lyriques. M-r Déliakov indique les noms des personnes dont il tient ces chansons.

Comptes-rendus.

A. M. Sélichtchev, Polog et sa population bulgare. Etude historique, ethnographique et dialectologique de la Macédoine du nord-ouest (En russe). Accompagné d'une carte ethnographique. Sofia. 1929. 8° VIII. 439. (Edition de l'Institut Scientifique Macédonien). — Compte rendu du prof. M. Poproujeko.

L'auteur de l'ouvrage ci-dessus cité actuellement professeur de philologie slave à Moscou s'occupe depuis longtemps de l'étude des dialectes macédoniens et principalement de la langue et du caractère ethnographique de la population bulgare dans les régions de Tétovo et Gostivar situées dans la Macédoine du nord-ouest et connues sous le nom général de „Polog“. Après un court séjour dans ces régions en 1914, M-r Sélichtchev publia en 1918 les résultats de ses observations dans l'ouvrage „Exposé sur la dialectologie macédonienne“ (en russe). Dans son nouvel ouvrage, M-r Sélichtchev donne une caractéristique plus détaillée de la population du Polog, au point de vue ethnographique et linguistique. Il établit que la population slave dans les villages de cette région est de nationalité bulgare. Il énumère tous les villages du Polog et annexe à son ouvrage une carte ethnographique de cette région. L'auteur réserve une place importante à l'oeuvre littéraire des premiers écrivains et hommes en vue de cette région—avec en tête Kyrille Peïtchinovitch, né en 1771. A propos de certains rites superstitieux en honneur chez le peuple et contre lesquels Peïtchinovitch s'est élevé, M-r Sélichtchev expose en détail, dans une étude spéciale, les rites accompagnant l'ainsi nommé „kourban“ ou „sloujba“ (service) des Bulgares en les comparant à ceux en usage dans les fêtes du même genre chez les Serbes („slava“) et chez les Russes (p. 201—278). Les pages 281—416 sont consacrées à la langue dans les deux parties principales du Polog — le Polog Supérieur et le Polog inférieur, où l'on distingue deux dialectes différents. Dans les pages 417—437 sont données des textes de prose populaire recueillis par l'auteur lui-même ou d'autres personnes dans différentes localités du Polog, et également des extraits des oeuvres de Peïtchinovitch, caractéristiques au point de vue de la langue.

L'auteur du compte rendu trouve que le livre de M-r Sélichtchev est une oeuvre scientifique absolument impartiale qui occupera une place en

vue dans la littérature ethnographique et linguistique concernant la Macédoine.

Prof. D-r Karl Strupp, La situation juridique des Macédoniens en Yougoslavie. Paris, 1929, 139. Avec 20 cartes ethnographiques de la Macédoine. — Compte rendu du D-r V. Petkov.

L'éminent professeur allemand de droit international à l'Université de Francfort, Karl Strupp, auteur de l'ouvrage ci-dessus cité, a manifesté, déjà avant la guerre balkanique, un intérêt spécial pour la Macédoine. Le motif principal qui l'a poussé à écrire l'ouvrage en question a été les efforts faits par la Yougoslavie pour ne pas remplir à l'égard des Bulgares de la Macédoine les clauses relatives aux minorités prévues dans le traité de Neuilly et signées par elle, en niant la nationalité bulgare des Macédoniens. Dans son livre, le prof. Strupp s'est donné pour tâche d'établir si les Slaves de la Macédoine dans les frontières de la Yougoslavie actuelle représentent ou non, au point de vue du droit international, une minorité nationale.

En réponse à cette question, M-r Strupp consulte d'abord les témoignages fournis par l'histoire et l'ethnographie de la Macédoine; il cite un grand nombre d'historiens et de slavistes du passé et du présent qui font autorité, suit dans ses détails l'époque de la Renaissance du peuple bulgare, durant laquelle les militants macédoniens ont joué le premier rôle, principalement dans la lutte contre le pouvoir spirituel grec pour acquérir une Eglise bulgare nationale indépendante — l'Exarchat. L'auteur étudie les différents états principaux du firman de 1870 dont l'article 10 concerne la Macédoine. Plus loin, l'auteur suit le développement de l'histoire bulgare durant la troisième période — à partir de la Conférence de Constantinople jusqu'à la paix de Bucarest en 1913. L'auteur examine également les conditions qui ont créé l'Organisation intérieure révolutionnaire macédonienne — ses buts et ses moyens.

M. Strupp s'arrête particulièrement au développement des relations entre la Bulgarie et la Yougoslavie. Les aspirations territoriales de cette dernière sur la Macédoine se manifestent surtout après l'annexion de la Bosnie et de l'Herzégovine par l'Autriche-Hongrie. La Serbie n'a pas caché ses aspirations, même au moment de la signature du traité d'alliance du 13 mars 1913, par lequel elle reconnaît ouvertement le caractère bulgare de la Macédoine dans l'ainsi nommée zone non contestée. Se basant sur toutes les données historiques, ethnographiques et juridiques relatives à la question examinée par lui, le prof. Strupp conclut que la population slave de la Macédoine représente au point de vue du droit international et au sens absolu des clauses relatives aux minorités du traité de Paris, une minorité nationale. En considération de ce fait, l'auteur trouve que la Yougoslavie, en ne remplissant pas à l'égard de cette minorité ses engagements, a assumé une responsabilité de nature délicate au point de vue du droit international, responsabilité qui comprend en elle-même des éléments de véritables crimes internationaux envers les grandes puissances signataires du traité de paix. Indépendamment de l'idée de la responsabilité de l'Etat

yougoslave, l'auteur soutient aussi la thèse que la Société des Nations a le droit, dans ce cas, d'intervenir énergiquement en faveur d'une protection efficace des minorités bulgares en Yougoslavie. Cette intervention conformément au texte de l'article 11, alinéa II, du pacte de la Société des Nations peut être provoquée par l'Assemblée ou le Conseil de cette dernière à l'occasion de toute circonstance de nature à compromettre la paix.

D-r K. D. Kojouharov, La Question d'Orient et la Bulgarie. 1875-1890. Etudes diplomatiques de—, professeur à l'Université nationale de Wachington. 1929, 8° 446. — Compte rendu du prof. V. Myakotine.

Le livre de M-r Kojouharov représente la première partie d'un ouvrage plus vaste dans lequel seront expliquées les raisons et les origines de la guerre mondiale de 1914—1918. Cependant, le présent livre de M-r Kojouharov forme un tout indépendant en tant qu'étude d'une période déterminée de l'évolution de l'ainsi nommée question d'Orient qui a joué un rôle important dans les rapports des Etats européens entre eux. L'auteur a été placé dans des conditions favorables pour son œuvre, ayant été en Amérique où il a pu se servir des riches collections des bibliothèques américaines. En outre, il a été favorisé par la circonstance que l'histoire diplomatique relative aux années en question qui, jusqu'à récemment encore, était plongée dans les ténèbres, a été maintenant suffisamment éclairée. Dans les dernières dix années beaucoup de documents, de mémoires et une série d'études de valeur ont été publiés à ce sujet. En tirant profit d'une partie importante du matériel ainsi accumulé, M-r Kojouharov a réussi à donner à son livre une exposition systématique de la situation internationale dans laquelle se développait la question d'Orient durant les années 1875—1890, et dont, en particulier, dépendait le sort de la Bulgarie.

M-r Kojouharov commence son exposé par deux chapitres introductoires, comprenant la caractéristique de la situation politique générale en Europe pendant l'année 1875. Après cette introduction, l'auteur passe au thème principal de son étude qu'il divise en deux parties. Dans la première — les événements de 1875 à 1878 — il rapporte en détail l'action diplomatique des Etats européens, provoquée par l'insurrection des Slaves des Balkans en 1875, et achève par l'exposé des événements qui suivirent la guerre russo-turque de 1877 et les pourparlers entre les Etats qui s'achevèrent au Congrès de Berlin. — Dans la seconde partie du livre, l'auteur examine les rapports établis entre les grandes Puissances après le Congrès de Berlin, dans la période de 1879 à 1890, et il fait ressortir, en particulier, les hésitations de la Russie à choisir entre une alliance avec l'Allemagne et un rapprochement avec la France. Ici, l'auteur s'arrête en détail sur la politique russe à la même époque par rapport à la Bulgarie, sur les méthodes et les buts de cette politique, de même qu'à ses résultats définitifs.

Dans ce cadre, M-r Kojouharov s'appuyant sur un matériel abondant donne — selon l'opinion de l'auteur du compte rendu — en traits généraux, un exposé suffisamment exact de cette dépendance dans laquelle se trouvait, de 1875 à 1890, la question d'Orient par rapport aux autres questions de la grande politique européenne, des phases par les-

quelles passait successivement sa solution, des intérêts et des opinions qui dirigeaient les différents Etats européens et enfin des conflits qui surgirent entre eux à ce sujet.

L'auteur du compte rendu fait quelques objections relativement à quelques détails de l'exposé de l'auteur. Tout le long de son livre M-r Kojouharov — selon l'opinion de l'auteur du compte rendu — fait preuve d'une admiration extraordinaire pour l'autorité de Bismark dont il juge la politique, dans toutes ses phases, sage, juste et infaillible, tandis qu'il se montre très sévère à l'égard des Français, opinions que le prof. Myakotine ne partage pas entièrement. De même, les opinions de ce dernier ne s'accordent pas en tout avec celles de M-r Kojouharov au sujet de la politique de Bismark à l'égard de la Russie et spécialement en ce qui concerne le rôle de ce dernier au Congrès de Berlin. L'auteur du compte rendu donne à ce propos ces raisons. Il ne peut être toujours d'accord avec les opinions de M-r Kojouharov exposées dans ces parties du livre où il parle de la politique russe à l'égard de la Bulgarie après le Congrès de Berlin. Après avoir relevé quelques erreurs insignifiantes, l'auteur du compte rendu déclare qu'il est loin de vouloir par ses objections amoindrir l'importance du livre de M-r Kojouharov.

Dénaturation de l'histoire bulgare dans l'ouvrage „Weltgeschichte“ de H. Helmolt (Voir tome IV *Balkanhalbinsel*. 2. Auflag. Herausgegeben von Armin Tille. Leipzig 1924. S. XVI + 634). — Compte rendu du prof. P. Moutaftchiev.

L'auteur du compte rendu prenant en considération l'importance de livres tels que „l'Histoire Universelle“ de Helmolt, destinés à un grand cercle de lecteurs, accueille avec surprise le IV tome de cet ouvrage où l'histoire de Bysance, des Serbes, des Bulgares etc. est exposée sans aucun esprit critique et cela parce que les auteurs de ces chapitres sont des savants qui ne sont pas préparés pour remplir cette tâche. L'histoire de Bysance a été écrite par Roudolf von Skala, l'histoire du peuple „slovène et serbo-croate“ est due à la plume d'un savant peu connu, professeur à l'Université de Tchernovitz, M-r Vladimir Milkovitch, l'histoire des Bulgares des Albanais, des Roumains, des Hongrois et des Tziganes est exposée ici par le très connu professeur de Bucarest N. Iorga, fameux par son talent d'écrire sur n'importe quel sujet.

L'auteur du compte rendu rapporte quelques curiosités que contient le tome IV de Helmolt, dans les parties où les trois savants mentionnés, directement ou indirectement, touchent à des questions de l'histoire de la Bulgarie. Après avoir donné quelques exemples d'erreurs grossières dénonçant une faible connaissance de l'histoire de la Bulgarie relevées chez Rudolf von Skala, (p. 126-127), M-r Moutaftchiev indique des erreurs semblables dans l'exposé de M-r Milkovitch qui prouvent qu'il a, lui, une faible connaissance de l'histoire de la Serbie, après quoi il s'arrête plus longuement à l'histoire des Bulgares écrite par M-r le professeur Iorga. M-r Moutaftchiev s'est occupé en détail des travaux de ce dernier ayant pour sujet l'histoire des terres balkaniques principalement dans son recueil d'études critiques „Les Bulgares et les Rou-

main dans l'histoire des terres du Danube" (Sofia 1927) où il démontre d'une façon indubitable la grande légèreté avec laquelle M-r Iorga traite les questions historiques, négligeant les conditions méthodologiques élémentaires de la véritable science, indépendamment de son ignorance des événements historiques les plus importants qu'il veut expliquer. Cependant, ce que M-r Iorga a présenté comme „l'histoire des Bulgares“, dans le IV tome de la *Weltgeschichte* de Helmolt, selon les mots de M-r Moutaftchiev, est quelque chose d'unique: ici, le savant roumain s'est surpassé lui-même. Il n'est pas possible à l'auteur du compte rendu de s'arrêter d'une façon critique à toutes les inventions dont chaque page de ce nouvel ouvrage est littéralement bourrée. C'est pourquoi M-r Moutaftchiev n'indique que certaines d'entre elles qui par elles-mêmes représentent une complète dénaturation de l'histoire bulgare (Voir p. 128—135). Il est difficile de résumer brièvement la critique de M-r Moutaftchiev à cause des nombreux faits historiques auxquels il touche. „Si toutes les inventions inouïes indiquées et beaucoup d'autres encore dont M-r Iorga a bigarré son Histoire des Bulgares n'étaient dues qu'à l'ignorance et au manque complet du sentiment des responsabilités au point de vue scientifique, dit M-r Moutaftchiev, on pourrait passer outre avec ironie. Malheureusement, les fables par lesquelles M-r Iorga a jugé utile de distraire ses lecteurs ne sont pas toutes de ce genre“ (p. 130). M-r Moutaftchiev, pour confirmer ces mots, donne une série de preuves, dont il ressort qu'il y a chez M-r Iorga une tendance à vouloir prouver que toute l'histoire des Bulgares est l'œuvre de „Valaques“ inconnus jusqu'à présent, qui ont donné leurs tzars au premier royaume de Bulgarie, ont fondé après cela le royaume d'Ohrida, ont soulevé successivement plusieurs insurrections contre la domination byzantine au XI siècle, et ont enfin créé le dernier royaume de Bulgarie à la fin du XII siècle, dont ils sont restés l'élément dirigeant et le principal appui jusqu'à la conquête du royaume par les Turcs. Selon Iorga (p. 383), même durant la bataille près de Tchirmen, sur la Maritza, en 1371, „ce ne sont pas des Bulgares, qui y ont combattu mais seulement des Serbes de la Macédoine ainsi que leur alliés roumains et hongrois.“ Selon l'auteur du compte rendu, M-r Iorga aurait mieux fait d'intituler son Histoire des Bulgares „Histoire des Valaques“. Il est clair que par de pareilles inductions en erreur et déformations de la vérité on poursuit le but de justifier, au point de vue historique, un grossier impérialisme — en comptant sur la crédulité de ceux qui ne sont pas orientés dans l'histoire des contrées orientales de l'Europe.

Il serait naïf, dit M-r Moutaftchiev, de chercher chez des auteurs tels que M-r Iorga le sentiment de la responsabilité au point de vue de la science, mais, dans ce cas-ci, elle retombe aussi sur le savant allemand, éditeur de la *Weltgeschichte* de Helmolt, le D-r Armin Tille, sous le nom duquel a paru toute la publication. Dans la préface du IV tome (p. VII et VIII), M-r Tille recommande à ses lecteurs les travaux de M-r Milkovitch et M-r Iorga publiés dans ce tome, en disant que le premier est un „bon connaisseur des questions de son domaine“, que les travaux du second reposent sur „la connaissance parfaite des faits“ et que celle-ci „n'était en aucun cas influencée“ par la nouvelle position politique adoptée par l'auteur en face des problèmes internationaux actuels. „Dans ce cas-là, le savant alle-

mand, éditeur de cet ouvrage, n'assume-t-il pas la responsabilité de toutes les inventions contenues dans ce livre et dont nous n'avons indiqué qu'une partie?"

Mais il y a encore une chose qui prouve avec quelle légèreté l'éditeur allemand responsable a rempli sa tâche de savant. On trouve à la page 329 du même tome une reproduction d'une miniature bien connue de l'évangile de Kurzon qui représente le tzar bulgare Iv. Alexandre (1331—1371) et sa famille. Dans l'explication au-dessous de cette illustration on dit qu'elle représente „une famille royale bulgare du X siècle"! A la page 336, comme illustration du texte où Milkovitch parle des monastères serbes fondés par S-t Sava, on donne une vue du monastère bulgare de Zographe au Mont Athos. Après la page 332, comme illustration de l'article de Milkovitch sur l'Histoire des Serbes, Croates et Slovénes est placée la phototypie représentant la page portant le titre du fameux évangile glagolique de Zographe, un des plus anciens monuments de la langue et de l'écriture bulgares. Si dans ce cas-là on peut trouver une justification dans le fait que les reproductions en question avec leurs explications respectives ont été données par l'auteur, on ne peut le faire en ce qui concerne deux autres grandes illustrations qui sont placées elles aussi dans l'ouvrage de M-r Milkovitch (p. 344—345) et dont M-r Moutaftchiev joint les reproductions à son présent compte rendu. Elles sont très connues du lecteur bulgare. Ce sont les reproductions de deux tableaux du peintre bulgare bien connu Iv. Merkvitchka, professeur durant de longues années à l'Académie des Arts bulgare; elles représentent des scènes de mœurs bulgares. La première d'entre elles (voir page 133), dans l'arrière plan de laquelle on voit s'élever, derrière l'esquisse de la capitale bulgare, la montagne Vitocha, représente une cérémonie durant la fête des morts se déroulant dans le cimetière d'un village des environs de Sofia; la seconde (p 134) représente une „ratchénitza" (danse nationale) dans un cabaret de village, aussi dans les environs de Sofia. Cependant dans le livre en question ces deux tableaux sont présentés comme tableaux de mœurs serbes. La première porte le titre. „La fête des morts en Serbie" (Allerseelentag in Serbien) la seconde — „Danse nationale serbe" (Serbischer Volkstanz); il est dit que toutes deux sont des reproductions de tableaux d'„Iwan Mikwischka." On ne doit pas accuser seulement M-r Milkovitch de cette mystification. Dans son exposé il n'est rien mentionné au sujet du premier de ces tableaux. En ce qui concerne le second, il parle à la page 345 de son ouvrage du „kolo" serbe (en bulgare „horo"; danse nationale) en faisant la remarque que cette danse est connue aussi en Bulgarie comme le montre le tableau reproduit. L'erreur de l'auteur consiste dans ce cas en ce qu'il ne distingue pas le „horo" de la „ratchénitza". Cependant, l'erreur dans l'explication des deux tableaux selon laquelle ceux-ci représentent des scènes de mœurs serbes est probablement l'œuvre — consciente ou non — de l'éditeur allemand.

La science allemande occupe avec raison l'une des places les plus honorables dans la vie intellectuelle de notre époque. Il est à regretter que des ouvrages tels que le IV tome de la Weltgeschichte de Helmolt n'aient pu ruiner la confiance dans le livre allemand.

Prof. Iv. Snégarov, Les rapports entre l'Eglise bulgare et les autres Eglises orthodoxes après la proclamation du schisme. Sofia, 1929, 8°, 176. — Compte rendu de Iord. Trifonov.

En 1872, les Grecs proclamèrent les Bulgares schismatiques uniquement parce qu'ils n'avaient pas voulu renoncer aux évêchés bulgares de Thrace et de Macédoine, et si le schisme jusqu'aujourd'hui encore n'est pas levé, la raison en est que les Macédoniens n'ont pas cessé d'aspirer à l'union avec leurs frères bulgares de la Mysie et de la Thrace. M-r Snégarov dans l'ouvrage ci-dessus cité, en exposant d'une façon documentaire et qui épuise le sujet, la conduite des autres Eglises orthodoxes à l'égard de l'Eglise bulgare, en réalité, a exposé la conduite des premières en face de la question macédonienne, car, dit l'auteur du compte rendu — la question du schisme fait partie de la question macédonienne.

Il ressort, avant tout, de l'exposé de M-r Snégarov sur la question du schisme que les Eglises grecques de Constantinople, d'Athènes, de Chypre et celle d'Alexandrie qui avait été auparavant hellénisée se sont comportées envers l'Eglise bulgare avec hostilité. Quand on étudie de plus près la lutte de l'Eglise grecque contre l'Eglise bulgare exposée dans le livre de M-r Snégarov, on voit que le schisme n'a été rien d'autre qu'un voile servant à dissimuler des intérêts politiques. On doit cependant reconnaître que les Grecs se sont distingués des Serbes sous un rapport, notamment en ce qu'ils ont été conséquents. De 1872 jusqu'aujourd'hui même, durant environ 60 années, les Grecs se sont comportés envers les Bulgares comme envers des schismatiques et dans leur animosité ils ont même quelques fois dépassé ces limites et ont traité les Bulgares en hérétiques. En Macédoine, les évêques grecs ont employé contre la population bulgare les moyens les moins chrétiens et les moins honnêtes — le mensonge, la calomnie, la pétition („mahsari“) avec fausses signatures, l'anathème, l'imposition de châtiments ecclésiastiques illégaux, la célébration de mariages et la prononciation de divorces illégaux, l'appropriation des églises, monastères, cimetières bulgares, l'interdiction de construire de nouvelles églises etc. M-r Snégarov communique, en indiquant exactement les lieux, les personnages et les dates, et en s'appuyant sur des documents s'y rapportant, de nombreux cas où de pareils moyens indignes pour des évêques orthodoxes ont été employés. Les manifestations de la haine des Grecs d'une part et de l'opiniâtreté des Bulgares de l'autre relevées par M-r Snégarov méritent d'être portées à la connaissance du monde étranger. La lutte menée par les Macédoniens durant un demi siècle montre que, par leur fermeté à défendre leur nationalité, les Macédoniens, qui par la langue aussi sont plus Bulgares que les autres Bulgares, sont les maîtres et non les élèves de ces derniers.

L'Eglise d'Antioche n'a pas en réalité reconnu le schisme; l'Eglise de Jérusalem s'est comportée d'une façon ambiguë: elle penchait tantôt du côté du patriarcat de Constantinople, tantôt du côté de l'Eglise Bulgare, selon que les évêques grecs ou les évêques arabes avaient la prépondérance dans son sein.

L'Eglise serbe dans ses rapports avec l'Eglise Bulgare s'est presque toujours conformée à la politique de l'Etat serbe. Quand le Concile grec de Constantinople proclama les Bulgares schismatiques, l'Eglise serbe

ne reconnut pas cette décision. Mais plus tard elle se rapprocha du patriarcat de Constantinople et n'entra pas en relations officielles avec l'Exarchat bulgare, non seulement parce que le S-t Synode russe avait agi ainsi, mais aussi et principalement pour pouvoir donner la possibilité à la propagande serbe de s'établir dans la région de Nich et Vrania et plus tard en Macédoine. Il est intéressant de relever qu'après l'institution du S-t Synode bulgare à Sofia l'Eglise serbe eut des relations officielles par écrit au sujet de questions ecclésiastiques avec le S-t Synode, mais pas avec l'Exarchat. En Macédoine, l'Eglise serbe agissait de concert avec le patriarcat grec et traitait les Bulgares en schismatiques afin d'avoir un motif apparent pour pouvoir soutenir la propagande serbe en Macédoine.

L'attitude de l'Eglise roumaine a été différente. Elle, non plus, n'a pas reconnu le schisme au moment de sa proclamation. Pour ne pas contrarier le Patriarcat de Constantinople, durant une longue période elle n'entra pas en relations avec l'Eglise bulgare, mais elle reconnut toujours les sacrements célébrés par le clergé bulgare aussi bien dans la Dobroudja annexée qu'ailleurs.

Pour l'Eglise bulgare les relations les plus importantes étaient celles qu'elle avait avec l'Eglise russe. Malheureusement la politique ne resta pas sans influence sur celle-ci. Avant et aussi après la proclamation du schisme, le S-t Synode russe exprima auprès du Patriarcat de Constantinople l'opinion qu'il n'y avait aucune raison pour considérer les Bulgares comme schismatiques. Dans cet esprit aussi ont été fait, plus tard, d'autres déclarations et démarches de l'Eglise russe. Et quand l'Exarque transféra sa résidence à Sofia, le 27 novembre 1913, l'Eglise russe permit même que la bénédiction du sanctuaire russe à Sofia, S-t Nicolas, soit célébrée par le métropolite bulgare de Roustchouc, Vassilli. Cependant, plus tard, de certaines inconséquences et indécisions apparaissent dans la conduite de l'Eglise russe à l'égard de l'Eglise bulgare.

L'auteur du compte rendu s'arrête plus loin en détail sur les faits exposés par M-r Snégarov au sujet de la conduite de l'Eglise bulgare à l'égard des autres Eglises orthodoxes et surtout à propos du saint chrême, qu'à cause du schisme le Patriarcat ne donnait pas à l'Eglise bulgare, de sorte que cette dernière était obligée de s'en faire venir de la Russie, par l'entremise de différents évêques russes.

Marie Milétitch-Boukourechtlieva, La Macédoine dans la poésie bulgare. Sofia, 1929, p. 230. Edition de l'Institut Scientifique Macédonien. — Compte rendu de B. Iotzov.

La vie intellectuelle de la Bulgarie s'est développée et se développe aujourd'hui encore sous le signe tragique de la Macédoine. A partir de 1845 ont été créés beaucoup de chants, de contes, de romans, de drames parus dans des recueils, des revues et des journaux, et dans lesquels est donnée l'image de la Macédoine telle qu'elle s'est reflétée dans l'âme bulgare au cours des différentes périodes de la lutte pour la liberté menée par les Macédoniens. L'ouvrage de M-me Boukourechtlieva — anthologie de poésies sur la Macédoine — nous représente l'image poétique de cette

contrée selon les différentes conceptions des poètes bulgares. Les poésies sont précédées d'une étude sur la place qu'occupe la Macédoine dans la poésie bulgare et sa signification. L'auteur nous dit que dans la poésie bulgare est rendu le charme mystérieux qu'exerce la terre de Macédoine sur tout cœur bulgare, que la nature y est reproduite fidèlement et avec art, et que le lien mystique entre les terres macédoniennes et bulgares est exprimé par les sentiments qu'éveillent chez le poète nos fleuves et nos mers, — le Vardar, la Strouma, la Maritza, la Mer Egée et la Mer Noire — symboles de la patrie bulgare dans son ensemble. M-me Boukourechtliëva a réussi à choisir pour son anthologie ce qu'il y a de plus caractéristique dans notre poésie au sujet de la Macédoine et à conserver certaines proportions entre le nombre des œuvres des auteurs qui y sont représentés. M-me Boukourechtliëva a réuni dans son anthologie 130 poésies de 45 auteurs différents—natifs de la Bulgarie, de la Thrace et quelques—uns de la Macédoine. Une bibliographie détaillée des poésies ayant pour sujet la Macédoine, publiées dans des revues bulgares et qui n'ont pas trouvé place dans l'anthologie, donne à cette dernière une valeur particulière. Les poésies sont réunies, d'après leur motif fondamental, en 4 groupes: 1-o La terre macédonienne, 2-o La lutte pour la liberté, 3-o Les fils de la Macédoine, 4-o Les souffrances du serf.

Le livre exprime dans tout son ensemble l'idée de la patrie qui brûle dans l'âme bulgare depuis l'époque de Païssi jusqu'à nos jours. Il vient rappeler à la nouvelle génération bulgare un monde de joies et de souffrances, d'aspirations et d'efforts, de rêves et d'idéals; lui parler du legs du passé et de l'espoir d'un avenir national plus heureux.

Dr N. Mikhoff, Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes. II. Werke in deutscher Sprache. Sofia, 1929. 374. — Compte rendu par M. Roman ska.

Le livre ci-dessus indiqué représente le second volume de la série „La Bulgarie et les Bulgares d'après le jugement de l'Etranger“, dont le Dr N. Michov, bibliographe bulgare bien connu, a entrepris la publication, il y a une quinzaine d'années. L'auteur qui travaille assidûment, au cours de longues années, dans les bibliothèques publiques européennes, a eu l'heureuse inspiration, de faire paraître, à part ses ouvrages bibliographiques fort appréciés en Bulgarie, — „Sources bibliographiques pour l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie au XVIII et au XIX siècles“, I—III, Sofia, 1914—1923, et „La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIII et au XIX siècles“, I—III, Sofia, 1915—1929, — quatre livres, renfermant des pages et des citations, tirées de livres et d'ouvrages importants, traitant les pays balkaniques en général et la Bulgarie et le peuple bulgare plus spécialement. Le premier volume de cet ouvrage original parut à Lausanne en 1918, sous le titre „La Bulgarie et son peuple d'après les témoignages étrangers“ et renferme des pages, tirées de 88 ouvrages, parus en français, depuis 1790 jusque 1917.

Le second volume intitulé „Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes“ qui fait l'objet du compte rendu en question, parut récem-

ment à Sofia et contient des extraits de 154 ouvrages, publiés en allemand, se rapportant à l'époque de 1394 à 1910. Ces pages détachées offrent un intérêt particulier non seulement pour le spécialiste qui y trouvera des données importantes, se rattachant à diverses questions de l'histoire, de l'ethnographie et de l'archéologie des pays bulgares dans le passé. Chacun qui s'intéresse au peuple bulgare, tel qu'il apparaît à des étrangers de tous les pays d'Europe qui ont eu la possibilité de l'observer et de le connaître de près dans son foyer domestique, lira ces pages intéressantes avec grand profit. Savants de valeur, représentants et agents diplomatiques des Grandes Puissances auprès de la Porte, militaires et fonctionnaires étrangers en Turquie, publicistes ou simples voyageurs qui ont observé ou étudié sur place les populations de cet empire hétérogène, nous renseignent largement, dans leurs ouvrages, sur la situation politique et économique des régions bulgares sous la domination musulmane, sur la vie intellectuelle du peuple bulgare, sur ses qualités morales, ses moeurs, ses usages et coutumes, aussi bien que sur les limites ethniques des Bulgares, telles qu'ils les ont conçues pendant leurs voyages à travers la Péninsule balkanique.

En lisant ces témoignages de bonne foi, on ne peut s'empêcher d'en admirer l'unanimité et la permanence de l'appréciation. On en apprend, comment de longue date bon nombre d'Européens qualifiés ont jugé et fort élogieusement jugé le peuple bulgare, comme un peuple pacifique et travailleur, doué de toutes les qualités morales et capable de s'instruire qui a conservé d'un passé glorieux, de nobles et saintes traditions, un esprit d'indépendance, des moeurs intactes. De plus, ces nobles étrangers y ont à maintes reprises fait ressortir la situation douloureuse des subjugués et éclairé l'opinion publique de l'Europe sur les choses et sur les événements en Turquie, ayant largement contribué, de la sorte, à la résurrection du peuple bulgare d'une domination cinq fois séculaire.

L'ouvrage tout entier du Dr Michov, dont les deux volumes à paraître embrasseront des extraits d'ouvrages, parus en anglais et en russe, aura la valeur non seulement d'un recueil riche et varié de matériaux à étudier dans la science historique, ethnographique et psychologique bulgare, mais, eu égard au sujet et au moment, il constituera un ouvrage précieux, une étude impartiale et sereine sur les Bulgares à l'époque la plus intéressante de leur vie historique, — l'époque de la renaissance du peuple bulgare et de la libération de la Bulgarie. Dans les jours tristes, où le peuple bulgare vit aujourd'hui, empêché dans son développement national et jugé sous le coup de sentiments vindicatifs et d'émotions violentes, ces témoignages d'étrangers impartiaux constitueront aussi sa défense nationale la plus complète.

A. Tochev, Quelques souvenirs de l'époque turque. Sofia 1929 (Publié dans „La Pensée bulgare“, année IV livre 7—10). — Compte rendu de Vladislav Alexiev.

Les souvenirs de Mr Tochev sont un apport à l'histoire culturelle et politique de la Macédoine; il nous entraîne, pas à pas, de ville en ville, et même de village en village, pour nous montrer certaines régions de la Macédoine,

nous faire connaître une époque dans laquelle le trouble et la négation s'étaient emparés de l'âme de beaucoup de Bulgares en Macédoine, nous révéler leurs joies, leurs douleurs, leur fermeté et leur foi dans l'avenir. M-r Tochev nous décrit la Macédoine d'il y a trente ou quarante ans quand elle possédait des villes et des hameaux florissants qui étaient le centre de la civilisation bulgare, qui avaient leur autonomie au point de vue culturel et national, qui avaient leurs écoles et différentes institutions culturelles. M-r Tochev a très bien réussi à nous dépeindre la Salonique de cette époque comme foyer de la culture bulgare. Ayant passé plusieurs années en Macédoine comme maître d'école et comme consul à Monastir, M-r Tochev nous parle dans ses souvenirs de la situation de la Macédoine à l'époque de Hilmi Pacha, période relativement peu connue du grand public. Ses notes de voyage de Prespa, Ohrida et Strouga sont particulièrement intéressantes; elle prouvent quel soin M-r Tochev a apporté à cette époque, à étudier et comprendre les forces et les aspirations de la population bulgare dans cette région de la Macédoine.

Tadeusz Kowalski, Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien. Wien 1926 (S. A aus Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes XXXIII, s. 166—231). — Compte rendu de St. Roman sky.

M-r T. Kowalski, professeur de turcologie à Krakov, publie des chansons otomano-turques qu'il a recueillies durant la guerre mondiale de la bouche d'un soldat turc prisonnier, Rotchko Assan Oli Ali, natif de la ville de Radovich sur le fleuve Stroumitza (Macédoine). Les matériaux recueillis — un texte en prose et 61 chansons, accompagnés de leur traduction et de notes explicatives, sont écrites dans le dialecte turc local, de sorte qu'ils présentent aussi un certain intérêt pour ceux qui s'occupent de l'étude de la langue bulgare, quelques emprunts du turc, dans la forme de ce dialecte très répandu en Bulgarie, y ayant été introduits. Par exemple, des mots employés en bulgare tels que „kapia“ sont fondés sur la forme turque „kapi“ et non sur la forme „kapu“ (comparez, par exemple, avec la forme littéraire turque „kapu“ dans kapu-kehaia); „Oli“ au lieu de „Olu“ (de Oglu, etc.).

Le professeur Kowalski a été l'automne passé en Bulgarie et a étudié les parlers turcs dans la Bulgarie de l'Est — dans l'ainsi nommé Déli-Orman. La publication de ce matériel sera, sous ce rapport, encore plus intéressante.

Prof. G. P. Guenov, La situation des minorités au point de vue du droit des minorités bulgares dans les Etats voisins. Sofia. 1929, 8°. 279. — Compte rendu du D-r K. Penakov.

La bibliographie sur la question des minorités est déjà très vaste et comprend d'excellents travaux; cependant tous examinent la question principalement en ce qui concerne les minorités non bulgares. En outre, ils ne sont pas rigoureusement théoriques en examinant les traités pour la défense des minorités. L'ouvrage de M-r le professeur Guenov est donc très précieux, car il vient remplir une lacune importante à deux points de vue. Il donne d'abord un exposé complet sur le développement de l'idée

de la défense internationale des droits des minorités et explique la situation exceptionnelle des minorités bulgares en Macédoine et le danger provenant d'une conception de l'état des choses dans les pays balkaniques incompatible avec les traités. Le livre de M-r Guénov est divisé en cinq parties. La première contient un aperçu historique sur la notion de la défense des minorités et de l'application de cette défense dans le passé. Dans la seconde partie est examinée une série de traités et de clauses rédigés après la guerre mondiale. Dans la troisième partie, l'auteur examine séparément et fait la critique des différents éléments de la défense des minorités — protection de la vie et de la liberté individuelle et de la religion; le libre emploi de la langue maternelle; l'instruction nationale; la sujétion des minorités; le droit de propriété et de self-gouvernement. Dans la quatrième partie l'auteur expose les garanties et la procédure qui assurent les droits reconnus aux minorités.

Enfin dans la dernière partie, l'auteur décrit la situation des minorités étrangères en Bulgarie et celle des minorités bulgares hors des frontières de l'Etat bulgare — en Macédoine, dans la Dobroudja, la Thrace, les contrées limitrophes de l'ouest, la Bessarabie; à ce propos, l'auteur dit que „ce sont les sombres pages dans lesquelles est inscrit le sort douloureux des Bulgares demeurés dans les territoires voisins de notre pays“. Aucune des mesures prévues par les traités pour la protection des minorités n'a été appliquée en faveur des minorités bulgares qui comptent un million et demi d'âmes. Il n'existe pas de garanties pour leur vie, leurs biens, leurs libertés culturelles; leur vie est une tragédie inouïe.

Le soixante-dixième anniversaire du professeur Gustave Waïgand. — Par le prof. L. Milétitch.

Le nom du professeur de Leiptzig, Gustave Waïgand, est très populaire parmi les intellectuels bulgares, en général, et surtout parmi les intellectuels macédoniens. Il y a déjà quarante ans que le prof. Waïgand, en étudiant, en sa qualité de romaniste, les villages et les parlers aroumains de la Macédoine, a fait de près la connaissance des Bulgares de la Macédoine et a étudié leur langue et leurs mœurs; il n'a cessé depuis lors et jusqu'aujourd'hui même d'éclaircir dans ses études ethnographiques des peuples balkaniques les questions litigieuses au sujet du caractère national de la population bulgare de la Macédoine et de leurs droits culturels et politiques. Quand, en 1891, dans son ouvrage „Les Aroumains“ le prof. Waïgand révéla au public des détails intéressants sur l'élément roumain en Macédoine, il ne négligea pas de dévoiler les erreurs répandues par la propagande antibulgare des Serbes et des Grecs, en déclarant: „La masse de la population en Macédoine n'est composée ni de Grecs, ni de Serbes, mais de Bulgares; après eux, par leur nombre, viennent les Turcs. Plus tard, dans un de ses articles publiés dans le „Globus“ (1897. № 4) Waïgand dit que la propagande serbe en Macédoine peut marquer quelques succès, mais que cela n'a pas d'importance au point de vue historique, car les Macédoniens se considèrent dans leur ensemble comme Bulgares, ce qu'en effet ils sont: „denn die Macédonier fühlen sich in der Masse als Bulgaren, was sie auch sind“.

Des années ont passé, des événements contraires sont venus qui ont changé la carte de la Péninsule balkanique: la force a, pour un certain temps, primé le droit; de faux savants ont surgi qui ont failli à leur conscience en ce qui concerne la Macédoine; mais le professeur Waïgand est resté inébranlablement fidèle à sa conviction, fidèle à la vérité qu'il a démontrée, une fois de plus, dans son dernier et remarquable ouvrage „L'Ethnographie de la Macédoine“.

Ayant atteint sa soixante-dixième année, Waïgand continue de travailler infatigablement, consacrant une attention particulière aux questions ethnographiques et linguistiques balkaniques qu'il expose aussi dans son „Balkan-Archiv“. Plus d'une fois, les Bulgares ont exprimé au prof. Waïgand leur gratitude pour son activité de savant durant près d'un demi siècle, et le 2 février de cette année, à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire, sur l'initiative de ses élèves et admirateurs, a eu lieu une assemblée solennelle à l'Académie des Sciences bulgares, dont Waïgand est membre correspondant, afin de rendre hommage à son activité scientifique et à ses mérites envers le peuple bulgare.

A la même occasion, l'Institut Scientifique Macédonien a proclamé le professeur Waïgand membre honoraire.

